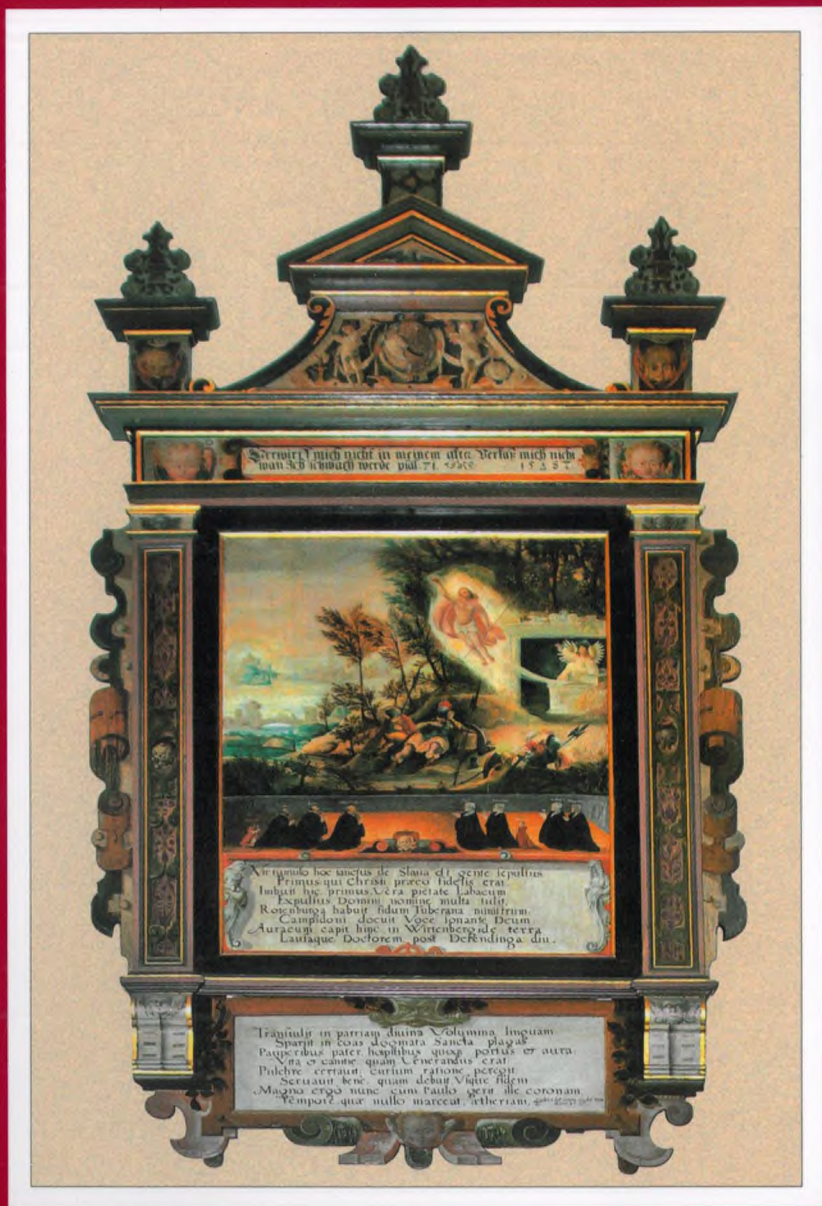

3 KRONIKA 56

2008

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Odgovorni urednik :

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica :

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor :

mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor),
mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena :

15. septembra 2008

Naslednja številka izide :

februar 2009

Prevodi :

mag. Niko Hudelja – nemščina

Cvetka Puncer – angleščina

Chiara Comandi – italijanščina

Bibliografska obdelava :

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava :

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina :

za posameznike 20 EUR,

za upokoјence 15 EUR

za študente 10 EUR,

za ustanove 26 EUR.

Cena posamezne številke v prosti prodaji 9,20 EUR.

Izdajatelj :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo :

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo RS za šolstvo in šport

Računalniški prelom :**Tisk :**

Grafika-M s.p.

Naklada :

800 izvodov

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo Historical
Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History
of Art, Medline

Na naslovni strani :

*Votivna slika družine Trubar iz leta 1587 v župnijski cerkvi v
Derendingenu (foto: Friedhelm Schweizer).*

KAZALO

Razprave

Janez Dular :	Pogled na družbeno strukturo železnodobne Dolenjske	425
Martin Ličen :	O gospodih z Rihemberka, njihovi posesti in sorodstvenih povezavah	435
Boris Golec :	Je bila Trubarjeva druga žena Celjanka?	453
Željko Oset :	Teharska koseška skupnost skozi prizmo sodnega protokola koseškega sodišča v obdobju 1715–1718	463
Nataša Cigoj Krstulović :	Posvetila na skladbah kot izhodišče za razpoznavanje kulturne zgodovine 19. stoletja na Slovenskem	473
Miha Zobec :	Človek, živina in kali: pogled v preteklost vodnih zajetij na Krasu	495
Miha Seručnik :	Socialne razmere na kranjskem podeželju v luči gradiva za kmetijsko anketo 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani	505
Danijela Trškan :	Krajevna zgodovina v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino 1945–2005	521

Po razstavah

Radovljica, naše staro mesto skozi stoletja (<i>Tita Porenta</i>)	533
Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor. Šest desetletij ljubljanskega študija (<i>Tatjana Dekleva</i>)	537

Jubileji

Prof. dr. Branko Reisp – osemdesetletnik (<i>Stane Granda</i>)	539
Maja Žvanut – jubilentka (<i>Maja Lozar Štamcar</i>)	541
Ob šestdesetletnici Staneta Grande (<i>Igor Grdina</i>)	543

In memoriam

Olga Janša Zorn (5. julij 1938 – 28. januar 2008) (<i>Peter Vodopivec</i>)	547
Božo Otorepec (24. december 1924 – 28. februar 2008) (<i>Darja Mihelič</i>)	550

Ocene in poročila

Laški zbornik 2007 (ur. Jože Maček) (<i>Aleksander Žižek</i>)	555
Šmarjeta in Bela Cerkev skozi stoletja : vršenje časa okrog zgodovinskega Vinjega Vrha v občini Šmarješke Toplice (ur. France Cvelbar in Stane Granda) (<i>Majda Pungerčar</i>)	556
Župnija Šentvid nad Ljubljano skozi prostor in čas (ur. Stane Granda) (<i>Andrej Vorvko</i>)	558
Meta Matijevič: Novomeške hiše in ljudje s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja (Gradivo in razprave 31) (<i>Boris Golec</i>)	560
Jože Prinčič: Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997) (<i>Mitja Sunčič</i>)	561
Jesenice: mesto jekla in cvetja (ur. Tone Konobelj) (<i>Tita Porenta</i>)	563
Hubert Adolph: Geschichte der Familie Ursini Grafen von Blagay (<i>Miha Preinfalk</i>)	565
Bourboni na Goriškem: zbornik s posveta na Kostanjevici ob 170. letnici prihoda Bourbonov v Gorico in smrti kralja Karla X. (ur. Drago Trpin in Renato Podbersič) (<i>Petra Kolenc</i>)	567
Varstvo arhivske in muzejske kulturne dediščine Univerze v Ljubljani (ur. Jože Ciperle) (<i>Tatjana Dekleva</i>)	569
Navodila avtorjem	571

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5:94(497.4Branik)

Prejeto: 19. 10. 2007

Martin Ličenuniv. dipl. zgod., Branik 33, SI-5295 Branik
e-pošta: martinlicen@yahoo.com

O gospodih z Rihemberka, njihovi posesti in sorodstvenih povezavah

IZVLEČEK

Gospodje z Rihemberka so bili pomemben ministerijski rod v službi goriških grofov, a so zaradi relativno kratkega pojava v goriški zgodovini malo poznani. Članek je le del diplomske naloge, v kateri so zbrane omembe pripadnikov tega plemiškega rodu iz virov 13. in 14. stoletja. Na osnovi teh virov je tu predstavljen obseg rihemberških posesti ter poročna in dedna politika rihemberške družine, kot se kaže v poročnih pogodbah. Podan je tudi celosten pregled rihemberške zgodovine ter hipoteze o njihovem izvoru na podlagi zapisa imena in družinskega grba.

KLJUČNE BESEDE

Rihemberk, Branik, goriški grofje, srednjeveški viri

SUMMARY

ON SEIGNIORS FROM RIHEMBERK (REIFENBERG), THEIR PROPERTY AND FAMILY CONNECTIONS

The seigniors from Rihemberk (Reifenberg) were a significant ministerial family in service of the counts of Gorizia; however, because of a relatively short occurrence in the history of Gorizia they are scarcely known. The article is a part of the university degree paper in which mentionings of members of the noble family are collected from sources of the 13th and 14th centuries. Based on those sources and here presented are the extent of the Rihemberk property, and conjugal and hereditary policy of the Rihemberk family as seen from matrimonial contracts. Also given is an overview of the Rihemberk history and a hypothesis on their origin based on the name and family coat-of-arms.

KEY WORDS

Rihemberk (Reifenberg), Branik, the counts of Gorizia, medieval sources

141 let rihemberskega rodu na Goriškem

V okvir goriške zgodovine se rihemberski rod vpiše v začetku 13. stoletja, ko so otroci Folkerja z Rihemberka in s tem vsi njihovi potomci prešli v novo odvisnostno razmerje: leta 1230 je namreč škof Henrik iz Brixna prepustil goriškemu grofu Majnhardu otroke svojega ministeriala Folkerja, od katerih ni imel velikih koristi, in v zameno dobil otroke Markvarda z Bleda.¹ V listini oglejskega patriarha Ulrika pa se že leta 1188 kot priča pojavi Oton z Rihemberka, za katerega pa se ne ve, v kakšnem sorodstvenem razmerju je bil s Folkerjem. Upoštevajoč omenjeni letnici lahko sklepamo, da ju loči ena ali dve generaciji in v primeru direktnega potomstva bi to pomenilo, da je Folker Otonov sin oz. vnuk. Dokazovanje te trditve je zaradi pomanjkanja pisnega gradiva oteženo. Več pisnih omemb pa imamo ohranjenih za naslednje tri generacije.

Pripadniki rihemberskega rodu so kot goriški ministeriali nastopali v številnih listinah goriške provenience, sami pa so listine izdajali redkeje. Tako se Folkerjev sin Ulrik I. že leta 1231 pojavi kot priča pri pravnem dejanju goriškega grofa Majn-

harda,² pojavlja pa se tudi skupaj s svojim bratom Folkerjem, prav tako v seznamu prič.³ Že prva generacija Rihemberskih v službi goriških grofov se je uveljavila v takratni družbi, na kar kaže naziv gospod (*dominus*), s katerim so označeni v listinskih besedilih, ter tudi dejstvo, da se njihova imena pojavljajo na začetku seznama prič, v nekaterih primerih takoj za patriarhovim ali grofovim imenom.⁴ Ulrik I. pa ne nastopa samo kot priča, ampak nosi tudi vlogo razsodnika v sporu med oglejskim patriarhom Bertoldom in grofom Majnhardom III. leta 1249.⁵ Ulrikov brat Folker je verjetno umrl najkasneje leta 1250, saj se od tega leta naprej z Ulrikom v listinah pojavlja njegov drugi brat, Hugon.

Ulrik I. je imel štiri otroke: Konrada, Folkerja, Ulrika II. in hči Gertrudo. Ta se je leta 1249 poročila z Biakvinom, sinom Vošalka iz Devina in s tem sta se sorodstveno povezali dve pomembni goriški ministerialski rodbini. Ob tej priliki je bila sklenjena tudi poročna pogodba, s katero Vošalk v imenu sina Biakvina obljubi Ulriku 200 mark oglejskih denarjev, Biakvin pa svoji soprogi obljubi 100 mark jutrnje.⁶ Sin Konrad se omenja v mirovni pogodbi, sklenjeni leta 1252 med salzburškim nad-

Grad Rihemberk – pogled z jugozahoda (foto: Martin Ličen).

¹ Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 116, št. 431.

² Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 116, št. 434; Kos, *Gradivo* 5, str. 263, št. 553.

³ Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 118, št. 444.

⁴ Prav tam, str. 127, št. 480.

⁵ Baraga, *Gradivo*, str. 101, št. 82; Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 142, št. 539; Schumi, *Urkunden*, str. 142, št. 161.

⁶ Štihi, *Srednjeveške*, str. 185.

škofom Filipom in goriškima grofoma kot eden izmed talcev, ki bi bili poroki za ohranitev premirja.⁷

Ulrik I. je umrl leta 1277 v Čedadu, na njegov pogreb pa je svojega predstavnika poslal tudi oglejski patriarh Rajmund. Še v času njegovega življenja je rihemberški rod pridobil tudi nekatera posestva v Istri: najkasneje leta 1270 jim je namreč goriški grof podelil v zajem gospostvo Završje med Grožnjanom in Opartljem. Tega leta je Ulrik (II. ali III.) izdal ukaz, da se mora zapreti vsakega, ki bi v Završju deloval proti njemu.⁸ Na to gospostvo pa je vezan še en dokument iz leta 1276: z njim zastavi Ulrik II. svoji hčeri Frančiški, vdovi po Vošalku iz Momjana, svoje dohodke od gospostva v Završju za 1000 malih veronskih liber.⁹ V primerjavi z Ulrikom I. je v dokumentih takratnega časa veliko manj omemb njegovega sina Ulrika II., kar pa ostane nespremenjeno tudi v naslednjih generacijah. Poznan je tudi brat Ulrika II., Folker. O njem nam priča listina, s katero se je po njegovi smrti leta 1297 razdelila njegova dediščina med Rudolfa iz Svibnega, Bertolda iz Strassberga, Majnclina s Turjaka ter brata Ulrika. Prvi trije so bili vsi poročeni s Folkerjevimi hčerami Diemuto, Gertrudo in Nežo, ki jih je imel v zakonu z Nežo iz Velthursna.¹⁰

Rihemberški rod se je nadaljeval z Ulrikovim sinom. Ulrika III. zasledimo v listini iz leta 1292, s katero da svoji ženi Kunigundi, hčeri Dietalma iz Villalte, završniško gospostvo kot jutrnjo. Ulrik III. je bil kot edini iz rihemberškega rodu nosilec enega izmed dvornih uradov goriških grofov: med letoma 1295 in 1297 je bil Ulrik III. dvorni mojster (*magister curie*), ki je stal na čelu dvorne uprave, podrejeni pa so mu bili vsi ostali dvorni uradi. Presečna dejstvo, da kljub pomembni vlogi, ki so jo imeli gospodje z Rihemberka (dvorni mojstri so prihajali le iz najpomembnejših ministerialskih rodov goriškega grofa), niso bili nikoli prej ali potem nosilci katerega koli goriškega urada. Ulrik III. se v tej funkciji omenja leta 1297, ko ga goriški grof Albert II. imenuje *dilectus ministerialis noster Ulricus de Reiffenberch, magister curie nostre*, umrl pa je leta 1301.¹¹ Poznani so trije sinovi Ulrika III.: Konrad in Ulrik imata tipični rihemberški imeni, Dietalm pa je dobil ime po očetu svoje matere Kunigunde, Dietalmu iz Villalte. Zadnja generacija rihemberških gospodov nastopi z otroki Dietalma: Konradom, Hugonom, Hedviko, Palmeiro, Ulrikom V. in verjetno Dietalmom Mlajšim. Konrad je omenjen 12. novembra 1329 kot Dietalmov sin pri nekem

sporu, za hčer Hedviko pa izvemo leta 1337, ko so se začela poročna pogajanja ter 1338, ko se poroči s Konradom iz Felbna.¹²

Zadnji rihemberški moški potomec Ulrik V. je izpričan v več dokumentih, prvič leta 1333, ko je prejel potrdilo zadevajoč posest v Mitteldorfu v dolini reke Möll s strani Ulrika iz Sagritza.¹³ Leta 1336 je bilo sklenjeno premirje med goriškimi grofi in oglejskim patriarhom, s katerim se je končal spor za grad Braulins v Pušji vasi, ki ga je v vojni osvojil oglejski patriarh.¹⁴ Kot poročstvo za izvajanje mirovnih sklepov je oglejski patriarh dobil za štiri mesece talce, med katerimi je bil tudi Ulrik V., sin Dietalma z Rihemberka. Ulrika V. spet srečamo leta 1356, ko je bil sklenjen sporazum s predstavniki Beneške republike,¹⁵ leta 1358 pa zastavi beneškemu dožu svoj grad v Grožnjanu kot poročstvo za poravnavo dolga.¹⁶ Zadnjič se Ulrik V. omeni julija leta 1371 zaradi spora glede lastništva nekega posestva na Krasu.¹⁷ Umrl je v drugi polovici leta 1371, saj se 12. decembra že omenja njegova vdova, vse posesti, s katerimi je ta plemiški rod upravljal, pa so bile združene v rihemberški urad, na čelu katerega je bil grofov upravnik. Oskrbnik rihemberškega gradu pa je postal Štefan z Dornberka, ki v svoji listini pravi, da ga je goriški grof Majnhard ohišil na svojem gradu Rihemberk, da ga oskrbuje in varuje, dokler bo tako po njegovi (grofovi) volji in milosti.¹⁸

V dokumentih tedanjega časa je moč zaslediti še nekatere omembe predstavnikov rihemberške hiše, a jih zaradi skoposti podatkov težje uvrstimo v sorod-

12 Trotter, *Die Herren*, str. 543.

13 Prav tam.

14 Joppi, *Documenti* (1888), str. 54, št. 128.

15 Sardagna, *I signori di Reiffenberg*, str. 152, št. 7.

16 Prav tam, str. 155, št. 9.

17 Kos, *Iz zgodovine*, str. 118; Trotter, *Die Herren*, str. 570. Leta 1371 sta vojvode Albert III. in Lepold III. od Ivana iz Stegberg (blizu Loža na Kranjskem) kupila posest na spodnjem Krasu in ki spadajo pod grad Adelsberg (Postojna). Vendar si je ta posestva lastil tudi Ulrik V. in vojvode sta določila Hugona z Devina, naj predse skliče Ivana in Ulrika ter naj se dokaže pripadnost dotičnih posesti pod grad Adelsberg. Očitno je zmagal Ivan iz saj je 31. marca 1372 Albert III. ukazal, naj se posestva, ki spadajo pod Adelsberg ne pripisujejo vdovi Ulrika V. in njihovim potomcem.

18 Štih, *Goriški grofje*, str. 210: *...pebaust hat auf sein vest Reiffenberg, als lang sein gnad und will ist, in sembllicher weise, daz ich die vorgenante vest in guter hut und phleg haben soll...* V 14. stoletju se je uveljavil izraz "ohišiti" (*behausen*), kar pomeni zaupati kastelanu varovanje, oskrbovanje in vzdrževanje gradu, ki naj bo zmeraj odprt za goriškega grofa in njegovo spremstvo. V tem času se je namreč spremenil dotedanji vojaški sistem, po katerem je plemič v zameno za opravljanje vojaške službe dobil od deželnega gospoda zemljiško gospostvo z gradom. Z namenom, da bi si čimveč gradov neposredno podredil, je nanje postavljali svoje uradnike – kastelane oz. oskrbnike, vojaška služba pa se je namesto s podeljenim fevdom začela plačevati z denarjem, viteško vojsko pa je tako zamenjala najemniška vojska. Gl. Štih, *Goriški grofje*, str. 208.

7 Baraga, *Gradivo*, str. 202, št. 186; Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 154, št. 591.

8 Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 228, št. 850.

9 Štih, *Srednjeveške*, str. 186.

10 Štih, *Goriški grofje*, str. 118.

11 Stopar, *Rihemberk*, str. 21.

stveno strukturo tega rodu. Tako se leta 1251 omenja Henrik z Rihemberka, ki je od svojih vazalov prejel seznam njihovih fevdov in bil omenjen z označbo "iz starega plemstva"; lahko bi bil brat Ulrika I. oz. njegov stric.¹⁹ Trideset let kasneje, leta 1281, Nikolaj z Dornberka daje v imenu Otona z Rihemberka, imenovanega Winbuler vse zaloške posesti pod gradom Dornberk oglejskemu patriarhu Rajmundu, ta pa jih ponovno podeli v fevd Rihemberškim, tokrat Orklinu z Rihemberka, pri katerem ne moremo z gotovostjo govoriti o njegovem sorodstvenem razmerju z Otonom ali katerimkoli drugim članom rihemberške družine.²⁰ Leta 1287 se poleg Ulrika (II. ali III.) omenja Pren z Rihemberka, ki je verjetno pripadal isti generaciji kot Ulrik in bi tako lahko bil brat ali bratranec, oba pa se s svojimi četami pridružita vojski patriarha Rajmunda v vojni proti Benetkam.²¹ Leta 1367 se hči Ulrika V. Elizabeta poroči z Ulrikom iz Pottendorfa, kateri ji daje 2000 guldnov jutrnje.²² Giuseppe de Sardagna je v svojem članku pod rubriko "Omenjeni v dokumentih" zabeležil še leta 1295 omenjenega Varnerija, leta 1315 omenjenega Dietalma Mlajšega, ki bi po imenu lahko bil eden od sinov Dietalma z Rihemberka, Henglema in njegovega sina Engelsacha zapisana leta 1320, v letih 1328 in 1330 je omenjen Grifon, leta 1335 sta omenjena Friderik in njegov sin Artulf ter leta 1359 Benvenut in njegov sin Štefan.²³ Slednja dva se omenjata v povezavi z posojilom, ki ga je Ulrik V. prejel s strani beneškega doža Ivana Delfina in za kar je zastavil grad Grožnjan v Istri.²⁴ Benečani so najprej izplačali le del posojila, 12. februarja 1359, po opravljeni inventarizaciji in popisu zastavljenega posestva, pa še preostali del in sicer pooblaščenca Ulrika z Rihemberka: Štefanu sinu Benvenuta z Rihemberka in Leonhardu sinu Angela Frassa z Devina.²⁵

Poskus razlage izvora Rihemberških

Kot rečeno, so bili rihemberški gospodje v službi goriških grofov in so se najverjetneje v prostor Vipavske doline priselili potem, ko so vstopili v odvisnostno razmerje z novimi fevdnimi gospodi. Kdaj naj bi se to zgodilo, je zaradi redkosti in neraziskanosti ohranjenega arhivskega gradiva težko zanesljivo reči. Prav tako iz istih razlogov ostaja odprto vprašanje, od kod naj bi plemiški rod Rihemberških prišel v spodnjo Vipavsko dolino, na severni rob Krasa, čeprav je tu slika malenkost bolj jasna. V

zgodovinopisju se namreč pojavljata dve hipotezi izvora rihemberških gospodov. Pri obeh naj bi imel rod korenine na Južnem Tirolskem, razlikujeta pa se po tem, kateri grad naj bi rodu dal ime. Po razlagi Milka Kosa naj bi rod Rihemberških nosil ime po gradu Riffenstein, danes Reiffenstein pri Vipitenu (nem. Sterzing), severozahodno od Bressanoneja (nem. Brixen) v dolini reke Isarco (nem. Eisack).²⁶ V 12. stoletju se v virih omenjajo ministeriali brixenske škofije s pridevkom "iz Riffensteina" in do leta 1230 so pripadniki rihemberškega rodu bili ravno to – ministeriali v službi škofa iz Brixna. O tem govori listina, izdana leta 1230 (po Wiesfleckerju pred septembrom), ki sta jo potrdila škof Henrik iz Brixna in goriški grof Majnhard. Z njo je škof potrdil, da se je s kolegijem stolnega kapitlja, tirolskega grofa, svojega odvetnika in svojih ministerialov ter goriškim grofom Majnhardom dogovoril o sledeči menjavi: škof je prepustil grofu Majnhardu otroke Folkerja z Rihemberka, ki so mu v majhno korist, v zameno pa je škof od grofa dobil Konrada, sina Markvarda iz Bleda in njegovo sestro, ki škofu koristijo. Na koncu besedila nastopajo kot priče tega pravnega dejanja ...*Wintherus prepositus ecclesie Brixinensis, Henricus decanus eiusdem ecclesie, dominus Conradus de Stilves, Pertholdus scriba, eiusdem ecclesie canonicum et comitis Tyrolensis Brixinensis ecclesie advocati, dominus Vgo de Tüvers, dominus Arnoldus de Rodench etc.*²⁷ Tako Kos ugotavlja, da so bili Rihemberški sprva ministeriali brixenske škofije, leta 1230 pa so z zamenjavo Folkerjevih sinov postali ministeriali v službi goriškega grofa. Ker pred tem časom ni poznan noben gospod z nazivom "z Rihemberka", ki bi bil povezan s škofijo v Brixnu, ampak le "z Riffensteina", se ponuja teza o prenosu imena tega gradu na nov grad na Goriškem, potem ko so postali gospodje z Riffensteina novi goriški ministeriali. Še ena podobnost z gospodi z Riffensteina je uporaba moškega osebnega imena Ulrik, ki je bilo zelo pogosto uporabljeno tudi pri moških potomcih z Rihemberka.²⁸

Drugi vidik izvora imena Rihemberk je zagovarjal že avstrijski humanist Wolfgang Lazius v 16. stoletju, za njim pa je to povzel tudi Carl von Czoernig. Ta izpeljuje poreklo Rihemberških iz bavorskega rodu Greyfenberg, ki se v virih pojavijo v 2. polovici 12. stoletja in so na Južnem Tirolskem sezidali grad Greifen, danes Greiffenstein pri Bolzanu (nem. Bozen) ter se začeli po njem tudi po-

¹⁹ Stopar, *Rihemberk*, str. 20.

²⁰ Bianchi, *Thesaurus*, str. 208, št. 460.

²¹ Vidmar, *Kronika Rihemberka-Branika*, str. 74.

²² Trotter, *Die Herren*, str. 570.

²³ Sardagna, *I signori di Reiffenberg*, str. 173.

²⁴ Sardagna, *I signori di Reiffenberg*, str. 155.

²⁵ Trotter, *Die Herren*, str. 568.

²⁶ Kos, *Urbarji*, str. 34; Vidmar, *Kronika Rihemberka-Branika*, str. 74.

²⁷ Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 116, št. 431. V Kroniki Rihemberka-Branika je pri opisu prve omembe narobe zapisan naziv Folkerja: avtor je zapisal, da je škof predal grofu otroke Folkerja iz Riffensteina, pravilno pa je Folkerja iz Riffenbercha (*Folkerus de Riffenberch*).

²⁸ Kos, *Urbarji*, str. 34.

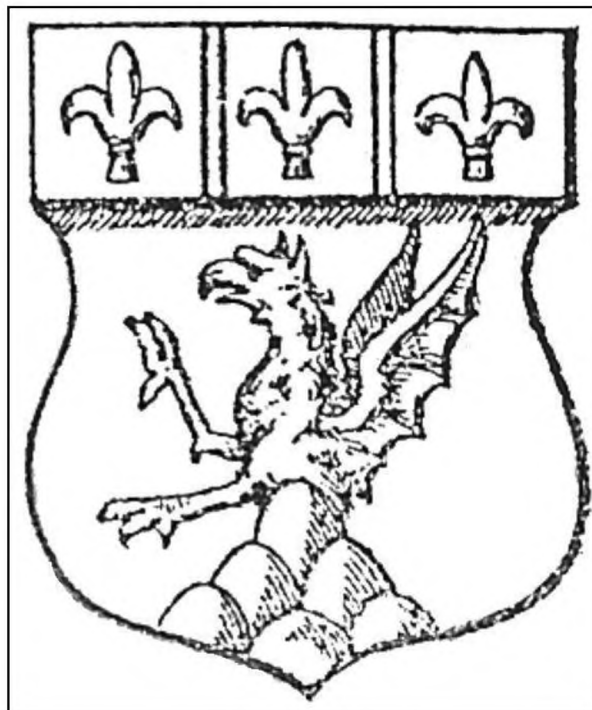

Wolfgang Lazius, eden prvih, ki je pisal o gospodih z Rihemberka (http://www.allposters.com/-sp/Wolfgang-Lazius-German-Physician-and-Historian-osters_i1863320-htm).

imenovati.²⁹ Plemiške družine so se izvirno imenovala po svojih gradovih in ne obratno. To navado so delno opustili potem, ko so se preselili v mesto, po drugi strani pa so priseljene plemiške družine pogostokrat gradove, ki so jih sezidale, poimenovala s svojim družinskim imenom.

V prid hipotezi o bavarskih gospodih Greifenberg govori več dejstev. Zgovoren je podatek, da so tako gospodje z Greifenberga kot gospodje z Rihemberka v svojih grbih in na svojih pečatih imeli upodobljen motiv grifona (nem. Greif), mitološkega bitja z levjim trupom ter orlovo glavo in krili. Trdnost te razlage pa se zamaje, ko se spustimo v razvoj oblik samega naziva. V virih iz 13. stoletja se za ime Rihemberk največkrat pojavi oblika Rifemberch s kratkim *-i-* in ne z diftongom *-ei-*, kot ga zasledimo v besedi Greif. V tem primeru se ime Rifemberch ne da povezati s krilatim bitjem v njihovem grbu, kot je to mogoče pri imenu Greifenberg in tako obvelja členitev imena, kot smo ga opisali v prejšnjih vrsticah (Riff – greben). Se pa zapisi tega pridevka začnejo spreminjati v 2. polovici 13. stoletja, ko se dosledno začne uporabljati oblika Rei-

fenberch z diftongom *-ei-*. Ali je bila ta sprememba zapisa posledica vpliva morebitnega izvirnega imena Greifenberg ali pa so bile to napake srednjeveških pisarjev, je težko reči oz. dokazati, vendar se v času uporabe oblike Rifemberch v dokumentu pojavi tudi kasneje uveljavljena oblika. V listini iz leta 1229, zapisani 11. marca v Čedadu, se na koncu besedila med navzočimi pri tem pravnem dejanju omenja tudi Folker "de Reifenberch", taisti Folker, ki nastopa v listini iz leta 1230 in je označen kot "de Rifemberch". V tej listini oglejski patriarh Bertold potrdi opatinji Merengardi in samostanu sv. Marije v Ogleju vse posesti in daritve s strani predhodnih patriarhov Popa, Sigeharda in Ulrika. Poleg Folkerja, ki se omenja na koncu besedila, so bili pri listinjenju prisotni še drugi cerkveni in posvetni gospodje. Na prvem mestu je naštet Henrik, škof v Pulju, sledijo mu Girardo, škof v Novigradu, Arhinidij, opat v benediktinskem samostanu sv. Martina v Beligni južno od Ogleja, Oton, predstojnik sv. Ulrika (Urha), Konrad, dekan v Čedadu, Majnhard goriški grof, vicedom Konrad ter na koncu še naš Folker.³⁰ Dejstvo, da je Folker nastopal kot priča poleg goriškega grofa Majnharda, kateremu so bili leta 1230 prepuščeni Folkerjevi otroci, daje slutiti, da rihemberški gospodje res še niso bili v službi goriških grofov pred letom 1230.

Grb rihemberških gospodov (Sardagna, *I signori*, str. 173).

²⁹ Czoernig, *Das Land*, str. 647; Stopar, *Rihemberk*, str. 20.

³⁰ Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 115, št. 428.

Prav tako lahko v virih iz 14. stoletja, ki se nanašajo na pripadnike rihemberške rodbine, zasledimo še redkeje uporabljen zapis Greifenberg. Dietmar *de Greifenberg* se je odpovedal fevdu nad gradom v Vipavi, katerega je leta 1320 oglejski patriarh Pagano podelil v fevd Rainerju.³¹ Verjetno isti Dietmar z Greifenberga, kastelan v Vipavi, je glavni subjekt v pismu, ki ga je tirolsko-goriški grof Henrik pisal beneškemu dožu Ivanu Superanciu: v njem je govora o tem, kaj storiti glede Dietmarja, ki ima v ujetništvu Benečana Tomaža in Rika ter koprškega ambasadorja Frančiška.³²

Kako vemo, da je ta Dietmar pripadnik rihemberškega rodu in da oznaka Greifenberg ne pomeni neke druge plemiške rodbine? S pomočjo primerjalne metode lahko primerjamo več listin oz. drugih pisnih virov, ki so nastali v razmeroma kratkem časovnem obdobju. Pismo, v katerem se omenja Dietmar z Greifenberga, je bilo napisano 1. septembra leta 1323. Czoernig omenja listino iz leta 1322, s katero sta brata Konrad in Dietmar z Rihemberka prodala Lipo na Krasu, ter dogovor iz leta 1329 z oglejskim patriarhom Paganom, s katerim se ureja desetina v Miljah.³³ Ker na Goriškem teritoriju ni poznan noben rod z Greifenberga in razen izjem ni zaslediti omembe tega imena, ki bi se nanašala na to območje, gre pri tem nedvomno za pripadnike rihemberške hiše.

Podobno ime, kot ga nosi Dietmar, zasledimo še v nekaterih dokumentih iz tega časa in ponovno se zastavi vprašanje, ali je to ista oseba in gre le za drugačno obliko zapisa, ki jo je uporabljal drug pisar, ali pa sta to dve različni osebi. Zaradi pomanjkanja pisnih virov, ki bi omogočali natančnejšo primerjavo, tega ne moremo trditi s sto odstotno gotovostjo. Sardagna je objavil listino iz leta 1359, v kateri se omenja Ulrik, sin Dietalma z Rihemberka (*Ulricus filius quondam Detalmi de Rayfinberg*).³⁴ Od omembe Dietmarja leta 1322 do leta 1359 je minil čas skoraj dveh generacij, tako da bi lahko bil Dietmar iz leta 1322 po starosti oče Ulrika. V kolikor bi to držalo, lahko sklepamo, da sta Dietalm in Dietmar isti osebi. Czoernig omenja tudi nekega Dietalma z Rihemberka in opozarja na podobnost z imenom Dietmar, ki je svoje posesti v Ziljski dolini na Koroškem zastavil trgovcu Piccolominiu iz Sine.³⁵ Žal ni podane letnice, ki bi olajšala primerjavo z ostalimi omembami ter s tem omogočila potrditev ali zavrnitev hipoteze, da gre tudi tu za isto osebo.

Rihemberška posest in sorodstvena politika

Rihemberški gospodje se po velikosti posesti, s katero so razpolagali, uvrščajo med najmočnejše ministerialske rodove v službi goriških grofov. Poleg njih štejemo v to skupino še gospode iz Devina in tiste iz Pazina.³⁶ Od goriških grofov so imeli v fevdu obsežno posest v Vipavski dolini, v okolici Gorice, v "gorah" nad Gorico (Trnovska planota), na Krasu, na Notranjskem, Bovškem, pa tudi v Istri, Furlaniji in na Koroškem.

Posesti na Krasu, ki so spadale pod rihemberški urad in so verjetno bile tudi del rihemberške posesti, so zapisane šele v urbarju iz leta 1502, v katerega spada goriška posest v vaseh Dutovlje, Tomaj, Godnje, Kreplje, Avber, Ponikve, Štanjel, Tomačevica, *Jurkawitz*, Gabrovica in Komen. Ker so goriški grofje to posest gotovo dajali v fevd rihemberškim gospodom do njihovega izumrtja leta 1371, se ta posest omenja v rihemberškem urbarju. Isto velja za goriška posestva pod Nanosom, ki se ravno tako navajajo v rihemberškem urbarju po letu 1371.³⁷ Podatke za ta predel dobimo v obračunu za urbarialna posestva iz leta 1402,³⁸ v katerem je omenjenih šest kmetij in pol v Razdrtem (*Preball*), po nekem podatku iz leta 1269 je navedenih deset kmetij in dvajset kmetij na Ubeljskem, danes Veliko in Malo Ubeljsko (*Vbelczk*), ter v urbarju iz leta 1485,³⁹ v katerem je na Ubeljskem omenjenih le še šestnajst kmetij. Tako obračun dohodkov (poleg tistega iz leta 1402 še iz leta 1398) kot tudi urbar sta ohranjena v originalu in se nahajata v Državnem arhivu na Dunaju (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), kjer hranijo tudi seznam rihemberških fevdov iz okoli leta 1370. Obračun iz leta 1402 in urbar iz leta 1485 sta zabeležena v seznamu iz 16. stoletja z naslovom *Repertorium über das Archiv der alten Grafen von Görz* (Seznam arhiva starih goriških grofov) danes *Archivbehelf 331*, kjer so pri poglavju *Urbarbücher und Register* naštet goriški urbarji za slovensko Primorje. Poleg omenjenih zapisov so v repertoriju zabeleženi še dohodki in posestva Folkerja in Ulrika z Rihemberka (*Ain alts lanns schmals pergamenis verplichens urbarzettl, herrn Volkharten vnnd Vlrichen vom Reiffenberg rennt vnnd gult*), seznam urbarjev in kmetij v Švarceneku, Rihemberku in Lokvi (*Ain alts zusammengebunden registerl der vrbar vnnd huben zu Schwarzeneg, Reiffenberg vnnd der Hülb*) ter register fevdov, ki pripadajo rodbini z Rihemberka in fevdov, ki so postali prosti (*Ain registrl der lehen zu dem hauss Reiffenberg gehörig, vnnd was von den herrn von Reiffenberg von lehen*

³¹ Czoernig, *Das Land*, str. 647.

³² Sardagna, *I signori di Reifenberg*, str. 150, št. 2.

³³ Czoernig, *Das Land*, str. 647.

³⁴ Sardagna, *I signori di Reifenberg*, str. 163, št. 12.

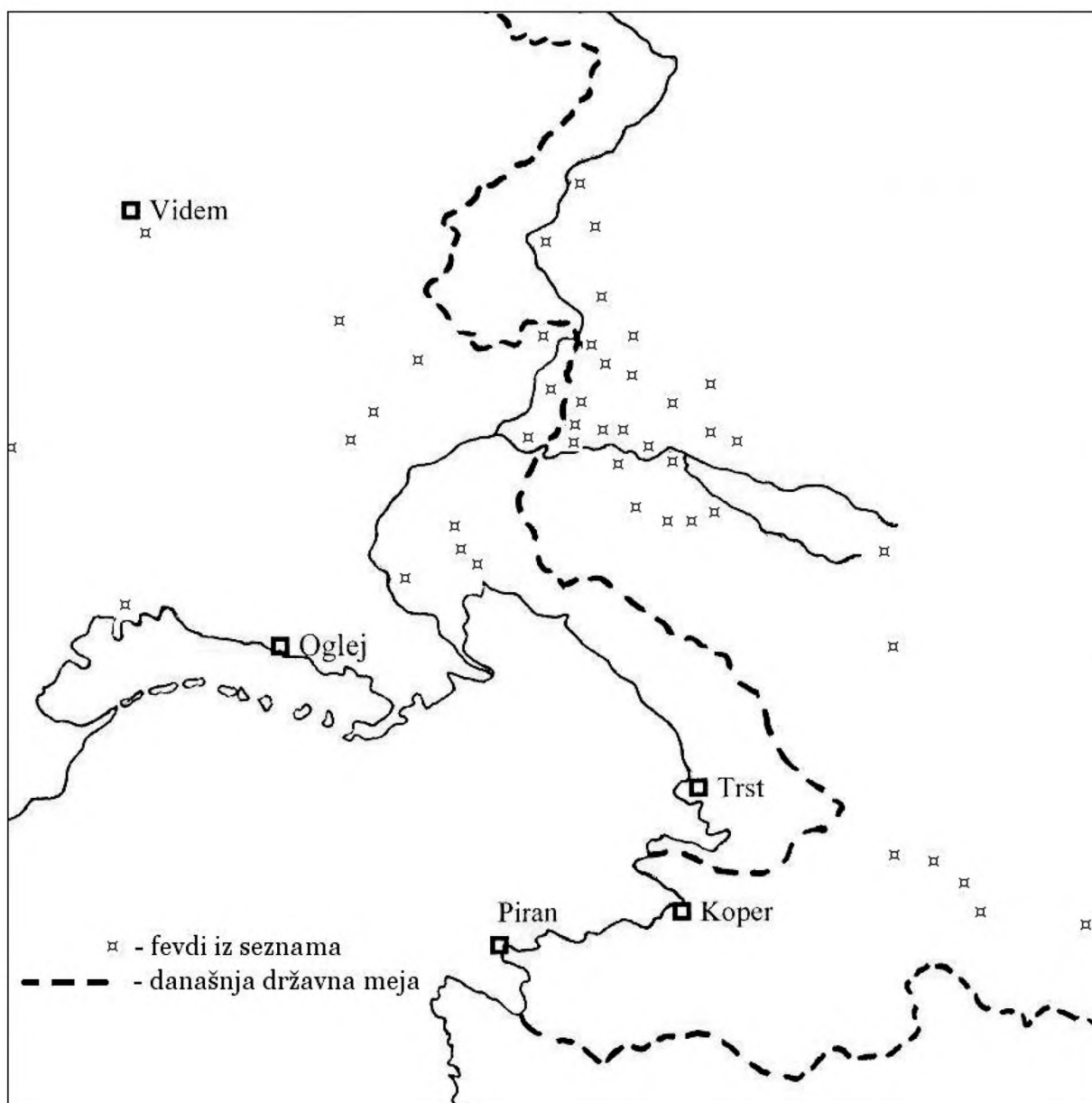
³⁵ Czoernig, *Das Land*, str. 647.

³⁶ Štih, *Goriški grofje*, str. 169.

³⁷ Kos, *Urbarji*, str. 36.

³⁸ Prav tam, str. 128.

³⁹ Prav tam, str. 145.

Karta rihemberških fevdnih posesti, naštetih v seznamu iz leta 1370.

legig worden sein, ligt im lädel Reiffenberg); urbar iz leta 1485 je v seznamu napačno datiran v leto 1385 (*Ain alts vrbarregister vber des einkhomen zu Reiffenberg, 1385*).⁴⁰

Po seznamu iz leta 1402 lahko sklepamo, da so Rihemberški dohodke prejeli še od dveh mlinov na vodi, enega v Dornberku (*die muel zu Dorenberg*) in enega v Oseku (*von der muel bey Vzsekch*), od ene kmetije v Zaloščah (*von einer huben ze Salatschach*), ene v Cvetrožu, danes zaselek v kraju Branik (*von der huben Zertwes*) in dveh kmetij na Preserjah (*von zweyen huben ze Pressriach*). Vasi Kostanjevica na

Krasu (*Kestenholcz*), *Poselicz* (kraj ni lokaliziran), Žablje, danes Velike in Male (*Chrotenhulben*), Gabrje (*Gabriach*) in Osek (*Vzsekch*) so morale vsako leto oddajati vinsko desetino, dajatve pa so prihajale še iz Gabrovice na Krasu (*Gabrawicz*), Šanjela (*Sand Daniel*), Prvačine (*Prebatsch*) in Podpeči (*Pupetsch*) v severni Istri.⁴¹

Rihemberški so bili tudi lastniki velike posesti na Koroškem, kjer so si že od 12. stoletja svojo posest intenzivno večali goriški grofje. Glavni centri goriškega teritorija na Koroškem so bili dolina Drave, dolina reke Möll, dolina Zilje ter osrednja Koroška.

⁴⁰ Prav tam, str. 9–11.

⁴¹ Prav tam, str. 128–129.

Z Rihemberškimi je povezana velika posest od Weisspriacha do Wetzmannna ter del okrog Mauthna in doline Lesach, v njihovih rokah pa so bili tudi gradovi Weidegg, Weidenburg in Wasserleonburg (vsi trije v Ziljski dolini), ki so po njihovem izumrtju kot urbarialna posest prešli v goriške roke.⁴² Da je bil grad Weidenburg v lasti Rihemberških, nam posredno pove listina izdana 2. januarja 1264 na gradu Weidenburg, s katero sta se brata Ulrik in Hugon z Rihemberka odpovedala odvetniškim pravicam in jurisdikciji nad posestmi vetrinjskega samostana, ki pa niso omenjene.⁴³

Grad Weidenburg je Ulrik III. Rihemberški izgubil v korist svojega zeta Henrika Gralanda, vicedoma na Kranjskem. Sicer je bila 24. marca 1307 sprejeta razsodba, ki je urejala vrnitev gradu, vendar je ta ostal v posesti Gralanda. Dne 20. marca 1319 je posest prepustil grofu Henriku II. Goriškemu, po drugih poročilih pa naj bi goriški grofje Weidenburg osvojili.⁴⁴ Isti Graland je 5. februarja 1330 dobil od vojvode Henrika Koroškega v fevd še urad Hermagor (Šmohor), ki je bil ravno tako kot Weidenburg v rihemberških rokah (posest v Hermagorju je kot posest Rihemberških izpričana že leta 1280), in trdnjavo Malenstein-Priesseneg. Ker pa je Graland pridobil od vojvode Henrika pravico do izgradnje trdnjave pri Hermagorju že 28. januarja 1317, je moral vojvoda urad Hermagor zastaviti Gralandu že prej. Tega je od Ulrika III. Rihemberškega († 1301) pridobil vojvoda Majnhard († 1295).⁴⁵

Grad Wasserleonburg je bil sredi 13. stoletja v posesti bratov Rudolfa, Kolona in Reimberta iz Roža na Koroškem, ki so ga 21. aprila 1253 prenesli na izvoljenega salzburškega nadškofa Filipa kot fevd in mu ga zastavili za večjo varnost. Dne 24. avgusta 1271 je prišlo do razsodbe med Folkerjem z Rihemberka in salzburškim nadškofom Friderikom II., v kateri bi se razjasnila fevdna odvisnost Wasserleonburga. Leta 1309 je Graland, prav tako kot nekaj let poprej Weidenburg, pridobil Wasserleonburg v fevd s strani vojvode Otona Koroškega, vendar so ga Rihemberški še naprej držali v podfevdu. Kako to, da so Rihemberški gospodje prišli na mesto Kolona iz Roža, čigar bratje so bili še živi in so bili upravičeni do lastništva nad gradom, je zaenkrat še nejasno.⁴⁶

Leta 1342 je Gralandov sin Henrik prodal svojemu bratrancu Ulriku V. Rihemberškemu vse svoje koroške posesti, z izjemo dediščine svoje sestre. Od tedaj je Wasserleonburg razdeljen na dva dela: leta 1346 je imel eno polovico neki Ungnad, drugo pa

nekdo iz rodbine Weissenegg.⁴⁷ Sorodstveni odnosi so opazni v dejstvu, da je imela leta 1336, po prijetju Ulrika V., njegova teta in vdova starejšega Gralanda enak jamstveni delež kot Konrad Ungnad ter da leta 1372 Viljem iz Weissenegga prav tako govori o svoji ženi in svakih kot lastnikih gradov Dornberk in Rihemberk, kar se najverjetneje nanaša na oba sinova Henrika Gralanda in njihovo sestro. Seveda lahko domnevamo tudi, da bi imela Palmeira z Rihemberka, ki se je poročila s Henrikom Gralandom mlajšim in je bila sestra zadnjega Rihemberškega, v drugem zakonu za moža pripadnika rodbine z Weissenegga. Tudi del Wasserleonburga, ki je pripadel Weisseneggerjem, se 1404 označuje kot nekdanja Gralandova last.⁴⁸

Nadaljnji dedič Rihemberških, Hartnid iz Trauna, ki se je, kakor vse kaže, poročil z vdovo zadnjega Rihemberškega, se v urbarju iz leta 1380/1 pojavlja kot lastnik posesti v Nischlwitzu in Podlanigu v dolini Lesach, ki so bile prenesene na Rihemberške. Da je Hartnid podedoval rihemberške fevde je razvidno tudi iz številnih listin, ki jih je izstavil za ta posestva, iz leta 1450 pa je ohranjena notica, ki se nanaša na konec 14. stoletja, da je grad Rihemberk napadel goriški grof Majnhard in ga s silo odvzel pripadniku rodbine Trauner in ne kateremu izmed rihemberških gospodov.⁴⁹ Pojasnjeno pa je tudi dedovanje Rihemberških posesti s strani goriških grofov: leta 1357 je avstrijski vojvoda Albert II. ujel Ulrika V. z Rihemberka, grofa Majnhard VII. in Henrik III. pa sta istočasno zavzela grad Weidegg. Nato se je Ulrik V. približal Habsburžanom, s tem da je gradove Rihemberk, Dornberk, Rauhenstein in Weidegg, ki so bili goriški fevd, prenesel na vojvodo Rudolfa Avstrijskega in jih 25. marca 1365 ponovno dobil nazaj kot avstrijski fevd.⁵⁰ Iz leta 1368 imamo ohranjeno listino, ki se nanaša na grad Weidegg: v njej Ulrik z Rihemberka obljubi grofu Majnhardu VII., da ne bo ne gradil, ne dograjeval gradu Weidegg brez naklonjenosti, volje in posebne dovoljenja zgoraj omenjenega gospoda, njegovih otrok in potomcev.⁵¹ Ker je bil Majnhard VII., zaradi dedne pogodbe, ki jo je njegov brat Albert IV. sklenil s Habsburžani, v vojni, je s podporo mesta Čedad, ki jo je pridobil 25. aprila 1365, napadel Ulrika V., zavzel in uničil grad Weidegg ter ga nato podelil v dosmrten fevd Ulrikovemu bratu Hugonu in obema nečakoma; 27. julija 1366 je Hugon izstavil listino, v kateri je zapisano, da Majnhard Goriški podeljuje njemu in njegovima nečakoma Nikolaju in Georgu grad Weidegg z

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam, str. 65.

⁴⁹ Trotter, *Die Herren*, str. 571.

⁵⁰ Prav tam, str. 570.

⁵¹ Štih, *Goriški grofje*, str. 207: ...daz purchstal Waidekk nicht erheben noch pauwen an meins vorgennten herren und seiner chinde und nachkomen gunst, willen und sunder erlaubnuss...

⁴² Klebel, *Die Grafen*, str. 63; Štih, *Goriški grofje*, str. 23.

⁴³ Jaksch, *Monumenta IV*, str. 606, št. 2823.

⁴⁴ Klebel, *Die Grafen*, str. 63.

⁴⁵ Prav tam, str. 64.

⁴⁶ Prav tam.

Grad Weidenburg v Ziljski dolini (http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Schloss_Weidenburg.JPG)

vsemi pritiklinami, ki ga je skupaj s posestmi v dolini Zilje in Lessacha odvezel Ulriku V., v do-smrten fevd zaradi zvestega služenja.⁵² Zdi se, da so kmalu eden za drugim moški pripadniki rihemberške družine pomrli, vsekakor se 12. decembra 1371 omenja le vdova Ulrika V. in celotna posest se 1380 že označuje kot goriška.⁵³

Svoje fevde na Koroškem pa so Rihemberški tudi podeljevali naprej v podfevde ali trajno last kot alod in so bili tako eden redkih ministerialskih rodov, ki so imeli aktivno fevdno pravico. O podelitvi v trajno last nam govori daritvena listina iz leta 1256, s katero Ulrik z Rihemberka odstopa za dušni blagor svojih bratov Folkerja in Hugona ter nečaka Folkerja samostanu v Rožacu dve kmetiji v Gratschachu in eno v Räuflachu v dolini reke Möll.⁵⁴

V kolikšni meri je bila rihemberška posest fevd goriškega grofa? Leta 1253 sta brata Ulrik in Hugon za izpustitev ujetega grofa Alberta III. Tirolskega prepustila izvoljenemu salzburškemu nadškofu Filipu dohodke v klužah med Neuenburgom (Rotenstein) in Möllbrückom, ki so bile označene delno kot goriški fevd delno kot lastna posest. Pri podelitvi posesti v dolini Möll ne manjkajo samo podatki o privolitvi zemljiškega gospoda, nasprotno, govori se o svobodni lasti. Kot goriški fevd se izkažejo izrecno posestva v Reissachu, Fragantu,

Stallu, Lesachu, Lendorfu, Witschdorfu, Lainachu, Namlachu, Döllachu, Stranachu in drugih krajih, mogoče tudi Weidenburg. Nasprotno se zdi, da pogodba, sklenjena po osvojitvi Weidegga (1366) in prodaja Hermagora vojvodi Majnhardu, pričajo, da Weidegg in Hermagor nista bila goriška fevda. Sklenemo lahko, da so bili vsaj eno stoletje, od 1264 do 1371, Rihemberški najmočnejši rod v Ziljski dolini in predhodniki Goriških.⁵⁵

Izven meja današnjega slovenskega državnega prostora so imeli gospodje z Rihemberka svoja posestva še v Furlaniji in Istri. V tretji četrtini 13. stoletja so se na nekaterih posestvih v Istri, ki so prvotno pripadala oglejskemu patriarhatu, začeli pojavljati goriški ministeriali, ki so predstavljali pomemben inštrument izgrajevanja moči goriške politike v Istri. Posest Završje na desnem bregu Mirne, so Rihemberški dobili v podfevd najkasneje leta 1270 od goriških grofov, ti pa so ga dobili v fevd od oglejskega patriarha že za časa Alberta II.. Te prakse pa je bilo konec že v času vladavine Henrika II., Albertovega sina, ki je završniško posest obdržal zase in nanjo postavil posebnega glavarja iz Pustertala na Tirolskem.⁵⁶ Leta 1270 je namreč Ulrik z Rihemberka izdal ukaz, da je treba zapreti vse, ki bi delovali proti njemu ali njegovim na svojem ozemlju Završje.⁵⁷

⁵² Trotter, *Die Herren*, str. 570.

⁵³ Štih, *Goriški grofje*, str. 207.

⁵⁴ Jaksch, *Monumenta IV*, str. 482, št. 2613. Na listini je obeseno delno ohranjen, okrogel pečat premera 45 mm, z napisom + SIGILLV...NBERCH.

⁵⁵ Klebel, *Die Grafen*, str. 67.

⁵⁶ Štih, *Goriški grofje*, str. 153.

⁵⁷ Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 228, št. 850: *Eine Berufung von Herrn Ulrich von Reifenberch dass alle Übeltäter, die gegen ihn oder die Seinen sich vergangen hätten, im Gebiet von Puyemont nicht sollen erhalten sondern eingefangen werden.*

Grožnjan v Istri (http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Groznjan,_Nortwest_Croatia.JPG)

Da je Završje res bilo v rokah oglejskega patriarha, preden so ga dobili Goriški, ugotovimo po primerjanju listinskega gradiva. Prva pisna omemba gradu Završje se sicer pojavi šele leta 1291 v listini goriške provenience, kot del završniške posesti pa je v dokumentu označena tudi vas Kostanjica (*dass schloss Puimont und die dorfer Costan, Briczignal unnd Josigkh*), ki je dokumentirana že prej in sicer v darovnici Ulrika II. iz rodbine Weimar-Orlamünde oglejskemu patriarhu Ulriku I., 17. novembra leta 1102.⁵⁸ Verjetno je bila Kostanjica že takrat del završniškega posestva, iz česar lahko sklepamo o oglejski oblasti nad Završjem.

Kar zadeva posest v Završju, je poznanih več listin, ki so tako ali drugače povezane z rihemberškim rodом. Kot eden redkih ministerialskih rodov, ki so imeli aktivno fevdno pravico, so tako kot na Koroškem tudi v Istri podeljevali svoja posestva v Završju naprej v fevd svojim podložnikom, mnogi med njimi pa so Rihemberškemu predali svoje imetje ter se obvezali stopiti v njegovo službo. Leta 1272 je to naredil Friderik iz Završja, 14. aprila 1275 pa je bila na dvoru Ulrika Rihemberškega v Završju (*Puymont, in curia infrascripti domini Wolrici de Rifemberch*) sklenjena listina, s katero so posest predali svojemu fevdnemu gospodu Ulriku in se

obvezali stopiti v njegovo službo Krestina iz Završja in njen sin Prodan, sin pokojnega Markvarda prav tako iz Završja, ter Alessio, sin Margarete *de Jesicha*.⁵⁹

Leta 1276 je bila završniška posest oz. dohodki, ki so prihajali s te posesti, predmet pogajanj med Ulrikom II. in njegovo hčerko Franciško. Franciška je namreč tega leta pooblastila svojega očeta, da izterja od dedičev njenega pokojnega moža Vošalka iz Momjana 1000 malih veronskih liber, ki so ji pripadale kot jutrnja.⁶⁰ Vse kaže, da je Ulriku uspelo dobiti zahtevani denar, ki pa ga ni vrnil hčerki Franciški, temveč ji je za isto vsoto istega leta zasta-

⁵⁹ Štihi, *Goriški grofje*, str. 104.

⁶⁰ Prav tam: *Ain instrument ainer procurei von Francisca von Reiffenberg auf im vatter Ulrichen von Reiffenberg, thauesndt M perner von im hausswirrdt Uschalcken von Mimilan erben als ir zuegesagt morgengab einzutreiben*. Pred prevlado hubnega sistema je žena prešla iz ene širše ali ožje rodbinske skupnosti v drugo, ne da bi pri tem prinesla s seboj kakršne koli imovinske pravice iz svoje prvotne skupnosti. Imela je samo možnost, da za svojo osebno lastnino pridobi le predmete za osebno uporabo. Poroka je bila priložnost, da so ji ženin pa tudi drugi sorodniki darovali take stvari. Ponekod sta take darove sprejemala ženin in nevesta skupaj. Zbiranje darov je v ljudskih običajih ohranjeno do novejših časov in se vrši praviloma ob polnoči poročne noči. Vsekakor so prvotno zbiranje darov opravljali potem, ko je bil zakon dokončno sklenjen, torej po telesni združitvi, ob jutru po poročni noči. Zato so taki darovi dobili ime jutrnja (Morgengabe). V germanskih pravih gre pri tem izključno za moževo darilo ženi (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 254).

⁵⁸ Schumi, *Urkunden*, str. 73, št. 67: *Inprimis nominatim castrum Pinquent...villam Castan...*; Štihi, *Srednjeveške*, str. 193.

vil dohodke v Završju, verjetno kot kompenzacijo za Vošalkov dolg.⁶¹

† V letu njegovega rojstva 1276, v 4. indikciji, dne 13. decembra. Z navzočimi gospodi, gospodom Dietal-mom duhovnikom kaplanom gospoda Ulrika iz Rihemberka, Andrejem iz Pevme, Concom Colbilino gastaldom v Gorici, Henrikom imenovanim Wranch, Diecmanom, Leonardom, imenovanim Parisin, Hanço, imenovanim Rorinnolt, Bernhardom sinom Wrancha in drugimi. Gospod Ulrik z Rihemberka je zase in svoje dediče za ceno 1000 malih veronskih liber dal in obvezal gospo Franciško svojo hčer, nekoč ženo Vošalka iz Momjana, in njene dediče, s svojimi dohodki v Završju, namreč 2000 malih veronskih liber letno pod pogojem, da mora zgoraj omenjeni gospod Ulrik iz Rihemberka zase in svoje dediče oz. druge, ki bi imeli omenjeni kraj Završje, plačati letno omenjeni gospe Franciški in njenim dedičem ali komurkoli bi se vezal, 200 malih veronskih liber letno in to 15 dni pred praznikom sv. Mihaela vsako leto. Kdorkoli bi imel, tako kot zgoraj zapisani, zgoraj omenjeno premoženje ali dohodke iz Završja, mora plačati zgoraj omenjeni Franciški ali njenim dedičem 200 liber letno, dokler ne bo dobila 1000 malih veronskih liber; če pa bi želel kdo plačati 1000 veronskih liber za odkup omenjenega dohodka omenjene Franciške, mora sama Franciška dobiti nazaj zgoraj omenjeni denar in se odreči zgoraj omenjenemu dohodku in se mora odreči zgoraj omenjenim 200 libram zaradi one obveze (podčrtal M. L.). S podpisom je Ulrik z Rihemberka obljubil zase in svoje dediče zgoraj omenjeno obvezo in da ji ne bo nikoli nasprotoval, s kaznijo celotnega svojega premoženja, premočnega in nepremočnega, s katerim bi bila plačana kazen in da listina ostane v svoji trdnosti. Opravljeno v vasi Runiča, v prostorih zgoraj omenjenega Ulrika z Rihemberka. Jaz Francišek iz Gorice, notar po pooblastilu vladarske avtoritete, sem bil prisoten pri zgoraj omenjenih [poslih] in bil naprošen zapisati.

S tem pravnim dejanjem zastavitve dohodkov od posesti Franciška ni postala lastnica posestva v Završju. To je bilo še vedno v lasti njenega očeta Ulrika, ki ga je lahko še naprej oddajal v fevd, vendar je bila Franciška upravičena do prejemanja zneska 200 malih veronskih liber od vsakogar, ki je imel Završje v lasti. Postavljen je bil tudi rok, do katerega naj se plačilo vsako leto izvrši, to je 15 dni pred praznikom sv. Mihaela (29. septembra).

Opozoriti je treba še na nejasnosti pri samem prevajanju teksta: v delu besedila, kjer je govora o možnosti, ki jo ima Franciška, da proda omenjeni letni dohodek za 1000 veronskih liber, je zapisano, da se mora odreči dohodku 200 liber (...*dimitere redditus supradictos* ...), takoj zatem pa sledi popolno nasprotje tej izjavi, namreč, da se ji zgoraj omenjenim 200 libram ni treba odpovedati (...*et de*

supradictos ducentarum librarum pro obligatione(m) illa nichil penitus ei dimitere teneatur). Omenjeni del sem v slovenskem prevodu podčrtal, saj ga nisem prevedel dobesedno, ampak tako, da je besedilo ohranilo smiselno.

V splošni pravni zgodovini se pri zastavitvi nepremičnin razlikuje starejša zastava, pri kateri dobi zastavni upnik posest nepremičnine, od novejša, pri kateri obdrži zastavitelj nepremičnino v posesti in se mu ta odvzame šele ob neizvršitvi obveze v sodnem postopku. Pri starejši zastavi je zastavni upnik dobil s posestjo tudi užitek nepremičnine oz. njenih donosov (tako kot Franciška). Od zastavljenih posesti je tako lahko na primer pobiral vse dajatve, ki jih je dotlej dobival zastavitelj. Pri tem so donosi pripadli zastavnemu upniku, ne da bi se njihova vsota odbijala od dolga; zastavljeni predmet je za zastavitelja mrtev, donosi tvorijo neke prikriti obresti in zaradi njih je zastava lahko večna. V soglasju s svojim naukom o obrestih je Cerkev skušala omejevati to obliko zastave in leta 1235 je izšel papežev dopis, naperjen proti mrtvim zastavam, iz katerih so upniki prejeli že čezmerni znesek.⁶² Tako je Franciška lahko prejela letni dohodek 200 liber le tako dolgo, dokler ni dobila poplačanih 1000 liber, kolikor je bila vredna zastava (...*solvere teneatur supradicte domine Francisce aut suis heredibus libras ducentos anuatim quamdiu sibimille libras weronensium date non fuerint*...).

Kot jutrnja se znotraj rihemberskega rodu posest v Završju predaja še enkrat: iz leta 1292 imamo ohranjen instrument listine, s katero je dal Ulrik III. z Rihemberka svoji ženi Kunigundi iz Vilalte posest Završje kot jutrnjo, predajo završniške posesti pa je moral potrditi goriški grof Albert II., ki je bil fevdni gospod.⁶³ Ker pa se je Ulrik močno zadolžil v Gorici in Čedadu, je zastavil posestva Rihemberk, Weidegg in Završje kot klavzulo, da bo vrnil dolg 503 oglejskih denarjev, ki mu jih je bil posodil Ulrik Strassoldo (brat njegove matere Palmeire, ki je bila poročena z Ulrikom II. z Rihemberka) do leta 1296.⁶⁴ Dolg je Ulrik sicer vrnil, odpovedati pa se je moral vsem posestvom na Koroškem ob Dravi in Möllu, ki so bila goriški fevd.

Leta 1354 so Rihemberški, natančneje Dietal-mov sin Ulrik V., od oglejskega patriarha Nikolaja Luksemburškega pridobili grad Grožnjan v severni

⁶² Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 240.

⁶³ Štih, *Goriški grofje*, str. 104: *Ain instrument ainer urkhundt, das Ulrichen von Reiffenberg seinem schwechter Diethelmen von Vilalta für sich unnd sein tochter Kunigund bemelts Reiffenbergs hausfraw das schloss Puimont mitsamt etlichen dörrfern mit verwilligung der grauen von Görz als lebenherren eingeannt-wurt hat, für gedachter frawen wiederlegung unnd morgengab.*

⁶⁴ Štih, *Goriški grofje*, str. 105: *Von Ulrichen von Reiffenberg den jungern auf Ulrichen von Strassar umb 503 mr. Aglay, so er für in zu Görz und Cuidatt bezalt hat, auf Michaelis zu bezallen, mit verpfenndung des schloss Reiffenberg, Weydegckh vnd Puymont. Ist ain zerschnitten instrument.*

⁶¹ Štih, *Srednjeveške*, str. 186. Na začetku besedila, v invokaciji, je uporabljn simbol križa t. i. krismon.

Istri. Pred tem je grad bil v lasti Vikarda iz Pietrapelose, ki ga je leta 1287 predal Benečanom. Po Vikardovi smrti leta 1329 je grad podedoval njegov sin Peter, ko pa je leta 1339 umrl tudi Peter, so grad ponovno pridobili patriarhi iz Ogleja. Ti so sprva Grožnjan podelili v fevd furlanski plemiški družini de Castello, kasneje pa, kot že rečeno, goriški plemiški družini z Rihemberka.⁶⁵ O Grožnjanu v rihemberških rokah nam govori več dokumentov: leta 1358 si Ulrik V. z Rihemberka od beneškega doža Ivana Dandola sposodi 4000 dukatov in mu kot jamstvo, da bo dolg vrnil, zastavi grad Grožnjan.⁶⁶ V dokumentu iz aprila leta 1359 so zabeležene pravice in pooblastila, ki pripadajo gradu Grožnjan, v njem pa se v zvezi z grožnjanskimi gozdovi in dvema vinogradoma omenjano tudi gospodje z Rihemberka.⁶⁷

Okrog sredine 14. stoletja se je približeval čas, ko je Beneška republika začela aktivno posegati v razmere na jugovzhodu, zlasti so stremeli po osvojitvi Istre, tako je tudi Ulrik V. poskušal priti v stik z novo silo: potem ko je beneški senat 3. aprila 1354 sklenil, da se Ulriku dovoli prost prehod do Benetk, je Ulrik preko tržaškega podestata leta 1355 ponudil grad Pietrapelosa za nakup, nakar je senat 3. decembra 1355 sklenil, da se mora podestat spustiti v pogajanja z Ulrikom, da bi slednji poslal v Benetke svojega pooblaščenca. Tako je Ulrik leta 1356 poslal v Benetke svojega predstavnika, ki pa senatu ni mogel pojasniti pravic, ki jih je Ulrik imel do Pietrapelose, pa tudi zahtevana cena je bila previsoka. 6. januarja 1356 je senat naročil tržaškemu podestatu naj se točno informira o obsegu teh pravic in da naj Ulrika pregovori k razumni ceni; ker so pogajanja bila neuspešna, je nalogo tržaškega prevzel koprski podestat, a so tudi tokrat propadli vsi poskusi za poravnavo.⁶⁸ Je pa Ulrik še vedno nadaljeval s približevanjem Benetkam in tako je 20. julija 1356 s senatom sklenil najemniško pogodbo, ki je Ulrika zavezovala, da se mora udeležiti vseh bojev na strani Benetk v Istri, na Krasu in v Furlaniji ter priskrbeti 60 opremljenih vojakov in konjenikov.⁶⁹ Poznan pa je tudi konec tega najemniškega sodelovanja: 4. januarja 1369 je iz Trsta pisal v Benetke beneški generalni kapitan Dominik Michieli, da je prejel doževo pismo, naj se Ulrika z Rihemberka ne vzame več kot najemnika; vzrok za tako dejanje ni znan, je pa morda povezan z roparskimi tolpmami po Istri, o katerih Michieli poroča 28. januarja 1369 – deset ropanj naj bi izvedel Ulrik z Rihemberka.⁷⁰

Omenili smo rihemberška posestva na območju Dornberka in Zalošč, za katera tudi vemo, kako in kdaj so prišla v roke gospodov z bližnjega Rihemberka. Iz leta 1281 je ohranjena listina, s katero Nikolaj z Dornberka daje v imenu Otona Rihemberškega, imenovanega tudi *Wimbuler*, oglejskemu patriarhu Rajmundu vse zaloške posesti pri gradu Dornberk, ki so bile nekoč v lasti koroškega vojvode Ulrika in od katerega jih je bil Oton prejel v fevd. Zaloške posesti pa so od novega fevdnega gospoda ponovno prejele gospodje z Rihemberka, saj je patriarh svoje nove posesti predal "v pravičen in zakonit fevd" Orklinu z Rihemberka.⁷¹ O prisotnosti gospodov s sosednjega Rihemberka na območju Zalošč priča listina izdana 2. julija 1347, s katero Ulrik V., kot zemljiški gospod tega posestva, dovoli kupčijo svojega fevdnega prejemnika Arnolda, sina pokojnega Friderika Haisa iz Dornberka.⁷² Rihemberški so očitno na območju okrog Dornberka imeli posestva v fevdu od koroških vojvod iz rodu Spanheimov. Leta 1261, ko je Ulrik III. Spanheimski sklenil poravnavo z Oglejem, je moral temu odstopiti vse, kar je posedoval na jadranskem obalnem področju; tako je Koroška izgubila tudi staro posest na "Krasu".⁷³ Ta poravnava je bila del čedajskega miru, podpisanega 24. novembra 1261, s katerim se je končal boj med Ulrikom III. in oglejskim patriarhom Gregorjem de Montelongo, ki je nasledil leta 1251 umrlega patriarha Bertolda.

Že leta 1258 leta se je Ulrik zapletel v vojno s salzburškim nadškofom, ki ga je papež umestil na mesto odstavljenega nadškofa in Ulrikovega brata. Ob vpadu Kumanov pod vodstvom ogrskega prestolonaslednika in štajerskega vojvode Stefana, je bil Ulrik prisiljen braniti Koroško in se pridružiti kralju Otokarju Přemyslu, ki je v bitki pri Groissenbrunn julija 1260 premagal Ogre. Naslednje leto je končno prišlo do pomiritve in sklenitve že omenjene mirov-

⁷¹ Bianchi, *Thesaurus*, str. 208, št. 460: *Item eodem ann. D. (1281) Nicolaus de Dorumberch procurator ad hoc Othonis dicti Wimbuler de Rifemberch, procuratorio nomine ipsius, libere renuntiavit in manibus D. Patriarche Raymundi omnibus bonis de Szoleschan prope Castrum de Doremberch sita, que fuerunt q.^{ue} D. Wolrici Ducis Karinthie, et ab ipso habuerat in feudum. Qua quidem renuntiatione recepta, dictus D. patriarcha investivit Orclinum de Rifemberch de predictis bonis ad rectum et legale feudum.*

⁷² Trotter, *Die Herren*, str. 566.

⁷³ O geografski opredelitvi območja Krasa zasledimo v srednjeveških virih več variant: v najširšem smislu je Kras zajemal celotno planoto od Tržaškega zaliva do Ljubljanske kotline (v virih zasledimo "Vipava, Cerknica in Lož in Carsio"; "Begunje in Bezuljak severno od Cerknice in Carsto"), v najožjem smislu je Kras omejen na zaledje Trsta do kotline Reke in do Goriške ravnine (...in predicto loco Los quam in Arisperch, Circhnitz, Wipacho et Carsto). Pojem Krasa, kot ga uporabljajo Goriški grofje v svojih delitvenih listinah, pa je zajemal tržaški Kras in "zgornji Kras", ki se začne pri Pivki. Sam Kras pa je veljal kot del starejše zgodovinske pokrajine – Istre (Hauptman, *Nastanek*, str. 52–53).

⁶⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Gro%C5%BEenjan#History>.

⁶⁶ Sardagna, *I signori di Reifenberg*, str. 155, št. 9.

⁶⁷ Prav tam, str. 160, št. 11.

⁶⁸ Trotter, *Die Herren*, str. 567.

⁶⁹ Sardagna, *I signori di Reifenberg*, str. 152, št. 7.

⁷⁰ Trotter, *Die Herren*, str. 568.

Pregledna karta s severno Istro in Ziljsko dolino.

ne pogodbe, ki je patriarhu sicer obetala veliko prevlado na Kranjskem, a je Ulrik trdno držal v svojih rokah tako spanheimske rodbinske posesti kot tudi tista posestva, ki mu jih je prinesla andeška soproga. V skladu z mirovno pogodbo je Ulrik izgubil le furlanska in kraška posestva.⁷⁴ V tem času pa je svojo naraščajočo moč v Istri in Furlaniji razkazoval tudi goriški grof, ki je vse bolj posegal v centralno posest Ogleja; to je pripeljalo do zavezniškega razmerja med patriarhom Gregorjem in nekdanjim rivalom Ulrikom ter aktivno obrambno politiko na teh posestih.⁷⁵ Ta politična situacija je pripeljala do sklenitve številnih sporazumov med patriarhom in Goriškimi, med njimi je tudi tisti iz marca 1264, v katerem kot priča nastopa Ulrik II. z Rihemberka.⁷⁶

Do zemljiških posesti in dohodkov od njih pa so rihemberški gospodje prihajali tudi na način nezakonitega prilaščanja sosednih ozemelj. Pri tem opazimo podobnost z njihovimi gospodi goriškimi grofi, ki so ravno tako povečevali svojo posest na račun nekaterih sosedov. Iz leta 1267 je poznana pritožba opata iz Možaca nad goriškimi grofi in Ulrikom z Rihemberka, ki s prilaščanjem posesti možaškemu samostanu delajo veliko škodo. Ulrik in njegovi nečaki naj bi se po opatovem opisu polastili odvetniške pravice nad kraji *Seuillano*, *Laudacano* in nad območjem *Branica* pri Rihemberku ter s tem samostanu povzročili do 35 mark škode letno.⁷⁷

Znotraj kroga goriških ministerialov je mogoče zaslediti veliko število porok in sorodstvenih povezav med posameznimi goriškimi ministerialskimi in viteškimi rodovi, kar je še olajšalo dejstvo, da so imeli pri sklepanju zakonskih vezi proste roke in niso potrebovali dovoljenja in soglasja goriškega grofa (ki pa je bil verjetno s poroko seznanjen), kot je bilo potrebno, če so se goriški ministeriali želeli poročiti z ministeriali drugega fevdalnega gospoda, cerkvenega in posvetnega. Prav gospodje z Rihemberka so nazoren primer o široki družinski povezavi, ki so jo stkali moški in ženski člani enega najpomembnejših ministerialskih rodov goriških grofov z drugimi plemiškimi družinami. Rihemberške sorodnike lahko zasledimo v Istri (Momjan, ki je pripadal Devinskim gospodom, Pietrapelosa), v Furlaniji (Strassoldo, Vilalta, della Torre), na Kranjskem (Svibno, Hmeljnik, Čretež, Turjak), na Koroškem (Flaschberg, Wasserleonburg, Osterwitz), na Tirolskem (Strassberg, Rodank, Velthurns) ter v Pinzgau (Felben).⁷⁸

Z devinskimi gospodi, ki so bili najmočnejši ministerialski rod oglejskih patriarhov, jih je povezovala zakonska zveza med Biakvinom iz Devina, Vošalkovim sinom in Gertrudo, hčerko Ulrika I. z Rihemberka. Poznana je poročna pogodba, sklenjena 8. septembra 1249 med Vošalkom iz Devina v imenu sina Biakvina iz Momjana in Ulrikom iz Rihemberka v imenu hčerke Gertrude. Vošalk obljubi, da bo dal Ulriku 200 mark oglejskih denarjev, Biakvin pa svoji ženi Gertrudi 100 mark oglejski denarjev za jutrnjo.⁷⁹

V imenu večnega Boga amen. Gospod Vošalk iz Devina je zase in svojega sina Biakvina z ustno pogodbo določil in obljubil dvojno plačati Ulriku z Rihemberka in njegovi hčerki Gertrudi, ženi omenjenega Biakvina, in sicer 200 mark oglejskih denarjev s poroštvo premoženja omenjenega gospoda Vošalka in njegovega sina Biakvina, celo taka složnost se je pokazala med njimi, da kdorkoli bi iz tega zakona preživel brez skupnega dediča, je jasno, da zaradi zakona dobi v užitek 100 mark in potomci morajo v skladu s pogodbo po smrti vrniti omenjenih 100 mark dedičem prvega umrlega. Poleg tega so se gospod Hugo z Rihemberka, Rudolf iz Devina, Kono iz Momjana sin zgoraj omenjenega Vošalka, določili za poroke in glavne dolžnike za omenjenega Vošalka in njegovega sina Biakvina in obljubili, da bodo pazili, če omenjeni gospod Vošalk in njegov sin Biakvin ne bodo upoštevali zgoraj omenjenega, pod obvezo vsega svojega premoženja. Razen tega je zgoraj omenjeni Biakvin obdaril svojo zgoraj omenjeno ženo s 100 oglejskimi markami, ki se imenujejo jutrnja. Poleg tega so določeni za poroke in glavne dolžnike gospodje: njegov oče Vošalk iz Devina, Rudolf iz Devina, Kono iz Momjana Biakvinov brat, Hugo z Rihemberka. Priče teh zadev so gospodje Geiselbert iz Khünburga, Henrik iz Greifenfelsna, Švarcman s Krmina, Moultrap iz Kastelrutba, Henrik iz Lubidrica, Val[ter] iz Nussberga, Gebhard z Devina, Henrik iz Castellnuova v Furlaniji in številni drugi. Zadeve so zapisane leta gospodovega 1249, v 8. indikciji, v četrtek, 8. dne meseca septembra. Jaz Bernard pisar gospoda Ulrika z Rihemberka, sem bil navzoč pri vseh teh zadevah in bil z obeh strani naprošen, da s pričevanji zapišem to listino.

Ne moremo dvomiti, da je ta zveza zrasla iz dolgoletnega poznanstva Ulrika in Vošalka v službi goriških grofov. Skupaj sta bila z grofom Majnhardom III. Goriško-Tirolskim v Padovi, ko je ta spremljal cesarja Friderika II. Ulrik in Vošalk se večkrat omenjata skupaj kot priči v listinah goriških grofov.

Momjanska veja Devincev je v dveh generacijah z Rihemberškimi stakala sorodstvene vezi. Poleg poroke med Biakvinom iz Devina in Gertrudo z Rihemberka, se je Vošalk II., ki je bil Biakvinov

⁷⁴ Komac, *Od mejne grofije do dežele*, str. 172–176.

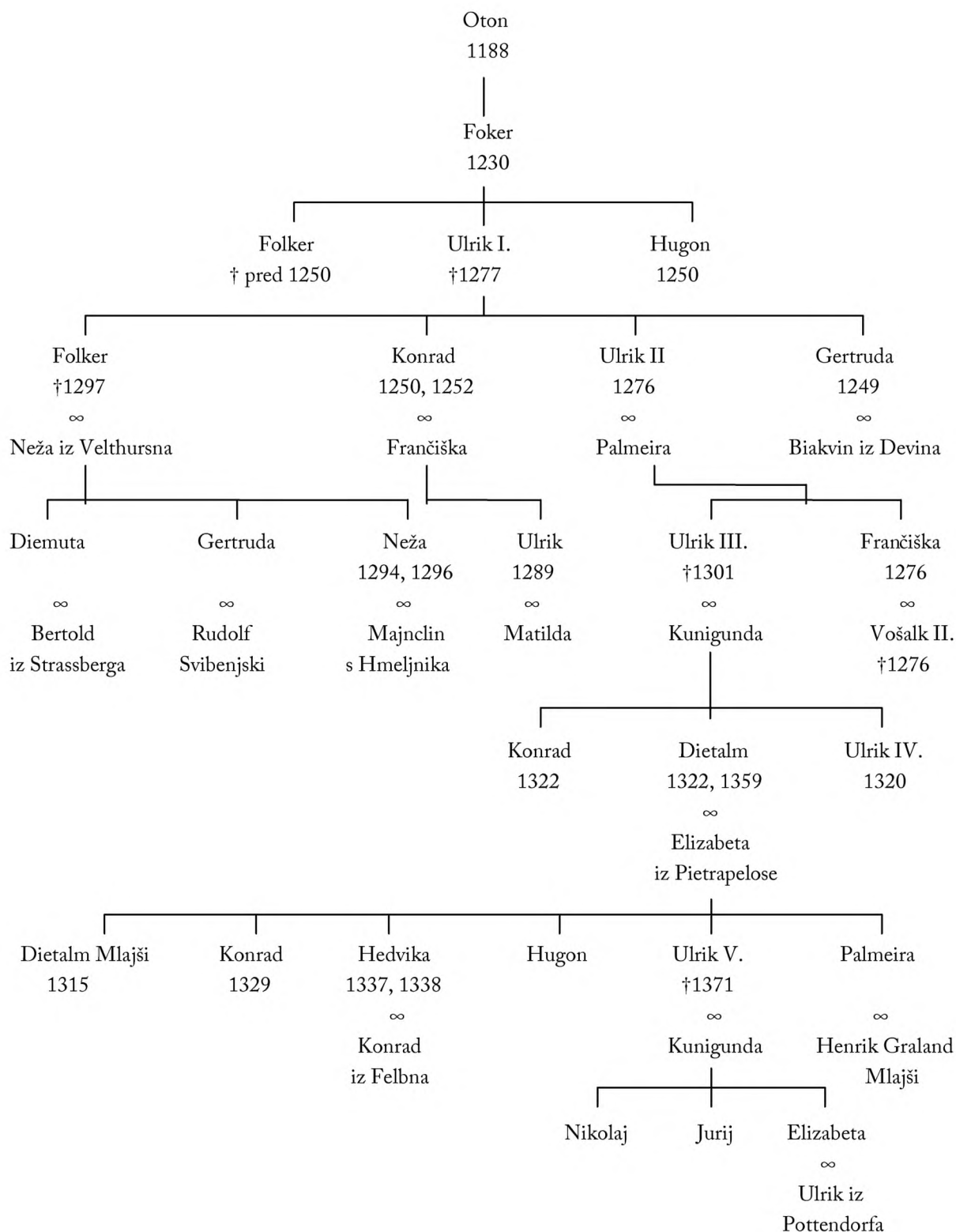
⁷⁵ Prav tam, str. 178.

⁷⁶ Joppi, *Documenti* (1886), str. 31–35, št. 35; Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 188, št. 716.

⁷⁷ Wiesflecker, *Die Regesten*, str. 212, št. 791.

⁷⁸ Štih, *Goriški grofje*, str. 167.

⁷⁹ Štih, *Srednjeveške*, str. 185.

Genealoška preglednica gospodov z Rihemberka.

nečak, poročil s Frančiško z Rihemberka, hčerko Ulrika II., ki pa je leta 1276 bila že vdova. V zakonu med Biakvinom in Gertrudo sta se jima rodila dva sinova, Ulrik in Kono, ki ju je njihov rihemberški stric Ulrik II. leta 1273 investiral v desetino v Miljah (... *nepotes suos Odoricum et Conum fratres filios quondam domini Biachini de Mimiliano...*).⁸⁰

Sorodstvene vezi med devinskimi in rihemberškimi gospodi lahko opazimo tudi v dokumentu iz leta 1289. Takrat je Hugo iz Devina razsojal v Lienzu v sporu glede nekaterih posesti in dohodkov med Ulrikom z Rihemberka in Elo iz Rodanka pri Briksnu, hčerko pokojne Ulrikove žene Matilde oz. Metze (...*quondam domina Metza de Reyffenberch uxor dicti domini Wlrici de Reiffenberch... Wlricus de Reiffenberch... filius quondam domini Chunradi de Reiffenberch... nobila domina Ella de Rodnich... quondam domina Metza, mater predictae domine Elle.*). Hugo imenuje Ulrika *consanguineum meum*, kar pomeni da ju družijo ista kri. "Ista kri" pa ne pomeni ožjega sorodstva, saj je bil kot sorodnik lahko poimenovan vsak, pri katerem so veje družinskega debela na kakršen koli način dobile skupne točke z vejami drugega posameznika. V našem primeru je bila Ulrikova teta Gertruda poročena z Biakvinom iz Momjana, Biakvin pa je bil bratranec Hugovega očeta Štefana. Gertrudina sinova Ulrik in Kono sta bila Hugova bratranca v drugem kolenu in bratranca v prvem kolenu našega Ulrika z Rihemberka.⁸¹

Še en plemiški rod na Slovenskem, s katerimi so Rihemberški postali sorodniki, so bili gospodje s Turjaka oz. s Hmeljnika po katerem se je pretežno poimenoval Majnclín, ki pa je izviral s Turjaka. Sorodstvene vezi med tema dvema plemiškima družinama lahko razberemo iz delitve dediščine med Rihemberškimi in Turjaškimi po smrti Folkerja z Rihemberka leta 1297.⁸² Folkerjeva dediščina se je delila med njegovega brata Ulrika, Rudolfa iz Svibnega, Bertolda iz Strassberga in Majnclina s Turjaka. Ker sta bila tako Rudolf kot Bertold poročena s Folkerjevima hčerama Gertrudo in Die-muto, si Majnclínovo udeležbo pri dedovanju lahko razložimo tako, da je njegova žena Neža oz. Agneza ena od hčera Folkerja z Rihemberka in je dobila ime po mami Neži iz Velthurnsa na Tirolskem.⁸³ Zakonskemu paru Majnclínu in Neži lahko sledimo v nekaterih daritvenih in prodajnih listinah, v katerih je Majnclín poimenovan po Hmeljniku, kjer je leta 1290 v fevd dobil en dvor in ne po Turjaku. Dne

19. maja leta 1294 sta Majnclín in njegova žena Neža prodala opatu in cistercijskemu samostanu v Stični tri kmetije (hube) ob reki Temenici blizu vasi Dole za 19 oglejskih mark.⁸⁴

V gospodovem imenu amen. Številne in velike sitnosti so se nam pripetile v naših letih... naj bo torej zapisano, tako za sedanje kot za bodoče, da jaz Majnclín s Hmeljnika s soglasjem gospe Neže svoje žene in vseh svojih otrok, sem svobodno prodal tri kmetije okrog reke Temenice, ki so deležne dednega prava častitljivemu gospodu opatu v Stični po imenu Henrik za deset in devet mark oglejskega denarja ...

V drugi listini prepusti Majnclín 24. novembra 1296, ravno tako samostanu v Stični, za osem kmetij v Dobrniču svojih šest v Dolu in dve v Škofjem:⁸⁵

... da sem jaz Majnclín s Hmeljnika s soglasjem in s skupno voljo moje žene gospe Neže in vseh svojih dedičev, s častitljivim gospodom Henrikom, opatom stiškega samostana sklenil tako zamenjavo, ... za osem kmetij ležečih v Dobrniču, pripadajočim omenjenemu samostanu, drugih osem, namreč šest v Dobu in dve v Škofjem sem istemu samostanu določil za zamenjavo ...

Iz listine, izdane leta 1367 dobimo podatek še o enem zakonskem razmerju rihemberških potomk: izdal jo je Majnhard iz Rožeka, goriški vitez, v njej pa je zapisano, da je bil Ulrik s Potovega vrha pri Novem mestu poročen s hčerko Ulrika z Rihemberka in ji je s to listino podelil jutrnjo.⁸⁶

OBJAVLJENI VIRI

Baraga, France: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1, listine 1246–1255*. Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2002.

Bianchi, Josephus: *Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis. Opus saeculi XIV*. Civitas Utini : Typogr. Archiepiscopali Trombetti-Murero, 1847.

⁸⁴ Otorepec, CKSL, 1294 V. 19: *In nomine domini amen. Multis incommotis et magnis occurrimus cum aetatis nostrae negotia stylii officio perenamus, innotescat igitur tam presentis quam futuris, quod ego Meinzelinus de Hopffenbach de consensu domine Agnetis uxoris meae omniumque liberorum meorum tres mansos hereditario jure me libere contingentes circa fluvium Tempniz ... venerabili domino abbati Sitticensi Henrico nomine pro decem et novem maris denariorum Aquilegensium vendidi*

⁸⁵ Otorepec, CKSL, 1296, XI. 24: *...quod ego Meinzelinus de Hopffenbach de consensu, ac unanij voluntate uxoris mee domine Agnetis omniumque heredum meorum, talem feci commutationem cum venerabili domino Hainrico abbate monasterii Sitticensis, ... pro VIII° mansis in Doevernici siti ad predictum monasterium pertinentibus, alios VIII° videlicet VI in Aich et duos in Pischolstorf eidem monasterio in concambio assignavi ...*

⁸⁶ Štih, Goriški grofje, str. 136: *Ain urkhundt von Mannharten von Rossegg unnd anderen, das herr Ulrich von Pottendorf seiner hausfrawen, herrn Ulrichen von Reiffenberg tochter, zway tausennndt gulden zu morgengab geschaffen hat.*

⁸⁰ Štih, Goriški grofje, str. 77.

⁸¹ Prav tam, str. 50.

⁸² Štih, Goriški grofje, str. 118: *Ain vertrag von graf Albrecht von Görz zwischen Vlrichen von Reiffenberch, Ruedolf von Scherffenberg, Berchtolden von Strassberg unnd Mainczlin von Auersperg von wegen Völkchern von Reiffenberg verlassen erbschaft.*

⁸³ Štih, Goriški grofje, str. 119.

- Jaksch, August: *Monumenta historica ducatus Carinthie IV*. Klagenfurt : F. Kleinmayr, 1906.
- Joppi, Vincenzo: *Documenti Goriziani. Archeografo Triestino*, 1886, št. 12, str. 1–89; 1888, št. 14, str. 21–60.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev 5*. Ljubljana : Leonova družba, 1928.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji Slovenskega primorja II*. Ljubljana : Akademija znanosti in umetnosti, 1954.
- Otorepec, Božo: *Centralna kartoteka srednjeveških listin*. Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU. (gradivo še ni v celoti objavljeno)
- Preinfalk, Miha: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/2. Imensko kazalo*. Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2007.
- Sardagna de, Giuseppe: I signori di Reifenberg nei secoli XIII e XIV e piu particolarmente di Ulrico di Reifenberg (1307–1384). *Archivio Veneto*, 1878, št. 15, str. 149–173.
- Schumi, Franz: *Urkunden und Regestenbuch des Herzogtums Krain, Bd. I*. Laibach : Narodna tiskarna, Verlag des Herausgebers, 1882/3.
- Wiesflecker, Hermann: *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten, I. Band: 957–1271*. Innsbruck : Universität Wagner, 1949.

LITERATURA

- Czoernig von, Carl: *Das Land Görz und Gradisca*. Wien : Braumüller, 1873.
- Hauptman, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*. Ljubljana : Slovenska matica, 1999.
- Klebel, Ernst: Die grafen von Görz als Landesherren in Oberkärnten. *Carinthia*, 1935, št. 125, str. 218–246.
- Komac Andrej, *Od mejne grofije do dežele*. Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.
- Kos, Franc: Iz zgodovine devinskih gospodov. *Razprave 1*. Ljubljana : Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani, 1923, str. 91–134.
- Paschini, Pio: *Storia del Friuli, vol. 2*. Udine : Istituto delle edizioni accademiche, 1935.
- Stopar, Ivan: Rihemberk, sivi grad v dolini Branice. *Kronika Rihemberka-Branika 2* (ur. Zalka Jereb et al.). Branik : Krajevna skupnost: Kulturno prosvetno društvo Franc Zgonik, 2006.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.
- Štih, Peter: *Srednjeveške goriške študije*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2002.
- Trotter, Kamillo: Die Herren von Reifenberg. *Monatsblatt der heraldischen Gesellschaft Adler*, 1929, št. 581–586, str. 491–494, 534–544, 566–572.

- Vidmar, Cvetko: *Kronika Rihemberka-Branika*. Branik : Svet Krajevne skupnosti, 1994.
- Vilfan, Sergej: *Pravna zgodovina Slovencev (od naselitve do zloma stare Jugoslavije)*. Ljubljana : Slovenska matica, 1996.

SPLETNE STRANI

- <http://en.wikipedia.org/wiki/Gro%C5%BEenjan#History>
- http://www.allposters.com/-sp/Wolfgang-Lazius-German-Physician-and-Historian-Posters_i1863320-htm

ZUSAMMENFASSUNG

Über die Herren von Reifenberg, ihren Besitz und ihre Verwandtschaftsbeziehungen

Die Herren von Reifenberg (Rihemberk) waren zwischen 1230 und 1371 Ministerialen der Grafen von Görz. Davor waren sie Ministerialen des Bischofs von Brixen gewesen. Dieser hatte einen Vertrag mit Graf Meinhard von Görz geschlossen betreffend der Übergabe der Kinder Volkers von Reifenberg, um im Gegenzug die Kinder Marquards von Veldes (Bled) zu erhalten. Die Reifenberger hatten ihren Görzer Sitz auf Schloss Reifenberg errichtet, das nach den Schlossherren benannt wurde, deren Herkunft im Südtiroler Raum zu suchen ist. Offen bleibt die Frage, von welchem Schloss der Name dieses Adelsgeschlechts herrührt, den er später in das Wippach-(Vipava)-Tal mit sich brachte. Sowohl der Name *Riffenstein* als auch *Greifenberg* besitzen einige gemeinsame Elemente mit dem Namen *Rifenberch* bzw. *Reifenberch* (slow. Rihemberk). Dennoch sprechen Wappen und Siegel der Familie von Reifenberg zugunsten der Hypothese, dass er vom Schloss Greifenberg stammt, dessen Herren dieselben Elemente wie die Herren von Reifenberg in ihrem Wappen trugen.

Wegen der umfassenden, jedoch aufgesplitterten Besitzungen, mit denen die Herren von Reifenberg zum Großteil von den Grafen von Görz belehnt wurden, können sie zu Recht zu den bedeutenderen Görzer Ministerialen gezählt werden. Auf ihren Besitz trifft man im Gailtal in Kärnten, gleichfalls im Möll-, Isonzo- und Wippachtal, am Karst, in Friaul und in Istrien. Von ihrer hohen gesellschaftlichen Stellung zeugen auch zahlreiche Erwähnungen des Reifenberger Geschlechts in Ur-

kunden Görzer Provenienz, in denen sie als Bürgen, Schiedsrichter oder Zeugen von Rechtshandlungen auftraten, sowie das Hofmeisteramt, das Ulrich III. von Reifenberg am Hofe des Grafen Albert II. innehatte.

Die Urkunden der Görzer Hofkanzlei sowie der Kanzleien anderer weltlicher und geistlicher Herren jener Zeit stellen die Hauptquelle dar zur Erforschung der Geschichte der Herren von Reifenberg,

ihrer Rolle in der damaligen Görzer Politik, sowie ihrer gesellschaftlichen Verbindungen, die sie sehr oft mit anderen Ministerialengeschlechtern anknüpften. Von den gesammelten Urkunden gibt es nur einige wenige, die auf Befehl des Reifenberger Herrn uneingedenk des Willens seines Grundherrn aus Görz ausgestellt wurden, aber auch die Existenz einer Kanzlei auf Schloss Reifenberg ist nicht wahrscheinlich bzw. nachweislich.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929 Trubar P.

Prejeto: 11. 7. 2008

Boris Golec

doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Je bila Trubarjeva druga žena Celjanka?

IZVLEČEK

Prispevek obravnava vprašanje, ali je bila druga žena Primoža Trubarja (1508–1586), začetnika slovenske književnosti, z imenom Anastazija sestra augsburškega lekarnarja Mihaela Klause in tako po rodu iz Celja. Domneva temelji na Trubarjevi oznaki "mein lieber schwager" za Klause leta 1575, v času, ko je bil Trubar že drugič poročen. Podmena, da je bila Klausova sestra Trubarjeva prva žena Barbara, je bila z ugotovitvijo Barbarine prave identitete zavrnjena že leta 1955.

KLJUČNE BESEDE

Primož Trubar, Anastazija Trubar, svaštvo, Mihael Klaus, Celje, Augsburg

SUMMARY

WAS TRUBAR'S SECOND WIFE FROM CELJE?

The contribution deals with the question whether the second wife of Primož Trubar (1508–1586), the originator of Slovene literature, Anastazija was the sister of the Augsburg pharmacist Mihael Klaus and thus by origin from Celje. The hypothesis is based on Truba's mentioning "mein lieber schwager" for Klaus in 1575, in the time when Trubar was already married for the second time. The hypothesis that Klaus's sister was Truba's first wife Barbara was declined in 1955 with the ascertainment of Barbara's actual identity.

KEY WORDS

Primož Trubar, Anastazija Trubar, in-law relation, Mihael Klaus, Celje, Augsburg

Odkar je Pavle Blaznik leta 1955 objavil listino Trubarjeve prve žene Barbare in dokazal, da je bila doma iz Kranja, njen dekliški priimek pa Sitar, je torej neizpodbitno ovržen Barbarin celjski izvor.¹ Podmena o Barbari – Celjanki ni vzdržala dolgo. Izpostavil jo je France Kidrič leta 1922,² temeljila pa je na treh besedah: "mein lieber schwager", s katerimi je Trubar 5. maja 1575 v pismu kranjskemu deželnemu glavarju in stanovom označil lekarnarja Mihaela Klaus, po rodu iz Celja.³ Še preden so bila znana imena in zaporedje Trubarjevih žena ter sploh dognano njihovo število,⁴ je prvi objavitelj pisma Franz Schumi leta 1882 decidirano zapisal, da je bil Klaus Trubarjev svak, žena Primoža Trubarja pa potemtakem Celjanka Klausova.⁵ Theodor Elze je nato v objavi Trubarjevih pisem leta 1897 zavrnil Schumijevo trditev in opozoril, da izraza "schwager" ne smemo razumeti kot svak v današnjem pomenu besede. V 16. stoletju je imel namreč zelo nestalen pomen priženjenega sorodnika, zato bi ga bilo mogoče razlagati prej kot zet, hčerkin mož. Ker Elze ni vedel za Trubarjeve tri zakone in je imel Anastazijo s Trubarjeve votivne slike v Derendingenu zapovrh zmotno za njegovo hčerko,⁶ je domneval, da je morda postala Klausova žena, Mihael Klaus pa Trubarjev zet. Drugo možnost, da bi šlo pri Klausu za svaka, brata Trubarjeve prve žene Barbare, je Elze skoraj kategorično zavrnil.⁷

Četrto stoletja pozneje (1922) je France Kidrič izpostavil prav slednje – precejšnjo verjetnost, da je bila Barbara Trubar Celjanka, rojena Klaus, in da je prišla za svojim izvoljencem na Nemško.⁸ Ker je ravno Kidrič ugotovil, da Anastazija z družinske votivne slike ni hči, temveč druga žena Primoža Trubarja,⁹ preseneča, kako da je imel za Klausovo sestro Barbaro, ko pa je bil Trubar leta 1575, ko Klausu imenuje "mein lieber schwager", vendar že nekaj časa poročen z Anastazijo.¹⁰ Logično bi bilo torej, da je bil Mihael Klaus Anastazijin in ne Barbarin brat. Vsaj glede izvora Barbare Trubar smo dobra tri desetletja pozneje dobili povsem natančne podatke: Blaznik je dokazal, da je bila meščanska hči iz Kranja. Toda omejil se je le na ugotovitev, da vsebina listine zavrača Kidričevo domnevo o Celjanki Barbari Klaus,¹¹ ni pa se ukvarjal z razmerjem Trubar – Klaus in s pomenom izraza "schwager".

Pri tem se zastavljata dve med seboj neločljivo povezani vprašanji. Prvo, že staro, ali je takšna oznaka za Klausu mišljena v dobesednem pomenu besede, torej "moj [Trubarjev] ljubi svak"? In drugo, ali je bila Klausova sestra, tudi sama Celjanka, druga žena Primoža Trubarja? O tej Trubarjevi ženi z imenom Anastazija je znanega zelo malo, precej manj kakor o prvi ženi Barbari in komaj kaj več kot o tretji, Agnes.¹² Anastazijino ime poznamo zgolj s Trubarjeve družinske votivne slike v Derendingenu,¹³ določene okoliščine vodijo k sklepanju, da jo je Trubar oženil leta 1566,¹⁴ o njeni smrti leta 1580 pa poroča sam v dveh pismih, v katerih niti ne navaja ženinovega imena.¹⁵

1 Blaznik, Prispevek k življenjepisu, str. 247–248; prim. ponatis s prevodom v: Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 309–310.

2 Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 4.

3 Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 243, pismo št. 69, Derendingen, 5. V. 1575; slovenski prevod na str. 246. Izvirnik pisma, vendar ne Trubarjev lastnoročen, hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani.

4 O tem in dotedanjih zmotah: Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 2–6.

5 Schumi, *Archiv für Heimatkunde*, str. 13–16b. Interpretacija sorodstvenega razmerja: prav tam, str. 24: "Aus diesem bis jetzt unbekannten Briefe erfährt man, daß Primus Trubers Schwager Hofapotheker war. Daraus geht hervor, daß die Gemahlin Trubers aus Cilli eine geborne Klaus gewesen ist."

6 Elze je sploh prvi pisal o plošči (Elze, Primus Truber's Denkmal, str. 63) in napačno prebral ime ženske, za katero se je izkazalo, da je Trubarjeva tretja žena Agnes (Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 8).

7 Elze, *Primus Trubers briefe*, str. 516–517, op. 1: "Die art wie Truber hier von diesem manne spricht, und sein ganzes verhältnis zu ihm in diesen letzten jahren ist so verschieden von dem früheren (1561), dass man sich versuch fühlt, dem ausdrück "mein lieber schwager" hier etwas mehr gewicht beizulegen. Ist dem so, so darf man doch nicht, wie Schumi a. a. o. ohne weiteres thut, an eine schwägerschaft im heutigen sinne des wortes denken und Trubers frau (Barbara) für eine geborne Claus aus Cilli halten. Bei der vielfach schwankenden, die verschiedensten grade angeheiratheter verwandtschaft umfassenden bedeutung des wortes "schwager" im 16 jahrhundert möchte man dann eher an schwiegersohn, tochtermann, eidam denken. Möglicher falls hatte M. Claus Trubers älteste tochter Anastasia geheirathet, welche auf Trubers votivbilde in der kirche zu Derendingen wie ihre mutter Barbara und ihre schwester Barbara durch ein in den händen gehaltenes kreuz als vor dem vater, und

das mit hinterlassung einer kleinen tochter Gertrud verstorben bezeichnet und dargestellt ist."

8 Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 4.

9 Prav tam, str. 2 in 6.

10 V pismu govori Trubar med drugim o tem, da mu je "lieber schwager" Mihael Klaus pred petimi leti (!) posodil sto goldinarjev (Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 243, pismo št. 69, Derendingen, 5. V. 1575; slovenski prevod na str. 246).

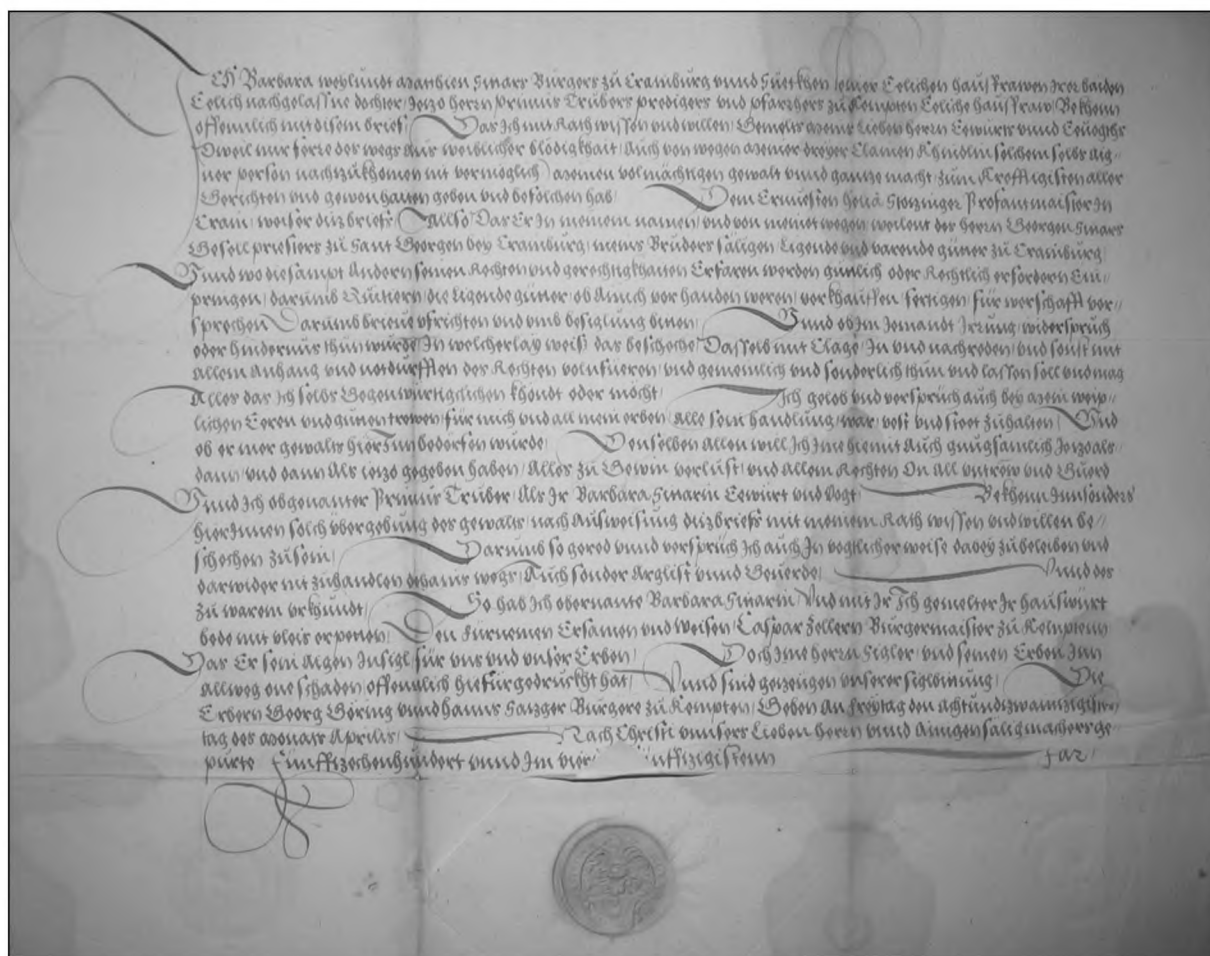
11 Blaznik, Prispevek k življenjepisu, str. 247.

12 O Trubarjevih ženah prim. Kidrič, *Ogrodje za biografijo*, str. 104; Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 2–6; Rupel, *Primož Trubar*, str. 60, 69, 182, 188, 210, 222.

13 Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 2, 6.

14 Mirko Rupel je v monografiji o Trubarju leta 1962 o Trubarjevi prvi ženi Barbari zapisal: "Kmalu po izgonu iz Ljubljane [1565] mu je umrla, tako se zdi, žena Barbara. /.../ Prav nič ne vemo, kje je umrla in kje je njen grob." (Rupel, *Primož Trubar*, str. 188). V tri leta pozneje posthumno izdani nemški različici monografije (1965) pa je ugotavljal, da je preminila kmalu po letu 1565. K temu ga je navedla ugotovitev, da je Trubar v novi izdaje Abecedarija iz leta 1566 dodal pomenljivi imeni, ki ju v prejšnjih dveh izdajah (1550 in 1555) ni bilo: Barbara in Anastazija, očitno imeni svoje prve in druge (!) žene (Rupel, *Primus Truber*, str. 75). O Abecedariju prim. Rupel, *Nove najdbe*, str. 19–23.

15 O smrti žene piše Trubar prvič 23. novembra 1580 v pismu Lovrencu Schmidlinu (Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 267, pismo št. 74, Derendingen, 23. XI. 1580), drugič pa 3. januarja 1581 v pismu kranjskemu deželnemu glavarju

Listina Barbare Trubar iz leta 1554, ki priča o njenem izvoru iz Kranja.¹⁶

Kolikor je znano, Anastazije doslej ni nihče povezoval z Mihaelom Klausom, čeprav ima interpretiranje Trubarjevega poimenovanja "schwager" za Klausa precej dolgo zgodovino, začeniši s Schumi-jem (1882). Vrnimo se k izhodišču: Trubar imenuje Klausa "schwager" leta 1575. Že Elze je ugotovil, da se način, kako v pismu govori o tem možu, močno razlikuje od onega v pismu iz leta 1561, prav tako pa je v Trubarjevih poznejših letih drugačen njegov celotni odnos do Klausu.¹⁷ Moža sta torej medtem postala nekakšna priženjena sorodnika, toda kakšno natanko je bilo njuno sorodstveno razmerje? Možnosti za razlago izraza "schwager" je več: svak, zet, tast, priženjeni sorodnik v širšem pomenu.¹⁸ Vsako od navedenih možnosti je treba osvetliti v luči novih podatkov, ki sem jih o Klausu pridobil iz mestnega

arhiva v Augsburgu.¹⁹ Šele nova spoznanja o njem so pripomogla k razjasnitvi njegovega razmerja s Trubarjem oziroma k sklepu, da je bil Mihael Klaus najverjetneje pravi svak Primoža Trubarja, Anastazija pa torej Celjanka z dekliškim priimkom Klaus.

Mihael Klaus namreč iz najmanj dveh razlogov ni mogel biti Trubarjev zet. Prvič, ker je bila Trubarjeva edina odrastla hči Magdalena še otrok,²⁰ ko je imel lekarniški pomočnik Klaus leta 1561 v Augsburgu že ženo in otroka.²¹ In drugič priča o

in stanovom (prav tam, str. 271, 272, pismo št. 76, De-rendingen, 3. I. 1581); prim. še opombo prav tam, str. 354.

¹⁶ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 411, fasc. 283, pag. 356, 1554, april 28., (Kempten).

¹⁷ Gl. op. 7. – Objava pisma iz leta 1561: Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 83, 85, št. 19, Urach, 19. 3. 1561.

¹⁸ Prim. *Deutsches Wörterbuch*, str. 2176–2179; *Duden. Das große Wörterbuch*, str. 1258.

¹⁹ Vse podatke iz mestnega arhiva v Augsburgu (Stadtarchiv Augsburg) in citate iz relevantne literature mi je 28. febru- arja 2008 posredovala arhivarka Kerstin Lenggner, ki je o Mihaelu Klausu opravila pravo raziskavo. Za nesebično pomoč in prijaznost se ji kar najiskrenejše zahvaljujem.

²⁰ Magdalena se je rodila pred letom 1554, med Primožem, rojenim 1550 ali 1551, in Felicijanom, ki je prišel na svet leta 1555 ali 1556 (Rajhman: Trubar (Truber) Primož, str. 207).

²¹ Trubar Klausu leta 1501 omenja v pismu ljubljanskemu cerkvenemu odboru, poslanem iz Uracha 19. marca. V njem naslovnik prosi, naj pomagajo priti do lekarne v Ljubljani Mihaelu Klausu iz Celja (*Mihelen Klausen von Cili*), ki mora zdaj služiti v Augsburgu (Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 83, 85, št. 19, Urach, 19. 3. 1561). Klausovo navzoč- nost v Augsburgu 18. septembra istega leta potrjuje njegova

tem, da se tudi kdaj pozneje ni oženil z Magdaleno Trubar, naslednje dejstvo. Njegova vdova se leta 1582 naslavlja kot Margareta, rojena Demel, mati petih nedoraslih otrok iz zakona s Klausom,²² Trubarjeva neznanokje omožena hči Magdalena pa je tedaj prav tako še živeła.²³ Izpričano ime in dekliški priimek Margarete Klaus obenem zavrneta že tako majhno možnost, da bi bil Primož Trubar zet Mihaela Klaus, po vsej priliki mlajšega od sebe,²⁴ in drugo možnost, da bi se Klaus oženil s Trubarjevo sestro, saj se ta pred poroko ne bi mogla imenovati Margareta Demel. Preostane razlaga, ki se tudi neposredno ujema z osnovnim pomenom besede "schwager" – svak. Trubar je torej po smrti prve

žene Barbare vzel za ženo Celjanko Anastazijo Klaus, sestro augsburškega, pozneje dunajskega dvornega lekarnarja. Če pa je Trubarjev "mein lieber schwager" vendarle mišljen v širšem pomenu priženjenega sorodstva, kot je poudarjal Elze, se kot verjetna ponuja tale možnost: morda sta se Klaus in Trubar poročila z dvema sestrama Demel in tako nista bila prava, temveč posredna, priženjena svaka. V takem primeru bi bila Anastazija Trubar sestra Klausove žene Margarete Demel.

Do poroke med Trubarjem in Anastazijo je prišlo najverjetneje že leta 1566, najpozneje pa spomladi 1575, kar tudi pojasnjuje, zakaj se je Trubarjev odnos do Klaus, od omembe v pismu leta 1561 tako spremenil. V vmesnem času je Klaus leta 1570 posodil Trubarju denar za dozidavo hiše in nakup vinograda, nato pa prišel vsaj enkrat, leta 1573, v Derendingen na obisk.²⁵ Ker je Anastazija Trubarju rodila otroka – hčerko,²⁶ je morala biti od njega mlajša kakšnih dvajset let, morda celo trideset ali več. Ob poroki je imela morebiti že dobrih štirideset let – Trubarju jih je bilo okoli 58 – ali pa komaj kakšnih dvajset. In če je bila, kot vse kaže, res Klausova

prošnja mestnemu svetu za sprejem med meščane. Navedel je, da je poročen, oče enega otroka in že nekaj časa v službi pri lekarnarju Casparju Vischerju, zdaj pa bi želel prevzeti lekarno za pokojnim lekarnarjem Matheusom Schöllenbergem (Stadtarchiv Augsburg (StadtAA), Reichsstadt, Rat, Bürgeraufnahmen, 18. 9. 1561). Njegova prošnja za pridobitev meščanskih pravic je bila tedaj zavrnjena, Schöllenbergovo lekarno pa so Klausovi sinovi in dediči že leta 1561 prodali (Werner, Zur Geschichte, str. 36). Mihaela Klaus, so sprejeli med augsburške meščane šele 12. avgusta 1570 in tedaj njegovo premoženje ocenili na 600 goldinarjev (StadtAA, Bürgerbuch 1557–1680; Schätze Nr. ad 74 II, fol. 13 v). V Augsburgu se je zadrževal še 3. junija 1571, ko je prevzel jamstvo za magistra Gangolfa Wangerja iz Kremisa, ki se je z Dunaja prišel v Augsburg oženit (StadtAA, Hochzeitsamtsprotokoll 1571, fol. 72). Morda kaže prav povezava z Wangerjem na poznejše Klausove stike z Dunajem. V davčni knjigi mesta Augsburg za leto 1575 najdemo zanimiv dodatek, da se Klaus ne nahaja v mestu, ampak mu je bilo, kot je običajno, dovoljeno eno leto stanovati drugje, poznejši pripisi pa pričajo, da se je to obdobje raztegnilo do leta 1578 (StadtAA, Steueramt, Steuerbuch 1575).

- 22 Vdova Margareta Demel (*Margaretha Demlin des Michell Claus Apoteekbers nachgelassne wittib*) se je nameravala vnovič poročiti, tokrat z Veitom Schneiderjem, in je 11. avgusta 1582 prosila za imenovanje dveh mož za skrbnika svojih petih otrok iz zakona s Klausom (*Ire khinder, die sie bey gedachtem Michell Claus seliger Eelichen erzeugt*) (StadtAA, Oberpflegamt, Kleines Pflugschaftsbuch 1577–1583, S. 353).
- 23 O Magdaleni ni znanega skoraj ničesar. Ker je na družinski votivni sliki Trubarjevih iz leta 1587 upodobljena brez belega križca, je bila tedaj še živa, ni pa znano kje (Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 2, 5). Poroko svoje hčerke brez imena omenja Trubar v istem pismu z dne 5. maja 1575, v katerem govori o svaku Mihaelu Klausu (Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 243, 246). Nепреверljiv je podatek, ali se 22. aprila 1573 v Ljubljani res omenja Trubarjev zet (prim. Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 4–5). Tako je trdil Elze in kot domnevnega zeta označil Jurija Dalmatina (Elze, *Primus Trubers briefe*, str. 517, op. 2). O upravičenosti te Elzejeve domneve je že nekaj let zatem (1904) podvomil W. Šmid (Šmid, Über Entstehung, str. 79, op. 22). Čeprav je že dolgo znano ime dejanske Dalmatinove žene – Barbare (Svetina, Protestantizem v Ljubljani, str. 171), pa srečamo staro zmoto o Juriju Dalmatinu kot Trubarjevemu zetu, izraženo kot verjetnost, še pri Rajhmanu (Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 352).
- 24 Na njuno starostno razliko kažeta dejstva, da 53-letni Trubar leta 1561 prosi ljubljanski cerkveni odbor, naj pomaga Klausu do lekarne v Ljubljani, in da je Klaus tedaj samo lekarniški pomočnik (gl. op. 21).

- 25 Trubar omenja Klaus, v uraškem računu prejemkov in izdatkov za obdobje 1560–1562 in v štirih pismih. Uraški račun navaja zgolj, da je Trubar jeseni 1560 poslal Štefanu Konzulu 60 tolarjev po lekarnarju Mihaelu Klausu (Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 316, 318). V prvem pismu iz Uracha, 19. marca 1561, se za Klaus, zavzame pri ljubljanskem cerkvenem odboru in govori o njem kot o "stanovitnem in razumnem kristjanu, ki je veliko pretrpel" (prav tam, str. 83, 85). Druga omemba v pismu Ivanu Ungnadu 17. julija 1561 iz Ljubljane je povsem poslovne narave: Trubar po Klausu nakaže Ungnadu vsoto 100 tolarjev (prav tam, str. 89, 91). V tretjem pismu, poslanem oktobra 1562 kranjskemu deželnemu glavarju in stanovskim poverjenikom, omenja samo pismo lekarnarja Mihaela Klaus, (prav tam, str. 131, 134), dvanajst let in pol pozneje pa v četrtem pismu, datiranem 5. maja 1575 v Derendingenu in namenjenem kranjskemu deželnemu glavarju in stanovom, kaže do Klaus, precej bolj pristen odnos (str. 243, 246): "... sporočam, da mi je častitljivi in odlični gospod Mihael Klaus iz Celja, rimskega cesarskega veličanstva itd. dvorni lekarnar, moj ljubi svak, pred petimi leti, ko je bil še v Augsburgu, posodil in izročil sto goldinarjev, enakovrednih zlatim tolarjem. Z njimi sem povsem dozidal svojo hišo in dokupil zapuščen vinograd. Obljubil pa sem, da mu teh sto goldinarjev vrnem v dveh letih in hkrati poravnam škodo, ki jo je utrpel. /.../ Ker pa sem dobremu gospodu Klausu ustno pred dvema letoma, ko je bil osebno pri meni, in potem še pisno obljubil, da bom zanesljivo to leto hvaležno plačal dolg, vendar brez odškodnine (to mu bom namreč tri dni po sodnem dnevu poravnal), zato moja ponižna in iskrena prošnja vašim milostim moči in gospostvom, da blagovolite glede moje provizije, ki bo zapadla junija, namreč sto tolarjev, naročiti vašemu gospodu blagajniku ali knjigovodju gospodu Juriju Seyerleju, naj jo na podlagi mojih računov izplača. On bo potem sto goldinarjev izročil po zanesljivem slu omenjenemu gospodu Klausu na Dunaju ...".

- 26 Hčerki je bilo ime Gertrud, tako kot Trubarjevi materi Jeri (Geri), in je bila leta 1587, ob nastanku družinske votivne slike, že lep čas pokojna, ker je upodobljena kot deklica in ker drži v rokah bel križec (Kidrič, Trubarjevi na votivni sliki, str. 6; Rupel, Primož Trubar, str. 222).

Votivna slika družine Trubar iz leta 1587 v župnijski cerkvi v Derendingenu (foto: Friedhelm Schweizer).

iz Celja, jo je bodoči mož utegnil spoznati še kot otroka ali dekle v svojih celjskih pridigarških letih, ko je bil še katoliški duhovnik. Enako tem prej velja za znanstvo med Trubarjem in Mihaelom Klausom.

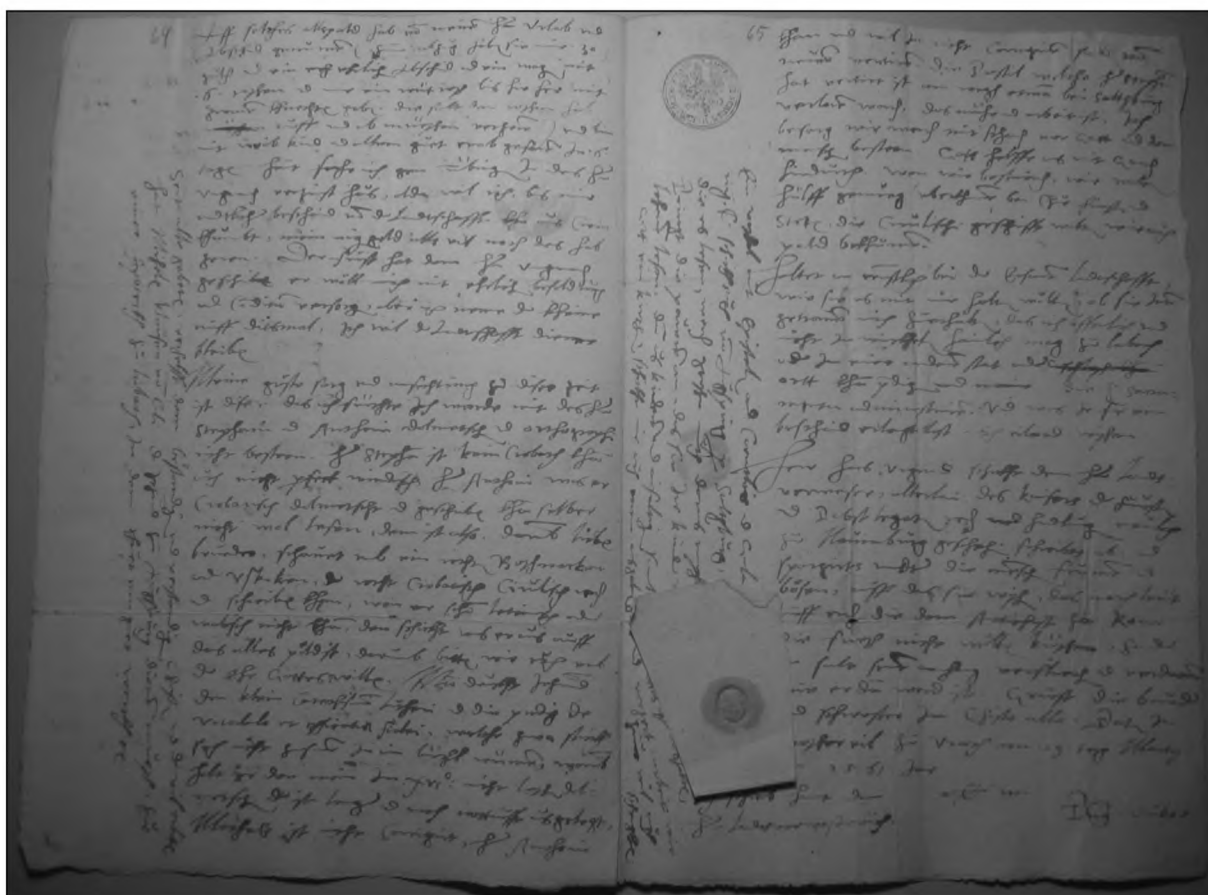
O celjski rodbini Klaus ne vemo ničesar določnega. Po Elzeju je bil Mihael Klaus morda sorodnik Matije Klaus, ki se 6. januarja 1531 omenja kot kaplan v Celju. Matija je bil torej stanovski kolega Primoža Trubarja, pozneje kaplana oziroma beneficiata pri celjskem Sv. Maksimilijanu.²⁷ Priimek Klaus je v mestu Celje sicer izpričan konec 15. sto-

letja, kolikor ne gre le za osebno ime (okrajšano iz Nikoaus),²⁸ potem pa ga tudi zaradi slabe ohranjenosti virov ni več zaslediti.²⁹ Prav tako ni iz Celja

²⁸ V obračunu z nekdanjim mestnim sodnikom Nikolajem (Niklas) Prespergerjem z dne 24. maja 1492 je navedeno vračilo dolga nekemu Klausu (*Schuldrückzahlung an Klaus*), v obračunu z nekdanjim sodnikom Martinom (Mertt) Due-lacherjem 6. maja 1499 pa jamstvo za dolg Klausu krojaču oz. Klausu Schneiderju (*Schulden von Klaus Sneider(er)*). Weiss, *Das Städtewesen*, Quellen auf CD: 1492 Mai 24, Cilli; 1499 V. 6, Cilli.

²⁹ Celje in Slovenj Gradec sta edini od sedmih mest Slovenske Štajerske, za kateri so se najzgodnejši davčni popisi ohranili šele z začetka 17. stoletja (Golec, *Regionalne razlike*, str. 29; Golec, *Was bedeutet*, str. 51–52).

²⁷ Elze, *Primus Trubers briefe*, str. 109, op. 10; prim. Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 335.

Trubarjevo lastnoročno pismo iz leta 1561, v katerem prvič omenja, da je Mihael Klaus po rodu iz Celja (v pripisu na levem robu).³⁰

nikakršnih podatkov o navzočnosti Demlov.³¹ Priimka Mihaela Klause in njegove žene Margarete Demel sodeč po obliki, kot jo ponujajo zapisi iz 16. sto-

letja, nista slovenska, vendar ne vemo, ali in v kolikšni meri njuna zapisa odstopata od dejanske rabe in etimologije.³² Za Margareto Demel sicer ni znano, odkod je bila, precej verjetno iz nemškega jezikovnega prostora. Najbrž je zgolj naključje, da je priimek Demel v polpretekli dobi izpričan na Slovenskem prav in samo v celjski okolici.³³ Morda pa bo

³⁰ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 92, fasc. 54/7, sn. 1, pag. 64, 19. 3. 1561.

³¹ V relevantni literaturi o zgodovini Celja priimkov Klaus in Demel ni (prim. I. Orožen, *Celska kronika*; J. Orožen, *Zgodovina Celja*). Demlov ne najdemo niti v objavljenih srednjeveških virih o Celju in drugih šestih mestih Slovenske Štajerske: Weiss, *Das Städtewesen*, Quellen auf CD. Tudi prvi popolni seznam davčnih zavezancev mesta Celje za leto 1611 ne pozna ne Klausov ne Demlov ali kakšnega podobnega priimka (StLA, Innerösterreichische Hofkammer, Sachabteilung, 51/3, fol. 1–6, 15. 8. 1611). V celjskih župnijskih maticah, ki se začenejo leta 1618, ni v 17. in 18. stoletju nobenega Klause ali Demla, kontinuirano in razmeroma pogosto pa se v njih pojavljata podobna priimka Dremel (od 1636) in Dermel (od 1640) (NŠAM, Matične knjige, Celje–Sv. Danijel, R Ind 1618–1751, R Ind 1752–1840, P Ind 1694–1845, M Ind 1757–1834). – Prvovrsten vir priimkov celjskega območja za 16. stoletje predstavljajo davčni sezname glavarine iz leta 1527, v katerih je za Slovensko Štajersko navedenih blizu 14.000 oseb, starejših od 12 let, od tega mnoge že s priimkom. Demlu soroden priimek Deuml je izpričan samo v Radoslavcih pri Ljutomeru, neki "amtman" Klavž (najverjetneje osebno ime) pa v Starem trgu pri Slovenj Gradcu (Koropec, Slovenski del Štajerske, str. 226, 247).

³² Zgolj ugibati je mogoče, ali je v edinem znanem zapisu Margaretinoga dekliskega priimka iz leta 1582 *Margaretha Demlin* pomotoma izpuščena črka r in se je priimek potemtakem morda glasil Dremel, z zapisovalsko različico Dermel; obe sta na območju Celja dokumentirani v 17. in 18. stoletju (gl. prejšnje opombo). Že leta 1527 srečamo v Trnovljah pri Celju danes neobstoječi priimek Dermel (Koropec, Slovenski del Štajerske, str. 229). Še leta 1931 je bila oblika Dremel na Slovenskem najbolj zastopana prav v okrajih Laško, Celje in Celje-okolica, Dremel sploh samo v okrajih Laško in Celje-okolica, ta dva okraja pa sta sodila tudi med okraje, v katerih je bila med bolj razširjenimi oblika Dremelj (Bezljaj (ur.), *Začasni slovar*, str. 117–118).

³³ Po popisih prebivalstva med 1931 in 1954 je priimek Demel na Slovenskem obstajal samo v okraju Celje-okolica (Bezljaj (ur.), *Začasni slovar*, str. 102), in sicer le v eni hiši na Lavi pri Celju (ZRC SAZU, ISJFR, Etimološko-onomastična sekcija, Kartoteka ZSSP, Celje-okolica, A–J). Sto let prej, ob nastanku franciscejskega katastra (1826), ni bilo ne na Lavi ne v Celju še nobenega Demla ali Dremla (ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 236, k. o. Med-

srečno naključje ali vztrajno iskanje kdaj navrglo podobno izpoveden vir o Anastazijinem izvoru, kot je Blaznikova listina, ki spričuje, kdo je bila Trubarjeva prva žena, Kranjčanka Barbara Sitar, tista, ki je nekaj desetletij zmotno veljala za Celjanko Barbaro Klaus.

Da je Trubar dobro poznal Mihaela Klausu in bržčas tudi njegovo sorodstvo, še preden je moral prvič zapustiti domovino, je slejkoprej povezano z njegovim delovanjem na Slovenskem Štajerskem. Trubarjeva službena navezanost na širše celjsko območje je trajala polni dve desetletji, kakšnih sedem let pa tudi s samim Celjem. Najprej ga v teh krajih, v t. i. Celjski grofiji, od leta 1527 do 1530 srečamokot prebendarja župnije Loka pri Zidanem mostu.³⁴ Kot je izpričal sam, je s pridigarsko službo začel leta 1530 prav v Celjski grofiji (*in der Grafenschaft Cili*).³⁵ Leta 1533 se v listini, ki nosi njegov

najzgodnejši podpis, naslavlja kot župnik v Loki in vikar v Laškem (*plebanus in Lockha, tunc temporis vicarius in Tiffer*).³⁶ Po Kidriču je Laško edina župnija na Štajerskem, v kateri je Trubar stalno prebival, preden je odšel v Ljubljano.³⁷ V Celje je prihajal le občasno in tam pridigal v cerkvi sv. Maksimilijana zunaj mesta, pri kateri je bil po Kidričevem mnenju beneficiat verjetno od leta 1540. Tako kot že prej župnijo Loka in vikarsko mesto v Laškem mu je beneficij naklonil tržaški škof Peter Bonomo.³⁸ Župnijo Laško je Trubar kot vikar izgubil pred letom 1542, ko se tam omenja župnik Žiga Grabschopf,³⁹ med 1541 in 1544 pa naj bi se odpovedal tudi mestu župnika v Loki, kjer je kot tak zadnjič omenjen leta 1541.⁴⁰ Ni izključeno, da je dohodke loške župnije vendarle užival še vse do pregona oziroma umika na Nemško leta 1547. V pismu iz leta 1579 namreč tudi župnijo Loka navaja med prebendami, ob katere naj bi ga v tistem času spravil škof Urban Textor.⁴¹ O delovanju pri celjskem Sv. Maksimilijanu pa govori poleg Trubarjevih poznejših lastnih pričevanj in besed sodobnikov (Andreae, Trost)⁴² sodobni dokument, Trubarjev izkaz o dohodkih kaplanije, datiran v Ljubljani 12. novembra 1543 (*meiner kaplanei St. Maximilian, gestiftet von der Stadt Cilli*).⁴³ Čeprav je Trubar medtem že postal ljubljanski kanonik, preseča, da je v uvodu izkaza označen zgolj kot slovenski pridigar v Ljubljani (*windischer Prediger zu Laibach*).⁴⁴ Povsem mogoče je navedena samo služba, v kateri je bil posebno angažiran, druge pa namenoma izpuščene.⁴⁵ Celjsko kaplanijo je Trubar nato, kot

Trubar na Lederleinovem lesorezu iz leta 1578, malo pred smrtjo svoje druge žene.

log, abecedni seznam posestnikov 20. 3. 1826; C 563, k. o. Celje, abecedni seznam posestnikov, 29. 3. 1826).

³⁴ Prim. Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 64, 67–69.

³⁵ Prim. Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 87. – O vsebini pojma Celjska grofija prim. prav tam, str. 70.

³⁶ Listina 1533 junij 22., Laško v: StLA, Meillerakten, XXI Städte und Märkte, XXI x, Tüffer. Objava: Elze, *Primus Trubers briefe*, str. 563–564. Objava po Elzeju in s slovenskim prevodom: Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 297–298. Elze (prav tam, str. 564) je hranišče listine konec 19. stoletja navedel precej površno kot: "im k. k. geh. haus-, hof- und staatsarchiv Wien," Rajhman (prav tam, str. 358) pa 89 let pozneje, da "po najnovejših poizvedbah listina ni ohranjena". Po naključju sem jo leta 1993 odkril v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu (gl. hranišče v isti opombi zgoraj), kamor je že leta 1922 prišla v korpusu štajerskih dokumentov, ki so sredi 19. stoletja romali iz Gradca v avstrijski državni arhiv in bili nato kot t. i. Meiller-Akten vrnjeni na Štajersko (o tem: Posch (Hrg.), *Gesamtinventar*, str. 167–168).

³⁷ Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 70.

³⁸ Prav tam, str. 74–75.

³⁹ Prav tam, str. 70.

⁴⁰ Prav tam, str. 68–69, 72–73.

⁴¹ Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 253, 257.

⁴² Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 74; Rupel, *Nove najdbe*, str. 66.

⁴³ StLA, Landschaftliches Archiv, Gülterschätzungen, 20/269. Objava: Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 299–302. Kidrič, Ogrodje za biografijo, str. 74.

⁴⁴ Za kanonika je bil kanonično potrjen pred 1. septembrom 1543 (Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 289).

⁴⁵ Naslovitev zgolj kot "slovenski pridigar v Ljubljani" gotovo ni odraz Trubarjeve skromnosti, niti ni posredi kakšno zavestno prikrivanje kanoniškega naslova in službe pred štajerskimi deželnimi stanovi, ampak bi šlo lahko za nevednost pisca izkaza,

kaže, obdržal do svojega prvega bega s Kranjskega na Nemško, saj jo v omenjenem pismu iz leta 1579 prav tako navaja med prebendami, ob katere naj bi ga spravil škof Textor.⁴⁶

Tako torej ni manjkalo priložnosti za znanstvo med Trubarjem in celjsko družino Klaus ter morda tudi z Demli, če so ti živeli v Celju. Skupna usoda "pregnanca" v tujih deželah je pozneje zblížala mladega lekarnarja Mihaela Klause in petdesetletnika Trubarja, ki je medtem prestopil v augsburško vero in postal njen duhovnik. V času svojega drugega izgnanstva po letu 1565 se je nekdanji kranjski superintendent Trubar končno znašel s Klausom v priženjenem sorodstvu, najsi bo v neposrednem svaštvu ali v posrednem prek obeh žena – sester. Da si je izbral za ženo Klausovo sestro ali morda sva-kinjo, je zelo razumljivo. Ovdoveli oče prve sloven-ske knjige in oče treh sirot je v tujini najprej iskal družico iz svojih krajev, večšo njegove materinščine in dojemljivo za njegov odnos do jezika in domo-vine.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko: šk. 92, 411.

AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko: C 236, C 536.

AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani: serija II, lit. B, No. 2.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Matične knjige: Celje–Sv. Danijel: R Ind 1618–1751, R Ind 1752–1840, P Ind 1694–1845, M Ind 1757–1834.

StadtAA – Stadtarchiv Augsburg

Hochzeitsamtsprotokoll 1571.

Oberpflegamt, Kleines Pflegschaftsbuch 1577–1583.

Reichsstadt, Rat, Bürgeraufnahmen.

Steueramt, Steuerbuch 1575.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

Innerösterreichische Hofkammer, Sachab-teilung, 51/3.

Landschaftliches Archiv, Gülterschätzungen, 20/269.

najverjetneje Trubarjevega namestnika – vikarja v Celju, ki je že sestavljeni dokument Trubarju prinesel ali poslal v podpis. Pri tem preseneča, da ne bi vedel za Trubarjevo kanoniško službo, saj je oporoka ljubljanskega škofa Franca Kacijanarja z dne 1. septembra 1543, v kateri je Trubar dvakrat izrecno naveden kot kanonik, datirana prav v Celju, Trubar pa je bil ob njenem zapisu osebno navzoč kot priča (ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, serija II, lit. B, No. 2, 1. 9. 1543).

⁴⁶ Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 253, 257.

ZRC SAZU, ISJFR – Znanstvenoraziskovalni cen-ter Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
Etimološko-onomastična sekcija, Kartoteka ZSSP, Celje-okolica, A–J.

LITERATURA

Bezljaj, France (ur.): *Začasni slovar slovenskih pri-imkov*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Inštitut za slovenski jezik, 1974.

Blaznik, Pavle: Prispevek k življenjepisju Primoža Trubarja. *Slavistična revija* VIII (1955), str. 247–248.

Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Neunter Band. Schiefeln–Seele. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1899.

Duden. Daß große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Band 5: O–So. Mannheim : Bibliographisches Institut, 1980.

Elze, Th[eodor]: *Primus Trubers briefe mit dazu gehörigen schriftstücken gesammelt und erläutert* (Bibliothek des Litterarischen vereins in Stuttgart CCXV). Tübingen : Litterarischer ve-rein in Stuttgart, 1897.

Elze, Th[eodor]: Primus Truber's Denkmal in De-rendingen. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 16, 1861, str. 63.

Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis* 57, 2003, str. 23–38.

Golec, Boris: Was bedeutet "slowenisch" und "deutsch" in den krainischen und untersteiri-schen Städten der Frühen Neuzeit? V: Heppner, Harald (Hrg.): *Slowenen und Deutsche im ge-meinsamen Raum : neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (Buchreihe der Südost-deutschen Historischen Kommission; Band 38). München : Oldenburg, 2002, str. 37–64.

Kidrič, France: Ogrodje za biografijo Primoža Tru-barja. Obenem analiza Andreajeveh, Hrenovih, Rosolenčevih in Valvasorjevih doneskov za bio-grafijo Trubarja (1923). V: Kidrič, France: *Iz-brani spisi. Prva knjiga* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 35/I). Ljubljana : SAZU, 1978, str. 57–113.

Kidrič, France: Trubarjevi na votivni sliki v Deren-dingenu iz 1587. *Zbornik za umetnostno zgodo-vino* II, 1922, str. 1–8.

Koropec, Jože: Slovenski del Štajerske v davčnem se-znamu glavarine leta 1527. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 59, NV 24, 1988, str. 216–277.

Orožen, Ignac: *Celska kronika*. V Celi, 1854.

Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice. I. del. Od začetka do leta 1848* (Celjski zbornik. Posebna izdaja). Celje : Svet za kulturo in znanost Skupščine občine Celje, 1971.

Posch, Fritz (Hr.): *Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchives* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 1). Graz : Steiermärkisches Landesarchiv, 1959.

Rajhman, Jože: *Pisma Primoža Trubarja* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Korespondence pomembnih Slovencev 7). Ljubljana : Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 1986.

Rajhman, Jože: Trubar (Truber) Primož, geslo v: *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga. Tabor-ska – Žvanut*. Ljubljana, 1980–1991, str. 206–225.

Rupel, Mirko: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja. Neue Funde unserer Protestantica des XVI. Jahrhunderts* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 7, Inštitut za literature 2). Ljubljana : SAZU, 1954.

Rupel, Mirko: *Primož Trubar. Življenje in delo*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1962.

Rupel, Mirko: *Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators* (Südosteuropa-Schriften, 5. Band). München : Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m. b. H., 1965.

Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde. Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten. I. Band*. Laibach : Verlag des Herausgebers, 1882/83.

Svetina, Anton: Protestantizem v Ljubljani. Kulturnozgodovinske slike. V: Rupel, Mirko (ur.): *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige*. Ljubljana : Slovenska matica, 1952, str. 161–174.

Šmid, P. Walter: Über Entstehung und Herausgabe der Bibel Dalmatins. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain XVII*, 1904, str. 71–146.

Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Recht-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Forschungen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XLVI. Band). Graz : Historische Landeskommission für Steiermark, 2002, Quellen auf CD.

Werner, Anton: Zur Geschichte der Augsburger Apotheken. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg* 36, 1910, str. 33–46.

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do Tridentinskega koncila* (Acta ecclesiastica Sloveniae 22). Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve, 2000.

Z U S A M M E N F A S S U N G

War Trubers zweite Frau eine Cillierin?

Seit 1955 die Supposition, die erste Frau Primus Trubers (Primož Trubar, 1508–1586, Verfasser des ersten slowenischen Buches) sei eine Schwester des ersten slowenischen Buches) sei eine Schwester des Augsburger Apothekers Michael Klaus und somit eine geborene Cillierin, unanfechtbar widerlegt wurde, blieb die Bedeutung der Wortverbindung "mein lieber schwager", mit der Truber 1575 Klaus in einem Brief an den krainischen Landeshauptmann und die Stände bezeichnete, nach wie vor ungeklärt.

Im vorliegenden Beitrag werden zwei miteinander untrennbar verbundene Fragen behandelt:

1. Ist die zweite Frau Primus Trubers mit dem Namen Anastasia Klaus' Schwester?

2. Ist die Bezeichnung "schwager" überhaupt in ihrer eigentlichen Bedeutung zu verstehen?

Von Anastasia ist nur sehr wenig bekannt, sogar ihren Namen kennt man nur aus dem Motivbild der Familie Truber aus Derendingen bei Tübingen. Höchstwahrscheinlich heiratete Truber Anastasia im Jahr 1566, von ihrem Tod berichtet er selbst im Jahr 1580. Es wäre nahe liegend gewesen, wenn der verwitwete, nach Deutschland verbannte Truber als seine neue Lebensgefährtin eine Frau aus seiner Heimat gesucht hätte, die des Slowenischen mächtig gewesen wäre.

Der einzige, jedoch klare Hinweis darauf, dass Truber eine Verwandte von Michael Klaus heiratete, ist die erwähnte Bezeichnung "schwager". Trubers Verhältnis zu Klaus in seinem Brief an die Krainer Landstände aus dem Jahr 1575 ist auch sonst ein ganz anderes als jenes zu Beginn der sechziger Jahre und ihre Verbindungen sind viel enger. Die Bezeichnung "schwager", die Truber für Klaus verwendet, bedeutete im 16. Jahrhundert einen angeheirateten Verwandten, in erster Linie einen Schwager im heutigen Sinne des Wortes, aber auch andere Grade der Nichtblutsverwandtschaft. Durch die bereits bekannten biographischen Angaben über Truber und seine Tochter wurde nämlich die ehemalige Vermutung widerlegt, Klaus sei Trubers Schwiegersohn oder sogar umgekehrt, dass Truber der Schwiegersohn des jüngeren Klaus geworden wäre. Neuere Angaben aus dem Stadtarchiv Augsburg über Klaus' Kinder und die Witwe, geborene Demel, schließen auch die Möglichkeit aus, Truber und Klaus seien über Trubers Schwester verschwägert gewesen, denn dann hätte diese als junge Frau ja nicht mit dem Mädchennamen Demel heißen können. So besteht große Wahrschein-

lichkeit, dass Truber Klaus' Schwester geheiratet hat, oder beide Männer waren dadurch verschwägert, dass sie die Schwestern Demel zur Frau genommen haben. Spärliche Quellen des 16. Jahrhunderts verraten nichts, weder über die Cillier Familie Klaus noch über die möglicherweise ebenso aus Cilli stammende Familie Demel. Es ist nur der

Name des Geistlichen Mathias Klaus (1531) bekannt, der zur gleichen Zeit wie der junge Truber in Cilli wirkte. Letzterer dürfte seine zweite Frau Anastasia noch aus den vierziger Jahren des 16. Jahrhunderts gekannt haben, als er als katholischer Priester unter anderem auch das Benefizium des hl. Maximilians in Cilli innehatte.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.4 Teharje)"17"

Prejeto: 5. 6. 2008

Željko Oset

mladi raziskovalec-asistent na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: zeljkoo@inz.si

Teharska koseška skupnost skozi prizmo sodnega protokola koseškega sodišča v obdobju 1715–1718

IZVLEČEK

V članku je osvetljena zgodovina teharske koseške skupnosti, ki je kljub velikim družbenim spremembam uspela ohraniti svoj privilegiran položaj. Predstavljeno je delovanje avtonomnega (koseškega) sodišča, ki je bilo pristojno za civilnopravne zadeve. Življenje koseške skupnosti je že od srednjega veka potekalo v pravnem okviru sistema potrjenih privilegijev ter nenapisanih norm vsakdanjega življenja.

KLJUČNE BESEDE

Teharje, teharska koseška skupnost, sodni protokol, 18. stoletje

SUMMARY

THE TEHARJE KOSEZE COMMUNITY THROUGH THE PRISM OF THE JUDICIAL PROTOCOL OF THE KOSEZ COURT IN THE 1715–1718 PERIOD

Illuminated in the article is the history of the Teharje kosez community that succeeded despite significant social changes to preserve its privileged position. Presented is the organization of the autonomous (kosez) court, which was competent for civil-legal matters. The life of the kosez community proceeded since the middle ages within the legal frame of the system of confirmed privileges and non-written everyday life norms.

KEY WORDS

Teharje, Teharje kosez community, judicial protocol, 18th century

Uvod

Leopold von Ranke je v šestdesetih letih 19. stoletja potarnal, da njegovi sodobniki zanemarijajo pravo (pravne vire) kot sredstvo za preučevanje preteklosti. S to opazko je poskusil vzpodbuditi stanovske kolege, od katerih je pričakoval, da bodo posvetili večjo pozornost pravnim problemom, kar mu je nedvomno uspelo. Kljub povečanemu zanimanju za pravno zgodovino še vedno obstajajo praznine. Ena izmed takšnih praznin v slovenski pravni zgodovini je problem ustroja ter delovanja koseških sodišč. Za to vrsto sodišč so ohranjeni pravni viri redkost. V večjem obsegu so ohranjeni viri le za sodišče teharske koseške skupnosti. Ključni dokument je ohranjeni sodni protokol sodišča. Protokol sestavljajo zapisi iz obdobja med 1715–1849.

O Teharjah oziroma teharskih kosezih pisni viri do 14. stoletja molčijo.¹ Zato lahko o času, izvoru in sami naselitvi samo ugibamo oziroma sklepamo, po analogiji z razmerami in razmerji na Koroškem, kjer obstajajo za zgodnji srednji vek pisni viri o družbenem položaju kosezov. O družbenem položaju kosezov je moč razbrati iz umestitve na seznamu prič pri posameznem dokumentu. Teharje, oziroma teharski duhovnik Heinreich, se prvič omenjajo v pisnem dokumentu iz leta 1362.²

Zgodovina teharskih kosezov je tesno povezana z gradom Zgornje Celje, saj je bilo v urbarju³ iz leta 1618 zapisano, da so kosezi svoje privilegije in svoboščine dobili z gradiščansko službo.⁴ Teharska koseška skupnost je bila tesno povezana z vsakokratnim imetnikom gospostva Zgornje Celje, saj so morali kosezi opravljati stražarjenje na gradu Zgornje Celje. Ta obveznost teharskih kosezov je eksplicitno zapisana v prvem ohranjenem privilegiju deželnega kneza Ferdinanda I. leta 1537. V omenjenem privilegiju je zapisano, da morajo kosezi v primeru vojne ogroženosti sodelovati pri obrambi gradu Zgornje Celje. V privilegiju je posebej pomenljivo določilo, da morajo kosezi pri obrambi uporabljati svoje orožje.⁵ Tako so teharski kosezi varovali Zgornji celjski grad v kmečkem uporuh leta 1573. Kljub temu, da se je kmečki upor končal že v februarju leta 1573, je grad še avgusta istega leta

varovalo več kot 80 oboroženih kosezov. Poleg stražarjenja v tem uporuh so teharski kosezi upravljali za celjskega vicedoma tudi izvidniško in kurirsko službo.⁶ Med kmečkima uporoma v letih 1573 in 1635 se je odnos med teharsko koseško skupnostjo in celjskim glavarjem poslabšal. Teharčani so aprila 1635 zavrnili poziv celjskega glavarja Janeza Fridrika Schrattenbacha, ki je želel, da bi teharski kosezi zavarovali Zgornji celjski grad pred morebitnim napadom. Celjski glavar je na grad pozval 40 kosezov, ki naj bi s seboj prinesli dvodnevno zalogo hrane. Kosezi so glavarjev poziv zavrnili. Še več, glavarjev poziv so zavrnili tudi celjski meščani, ki jih je glavar prav tako pozval k obrambi gradu. Zaradi zavrnitev je bil glavar prisiljen sam zavarovati grad, o čemur je tudi poročal cesarju. Razlog za nesodelovanje koseške skupnosti pri aktivnostih celjskega glavarja je bilo nezadovoljstvo s položajem skupnosti, ki se je leta 1635 pritožila zoper ravnanje Jurija Schrattenbacha.⁷

Stražarjenje na gradu Gornje Celje so morali kosezi opravljati kot tlačno obveznost. Tlake med kosezi so bili oproščeni sodnik in štirje prisedniki sodišča. Poleg Teharčanov so morali na celjskem gradu stražariti tudi tržani Vojnika in kmetje podložni celjskemu gospostvu.⁸

Pravni status teharske koseške skupnosti

Prvo ohranjeno potrditev svoboščin teharskim kosezom je maja 1537 izdal deželni knez Ferdinand Habsburški v obliki pisma.⁹ V uvodu pisma je navedel, da so ga zvesti teharski kosezi zaprosili za obnovitev starih svoboščin. Kosezi so se na deželnega kneza obrnili, ker jim je dotedanji zapis svoboščin, ki so ga bili kosezom izdali celjski grofje,¹⁰ zgorel v požaru. Na omenjeni privilegij se sklicujejo vse nadaljnje potrditve svoboščin teharskim kosezom.¹¹

Ferdinand je s pismom formalno potrdil obstoječe stanje, ki je izviralo iz privilegijev celjskih grofov. Svoboščine in dolžnost za koseško skupnost, ki je štela 100 domcev (*hofmarken*) ali ognjišč, tako zasedenih kot nezasedenih, so:

¹ Josef Pečnak omenja obstoj sodnijskega urada (schoffenamt) grofov Vovbrških na Teharjah v 13. stoletju. Pečnak žal ne navaja vira, iz katerega je pridobil informacijo. Pečnak, *Local Chronik*, str. 23.

² ...*Heim(reich)...pharr(er) cze Tyechar(e)n...* Blaznik, *Slovenska Štajerska II*, str. 418.

³ Janko Orožen navaja, da je bila v urbarju iz leta 1643 prepisana zgodovina pridobitve privilegijev iz urbarja, ki je bil napravljen 1618. Omenjeni urbar je med drugo svetovno vojno izgubil. Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 452. Prim. z monografijo *Splošni pregled dravske banovine* (str. 105), kjer se omenja tudi urbar iz 1576, ki ga je imela v hrambi teharska občina.

⁴ Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 455.

⁵ Orožen, *Das Bisthum*, str. 328–329.

⁶ Koropec, *Mi smo tu*, str. 62–63.

⁷ Prav tam, str. 114, 133.

⁸ Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 306–307. Prim. Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 352–353.

⁹ Ignac Orožen je v registru zapisal privilegij deželnega kneza Ferdinanda I. (Orožen, *Das Bisthum*, str. 328–329).

¹⁰ Vilfan, Kosezi in svobodnjaki. *Gospodarska in družbena zgodovina, II. zvezek*, str. 125. Vilfan med "stara koseška naselja" uvršča tudi Teharje, za kateri meni, da so kot skupnost ostali v "starem družbenem položaju", ki pa so postopoma izgubljali na družbeni rekogniciji. Zaradi tega so se zmanjšale možnosti posameznega koseza za napredovanje v položaj svobodnega plemiča (Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 55–56, 86–90, 125, 183, 212; Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 353, 357).

¹¹ Isto formulacijo zasledimo v vseh nadaljnjih potrditvah svoboščin.

- proste volitev sodina (t. i. *schöffën*), ki ga potrdi (mu izroči sodno palico) vicedom v Celju,
- volitev 4 prisednikov (t.i. *assessores*),
- sodišče je stvarno pristojno za *causa minores* (*freies Gericht mit Ausnahme der Malefiz fälle*),
- sodin pripravlja in pečati¹² kupne, prodajne pogodbe,
- v primeru ogroženosti gradu Zgornje Celje morajo kosezi s svojim orožjem sodelovati v obrambi.¹³

Teharčanom so svoboščine kasneje potrdili in obnovili deželni knezi Karel II. (leta 1567), Ferdinand II. (7. maj 1597), Ferdinand III. (5. decembra 1637), Leopold I. (22. november 1661), Jožef I. (13. april 1707), Marija Terezija (28. julij 1742) in Franc II. (13. maj 1794).¹⁴

V naslednjih potrditvah svoboščin teharskim kosezom se posamezne svoboščine ne navaja, ampak je uporabljena splošna fraza o obnovitvi in potrditvi starih svoboščin (*erneuern und bestätigte freyheiten in gnaden confirmirt worden*), ki so jih pred tem izdali in potrdili štajerski deželni knezi ter še pred tem celjskih grofje (*unsern hierortigen vorfahren römischen keysern, königen, erzherzogen zu Österreich, und hierortigen grafen von Cilli*).¹⁵

O pridobitvi privilegijev od celjskih grofov govori ljudska pripovedka, ki jo je zapisal Ferdo Kočevar¹⁶ z naslovom Mlinarjev Janez, slovenski junak ali uplemenitba Teharčanov.¹⁷ Povest je bila prvič

natisnjena leta 1859 v Zagrebu. Napisana je bila v štokavskem narečju, zaradi česar je bila knjiga deležna ostre kritike. Negativna kritika je pokopala idejo o sprejem štokavskega narečja za višjo literaturo,¹⁸ saj je bila povest v ponatisu, ki ga je pripravila Mohorjeva družba napisana v standardu ča-sopisne slovenščine.

Knjigo so bralci v kasnejših natisih dobro sprejeli, saj je bilo (kot je v predgovoru zapisal izdajatelj ob petem ponatisu 1910) povpraševanje tako splošno, da so se odločili narediti ponatis knjige vsakih nekaj let. Razlog za uspešno recepcijo se kaže v izboru tematike, to je zgodovina "slovenskega naroda" v srednjem veku. S povestjo Mlinarjev Janez so teharski kosezi osvojili prostor slovenskega narodnega zgodovinskega spomina in zavesti. Konstrukcija zgodovinskega spomina je namreč ideološka projekcija in je v bistvu nasilje sodobnikov na preteklostjo. Povest jasno pokaže, da je med Teharčani obstajala vera v skupno preteklost, čeprav niso bili nujno v krvnem sorodstvu. Izkazuje se pomembnost kategorije spominjanja, ki tvori temelj tradiciji, iz katere so Teharčani črpali kolektiven občutek časti, deloma moči, ki je izvirala iz nujnega nadvrednotenja svojih življenjskih praks in šeg. Izraz nadvrednotenja je tudi percepcija kosezov kot slovenskega plemstva. Ta percepcija se izrazito jasno pokaže v uporabi terminologije. Starejša literatura namreč prevaja termin *edlthumb Tiehern* kot teharska žlahtnija ter tudi teharska plemiška občina. Podobno se prevaja *edlinger* s plemič. Zgoraj omenjeni prevodi so historično nekorektni in so odraz sodobnih nacionalnih (nacionalističnih) projekcij v preteklost.¹⁹ Kolektivna oznaka kosez je starejša od nemške variantne *edlinger*.²⁰ Iz nemške oblike je moč sklepati nemško

¹² Pravno veljavo pogodbam "*mit dem sigille der edlinger*" je dal sodin, ki je na pogodbe obesil pečat skupnosti. V zbirki pečatnikov Štajerskega deželnega arhiva hranijo pečatnik teharske plemiške občine z napisom *(sigille) des edlthumbns zw tiehern 1626* (Otočec, *Srednjeveški pečati*, str. 34).

¹³ Orožen, *Das Bisthum*, str. 328–329.

¹⁴ Privilegij (nadvojvode) Karla II. je zapisan v urbarju teharske koseške skupnosti iz leta 1643. Ostali privilegiji se nahajajo v Zbirki teharskih listin v Zgodovinskem arhivu Celje. Poleg privilegijev se v zbirki nahaja tudi listina o podelitvi dveh prošenj pri cerkvi svete Ane (Ferdinand II., 1610), dokument o oprostitvi dominikalnih dajatev teharskih kosezov s strani Hansa Sigmunda Wagensperga kot zemljiškega gospoda, ter dokument o načinu pobiranja urbarialnih dajatev (18. maj 1618), listina o podelitvi dveh prošenj v korist izgradnje cerkve svetega Jožefa (Leopold I., 22. maj 1661), ter pravica do tretjega živinskega sejma (Franc II., 13. maj 1794) (ZAC, Zbirka teharskih listin).

¹⁵ ZAC, Zbirka teharskih listin, sign. L7 TEH.

¹⁶ Ferdo Kočevar je pokazal velik interes za narodne povesti. Leta 1865 je društvu Slovenski Matici predlagal, da začne z nabiranjem narodnega blaga (pripovedk, pesmi). Akcija za zbiranje je dosegla velik odmev med Matičarji, predvsem med mlajšo generacijo članov ter simpatizerjev. Zaključek akcije predstavlja komentirana izdaja Narodnih pesmi. Od 1896 do 1912 je bil urednik pesmi Karel Štrekelj. Izdajo narodnih pesmi so zasenčili svetovnonazorski spori glede tako imenovanih "kosmatih pesmi" (ARS, AS 621, škatle 3, 14 in 20).

¹⁷ Po ljudski pripovedki naj bi celjski grof Ulrik II. zalezoval (med drugimi tudi) teharska dekleta. Pri enem izmed takšnih nočnih pohodov so ga teharski fantje ujeli in pridržali. Grof je v želji, da bi si prihranil sramoto, Teharčanom ponujal odkupnino, ki pa je fantje niso sprejeli. Grofa so spustili šele potem, ko jim je obljubil, da jih bo poplenil.

Po tem nočnem dogodku so bile naslednji dan vsakoletne volitve sodnika. Na volitve je prišel tudi celjski grof s spremstvom. Listino o poplenitvi je predal novo izvoljenemu sodniku, ki pa je bil vodja vaše straže, ki je prejšnjo noč ujela grofa. Potem ko je grof izvedel, kdo stoji za pridržanjem, je poslal svoje spremstvo na Teharje. Le-to je bilo prepozno, saj je sodnik skupaj še z ostalimi odraslimi fanti odšel na Ogrsko, kjer se je pridružil četam za boj proti Turkom. Zgodba ima srečen konec, saj tistega leta umre Ulrik II. in teharski fantje se srečno vrnejo na Teharje. Zgodba se je končala tako, kot je za Slovence običajno, s pojedino. Povzeto po Ferdo Kočevar, Mlinarjev Janez, slovenski junak ali uplemenitba Teharčanov, Celje, 1910. Poleg te verzije obstajajo še tri druge variante: prvi dve govorita o ljubezenskih zvezah ali namenih Celjskih (s hčerko bežigrskega kmeta in teharskega gozdarja), tretja pa o nezakonskih otrocih celjskih grofov, ki so jih dajali na Teharje v rejo (Hartman, *Celjski grofje*, str. 41).

¹⁸ Cvirn, Janez: Kočevar Ferdo. *ES*, V, str. 178–179. Kočevar je izdelal načrt po katerem bi se višja literatura pisala v srbo-hrvatskem jeziku (standardiziranem štokavskem dialektu) je z negativno kritiko splavala po vodi. Zgled za višjo literaturo naj bi predstavljala povest Mlinarjev Janez.

¹⁹ Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 105, 295, 450–453.

²⁰ Zanimivo in povedno je geslo Edeline v slovarju *Der grosse Brockhaus*, zaradi česar geslo navajam v celoti. *Edelfreie, Edeline*, ursprünglich die germanischen Adlingen, die sich von

dojemanje kosezov oziroma njihove vloge in družbenega položaja.²¹ Zatorej menim, da moramo glede na povedano prevajati *edlthumb Tiehern* s teharska koseška skupnost. Dokaz, da teharski kosezi niso bili plemiči niti kot skupnost niti kot posamezniki, je dejstvo, da niso bili vpisani v deželno desko.²² Kljub vsem dilemam v zvezi kosezi (izvor, izvor imena) je evidentno, da gre za skupino, ki je imela poseben, privilegiran položaj, kar je poleg zgodovinskega spomina predstavljalo ključen element identitete teharski kosezov. Njihov privilegiran položaj je bil najverjetneje povezan z vojaško "službo". Na to možnost nakazuje obveznost stražarjenja ter pomoč pri branjenju gradu Zgornje Celje v primeru napada.

Na temo ljudske pripovedke o plemenitenju teharskih kosezov je Benjamin Ipavec na libreto Antona Funtka napisal prvo slovensko opero Teharski plemiči. Opera je bila prvič javno uprizorjena 10. decembra 1892 v Ljubljani. Slovenski rodoljubi so jo navdušeno sprejeli, saj se je opera kakor tudi tema opere dobro vklopila v slovenski rodoljubni imaginarij na prelomu v 20. stoletje. Nemški odziv je bil precej bolj zadržan. Graški nemškonacionalni tisk je operi priznaval kvaliteto, medtem ko je celjski časnik *Deutsche Wacht* kritiziral izbor teme²³ opere, t.j. pripetljaje *Edelbauern von Tüchern*.²⁴

Teharsko koseško sodišče

Podsodno območje sodišča

Teharskemu sodišču je bilo podsodno območje teharske koseške skupnosti, ki je poleg Teharja obsegalo koseška naselja v neposredni okolici (Bukovžlak, Vrh, Lipa, Pečovnik, Osenica, Slance) ter koseška naselja v Savinjski dolini (Kasaze, Šešče, Sešice, Podkoželj, Veternik, Podgorje, Selo pri Stopniku, Čeplje, Kote pri Šentilju blizu Velenja in Blate).²⁵ Kljub širokemu in razpršenemu podsodnemu območju, so vpisi v sodni protokol večinoma omejeni na Teharje. Večino primerov vpisov iz koseških naselij v Savinjski dolini je zabeleženih na dan volitev sodina. Poleg vpisov na dan volitev sta dva zanimiva primera vpisov iz okoliških naselij, v

katerih posameznik toži župo. V prvem primeru tožnik trdi, da skupnost Kasaze koristi zemljo, ki jo je izročil sinu. Zaradi pomanjkanja dokazov zadeva ni dobila epiloga, saj v sodni knjigi ni vpisana druga obravnava, v kolikor je do nje sploh prišlo.²⁶ V drugem primeru je župan soseske Kaplja tožil župo zaradi neplačanega davka. Ena izmed dolžnosti župana je namreč bila, da soseska pravočasno poravna obveznosti do zemljiškega gospoda ter deželnega kneza. Župan je soseski zagrozil, da bo v primeru neplačila obveznosti zahteval namestitev vojakov, ki bodo pri neplačnikih ostali do plačila obveznosti.²⁷

Stvarna pristojnost

Teharsko koseško sodišče je bilo skladno s privilegiji stvarno pristojno za civilnopravne zadeve (z izjemo zakonski zadev – *causa matrimoniales*) ter za lažja kazniva dejanja (tatvine in lažje telesne poškodbe). V literaturi se takšna stvarna pristojnost sodišča označuje s terminom *causa minores*.²⁸ Sodišče je poleg omenjenih pristojnosti opravljalo tudi sodne poravnave in notarske storitve.

Zadeve, za katere je bilo pristojno teharsko koseško sodišče in so bile obravnavane pravnomočno, lahko razdelimo v šest skupin:

- dejanske oziroma materialne krivice (dolgovi, oviranje uporabe služnostne poti, neredno izplačevanje preužitka ter prestavljanje meje),
- verbalne krivice,
- lažja kazniva dejanja (tatvine in telesne poškodbe)
- notarski zabeležke o plačilu kupnine
- splošne zadeve (volitve sodnika, prepoved sekanje dreves)
- institut nepristranskega sodišča.

Nadvse zanimivo je, da ima teharsko koseško sodišče podobne stvarne pristojnosti, kot so jih imela patrimonialna sodišča. Podobnost se tukaj ne konča, saj imata omenjena tipa sodišč podobno razpršeno podsodno območje in časovno dinamiko sklicevanja zasedanj (kvartno sodišče).²⁹

Dejanske krivice

Dejanske krivice predstavljajo prepričljivo večino vpisov v sodno knjigo. Najpogostejše dejanske krivice so bile v zvezi z neporavnanimi dolgovi. Obseg dolgov je segal od 4 do 300 goldinarjev. Sami dolgovi izvirajo iz sposojanja denarja, neplačila dediščine skladno z oporoko in ostalimi dokumenti, ki urejajo dedna razmerja ter neplačila obveznosti do zemljiškega gospoda in deželnega kneza.

den andern Freien durch ein dreifaches Wergeld unterschieden, aus ihnen entwickelte sich etwa 12 Jahrhunderte der hohe Adel im Gegensatz zum grossenteils unfreien Dienstadel (Der grosse Brockhaus, 5 Band, str. 233.

21 Štih, *Ozemlje Slovenije*, str. 40–41. O izvoru primerjaj Hauptmanovo sugestivno poglavje Kasazi v njegovi monografiji *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*, str. 75–126 geslo Kosezi v *ES*, V, str. 313–314; prim. tudi Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 324–325.

22 Košir, *Deželna deska za Kranjsko*, str. 95–98.

23 Prav zaradi napada časnika na temo opere se je Josef Pečnak odločil napisati zgodovinski pregled teharskih kosezov, ki ga je objavil dve leti pozneje (prim. op. 2).

24 Grdina, *Ipavci*, str. 267–277; Pečnak, *Local Chronik*, str. I–III.

25 Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 331–332.

26 ZAC, Teharska sodna knjiga, str. 29.

27 Prav tam, str. 30.

28 Polenc, *Razpored sodnih instanc*, str. 134.

29 Vilfan, *Soseske. Gospodarska in družbena zgodovina, II. zvezek*, str. 60–62.

Koseške naselbine³⁰

	materialne krivice	verbalne krivice	lažja kazniva dejanja	notarski vpisi	Spori pri dedovanju	Splošne zadeve	
1715	7	2		2	4		15
1716	14	1	1		4	3	23
1717	6		1		3	2	12
1718	10	2	2		1	3	18
Skupaj	37	5	4	2	12	8	68

Prikaz zapisanih obravnav po predmetu sodne obravnave.³¹

Pri dejanskih krivicah je bila ključna zahteva tožitelja (aktivne stranke), da toženec poplača dogovorjene obveznosti. Tožitelj je svoj zahtevek podkrepil z relevantnimi dokumenti in pričami. Toženi je imel možnost za zagovor. Kolikor je tožitelj zadostno podkrepil svoj zahtevek, ter je sodišče razsodilo njemu v prid, je moral toženi v roku, ki mu ga je določilo sodišče, poravnati svojo obveznost. Poleg tega je moral plačati tudi sodne stroške ter odvnetnika, kolikor ga je aktivna stranka angažirala. Za določitev poplačila obveznosti so se večinoma uporabljala opisna določila, redkeje točni datumski roki plačila. V večini primerov je kot rok plačila določen v deželi običajen rok (*...in landts gebreuhigen termin zu bezallen schuldig...*).³² Poleg te določitve se za rok plačila uporablja tudi določitev v običajnem sodnem roku (*...in gebreuhigen gerihts termin zu bezallen...*)³³ ter v kratkem roku (*...in kurzen termin...*).³⁴ Iz teksta

sodne knjige ni razvidno, kaj so te fraze v praksi pomenile. Redkeje se je uporabljalo točno določitev roka. Uporabljena je v dveh primerih, ko gre za krajša roka plačila (*...in 14 tägiger termin...*).³⁵

Tožniki so od dolžnikov zahtevali poleg poplačila glavnice tudi v deželi običajne obresti (*...in landts gebreuhigen interesse...*). Te so se gibale med 4 in 6% na letni ravni.

Verbalne krivice

Teharska koseška skupnost je imela visoko stopnjo občutljivosti v zvezi z verbalnimi krivicami. Pri dokazani storjeni verbalni krivici je bilo poleg materialne odškodnine (v primeru obsodbe) potrebno izvesti tudi takojšnje javno opravičilo za obrekovanje pred skupnostjo (*...die clagerin öffentlich depreciren..., ...in instanti vor dem ehersamben gericht ein öffentliche abbit thun, undt ihme sein ehrlichen namben restituieren...*).³⁶ V primeru, da tožitelj tožencu ni uspel dokazati storjene verbalne krivice, se je moral tožitelj tožencu pred skupnostjo opravičiti. Za dokazano verbalno krivico so obsojenca telesno kaznovali

³⁰ Grafenauer, Kosezi. ES, V, str. 313–314.

³¹ Civilnopravni postopki so načelo pismenosti prevzeli iz kanonskega prava oziroma ob recepciji rimskega prava na začetku novega veka (Prim. Kambič, Razvoj kazenskega prava, str. 210).

³² ZAC, Teharska sodna knjiga, str. 2.

³³ Prav tam, str. 55.

³⁴ Prav tam, str. 38.

³⁵ Prav tam, str. 46.

³⁶ Prav tam, str. 3 in 61.

z zrcalno kaznijo. Za storjeno verbalno krivico so storilca udarili po ustih (*...auf dass in maül schla-gen...*).³⁷

Pri verbalnih krivicah je zanimivo, če že ne simptomatično, da sta v obeh primerih storjenih verbalnih krivic storilca moška in žrtvi krivice ženski. Obema primeroma je skupno tudi, da sta bili ženski označeni za čarovnici (v prvem primeru: *...ti zouperska kurba...*³⁸ ter v drugem primeru: *...sie ein zaüberin seje...*).³⁹ V prvem primeru do obsodbe ni prišlo, zato je tožnica tudi zahtevala, da v njeni zadevi ponovno odloči nepristransko sodišče. V drugem primeru je tožnica uspela dokazati verbalno krivico. Tožitelja so za kazen udarili po ustih.⁴⁰

Verbalne krivice je bil obtožen tudi prisednik sodišča, ki je podložnika celjskega gospostva domnevno žalil (*...schelmb dieb, et hundts sohn...*). Sodišče je prisedniku napovedalo izgubo mesta, v primeru da mu bo tožnik uspel dokazati verbalno krivico.⁴¹ Zadeva ni dobila epiloga z vpisom, poleg tega pa je obtoženi prisednik opravljal svojo funkcijo še nadaljnji dve leti, za kateri imamo podatke.

Lažja kazniva dejanja

V teharski sodni knjigi so štirje vpisi s področja lažjih kaznivih dejanj. V treh primerih gre za telesne poškodbe, od tega dve lažji in eno težjo poškodbo. Iz primerov bi težko naredili vzorec obnašanja teharskih kosezov, saj je v prvem primeru prisednik sodišča v zasebnem sporu prisilil tri zaušnice (*...3 obrfeigen gegeben...*) podložniku gospostva Zgornje Celje.⁴² V drugem primeru gre za "običajen" pretep med dvema odraslima Teharčanoma. Zadeva ni dobila epiloga, saj sta bila tožnik in toženec na prvem soočenju pozvana, naj pripeljeta priče, ki bodo podkrepile njune trditve. Žal zadeve ne moremo spremljati naprej, saj je to zadnji vpis pred dvanajstletno prekinitvijo vpisov v sodno knjigo.⁴³ V tretjem primeru je vinjeni Teharčan hudo telesno poškodoval mladoletnika. Poškodba je bila tako huda, da je bil mladenič za daljše obdobje na zdravljenju v Celju. Stroške zdravljenja je moral poravnati toženi, ki je tudi priznal krivdo. V svoj zagovor je povedal, da je bil v času storitve kaznivega dejanja v vinjenem stanju.⁴⁴

Četrti primer kaznivega dejanja je bila tatvina zelenjave z vrta. Mladoletno tatico je pri kaznivem dejanju zalotil lastnik, ki jo je tudi udaril. Sodišče je ob tej priložnosti okaralo lastnika zaradi uporabe sile nad mladoletno osebo.⁴⁵

Skladno s privilegiji je bilo za težja kazniva dejanja, tako imenovane malefične zadeve, pristojno celjsko deželsko sodišče.⁴⁶ Apelacijska stopnja na odločitve koseškega sodišča je bil celjski vicedom.⁴⁷

Notarski vpisi

Koseščine so na Kranjskem ohranile do začetka novega veka status prostolastnih zemljišč. Status je bil vezan na koseško kmetijo in na trenutnega imetnika. Pravni status je omogočal prost promet s kmetijami ali deli kmetij.⁴⁸ Tako kot na Kranjskem so tudi teharski kosezi posedovali zemljišča, ki so imela status prostolastnih zemljišč. Na podlagi sodnega protokola lahko trdimo, da je bil interes kupcev izključno za dele kmetije (travnikov, njiv), nikoli pa ni primera, v katerem bi kupec želel kupiti celo kmetijo. Vpisi spremembe lastnikov niso omejeni samo na Teharje, ampak so v sodni knjigi vpisani pravni posli za naselja, ki so bila relativno blizu Teharjem.

Kupoprodajne pogodbe je sestavil sodnik, napisal pa pisar koseškega sodišča (za obdobje 1715 do 1718 je bil to Urban Wrimbl). Pravno veljavo pogodbam je dal sodnik, ki je na pogodbe obesil pečat⁴⁹ skupnosti (*mit dem sigille der edlinger*).

Institut nepristranskega sodišča

Nepristransko sodišče je bilo izredno civilno sodišče, ki se je uporabljalo za spore med plemiči, v večjem obsegu pa v sporih med podložniki in zemljiškim gospodom in v sporih med podložniki dveh različnih gospostev v zasebnih zadevah.⁵⁰

Institut nepristranskega sodišča ali sodne poravnave se je uporabljal tudi na teharskem koseškem sodišču. Sodna poravnava se je uporabljala pri zapuščinskih zadevah in pri delitvi sodnih stroškov ter izjemoma tudi v zadevah, za katere je bilo stvarno pristojno koseško sodišče. Za vsako sodno poravnavo je bil posebej določen razsodnik (*unpartheijische richter*) in prisedniki (*unpartheijischer assessores*). V senat je bilo izbranih šest prisednikov. Od šestih so bili kar trije tudi prisedniki v pravnih procesih.⁵¹

³⁷ Prav tam, str. 61. V tem primeru se je kaznovalo po principu zrcalne kazni (Spiegel Strafen). Pri tem tipu srednjeveškega kaznovanja se je kazen izvršila nad udom, s katerim je bilo storjeno kaznivo dejanje. Kazen je tako na slikovit način odsevala kaznivo dejanje (Kambič, Razvoj kazenskega prava, str. 202).

³⁸ ZAC, Teharska sodna knjiga, str. 9.

³⁹ Prav tam, str. 3.

⁴⁰ Prav tam, str. 9–11, 57–58.

⁴¹ Prav tam, str. 3.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, str. 64.

⁴⁴ Prav tam, str. 63.

⁴⁵ Prav tam, str. 19.

⁴⁶ Orožen, *Das Bisthum*, str. 328–329.

⁴⁷ Pečnak, *Local Chronik*, str. 17. Urad celjskega vicedoma je bil ukinjen v okviru širše upravne reforme leta 1747 (Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 288–290).

⁴⁸ Žontar, K zgodovini prevedbe, str. 285–286.

⁴⁹ Glej opombo 12.

⁵⁰ Polenc, Razpored sodnih instanc, str. 126.

⁵¹ ZAC, Teharska sodna knjiga, str. 11.

V sodni protokol so vpisane samo poravnave v zvezi z zapuščinami, medtem ko je v ostalih zadevah samo napovedano, da se bo z zadevo ukvarjalo nepristransko sodišče. V zapuščinskih zadevah je sodišče za dediče izdelalo pravno neobvezujoče mnenje. Zapuščinske zadeve so bili kompleksne, saj je bilo najprej potrebno popisati in oceniti zapustnikovo premoženje ter morebitne terjatve. Nato je sodišče razdelilo preostanek premoženja med dediče. V primeru zapuščine po Jerneju Klabutscharju/Klobučarju je zapis obravnave na kar šestih straneh, s čimer je ta zadeva najobsežnejši vpis v sodni knjigi. Razlog za tako natančno obravnavo je bil v obsegu zapustnikovega premoženja. Nepristransko sodišče je njegovo premoženje ocenilo na kar 667 goldinarjev in 30 krajcarjev avstrijske veljave.⁵²

Volitve sodina⁵³

Ključna pojavna oblika teharskih svoboščin se je prezentirala pri vsakoletnih volitvah sodina.⁵⁴ Te so se tradicionalno prirejele na sodni dan okoli jurjevega (23. april). Leta 1716 so bile volitve 27. aprila, leta 1717 in 1718 pa 25. aprila. God svetega Jurija je bil pomemben vsakoletni mejnik v ruralnem okolju, saj se z godom omenjenega svetnika začne vegetacijsko obdobje, poleg tega pa je to bil datum, do katerega je bilo potrebno poravnati urbarialne obveznosti. Kot je določeno v celjskem urbarju iz leta 1498, morajo podložniki, med katere so sodili tudi teharski kosezi, do jurjevega poravnati svoje urbarialne obveznosti.⁵⁵

Volitve sodina so bile ustaljeni običaj (*ordentlich ceremonien*). Na dan volitev se je sodinu in prisednikom (ter tudi županom petih koseških žup) iztekel enoletni mandat, zato so sodin in prisedniki odstopili ter fizično zapustili svoje stole (...wie gewöhnlich ihre stöllen ordentlich resigniert...). Nato so za korektno izvedbo volitev izbrali sodnega upravitelja (*gerichts verwalter*) in prisednike.

Na volitvah za sodina je zmagal kandidat, ki je dobil oziroma imel večinsko podporo (...*per vota*

maiora...). O načinu izbora prisednikov sodina in županov ni posebnega vpisa v protokolu. Po izvolitvi je sodina moral potrditi celjski vicedom. Pogoji za potrditev je bila poleg plačila dukata za sodno palico tudi usposobljenost sodina.⁵⁶ Sodin je namreč moral biti pismen, saj je nenazadnje sestavljal in pečatil dokumente. Med letoma 1618 in 1635 je teharskega koseza potrdil zemljiški gospod gospostva Forhtenek,⁵⁷ pod katerega je v tem obdobju spadala teharska koseška skupnost. Sodin je proti plačilu dukata izročil sodno palico⁵⁸ (sodna palica ali scepter je bila dva čevlja dolga srebra palica in je poleg štiri čevlje dolgega meča predstavljala insignije sodina). Pri branju sodbe je sodin v levi roki držal sodno palico, v desni roki pa meč.⁵⁹

Sodin je imel pristojnosti na sodnem, upravnem in reprezentančnem področju. Na sodnem področju je sodil v pravnih zadevah ter sestavljal kupoprodajne pogodbe. Na upravnem področju je skrbel za izvrševanje urbarialnih dajatev, saj so teharski kosezi izpolnjevali urbarialne obveznosti kot skupnost. Leta 1618 je baron Wagensperg, zakupnik gospostva Forhtenek, poskušal spremeniti način izpolnjevanja obveznosti iz skupinskega v individualno. Tej spremembi so nasprotovali kosezi, ki so baronu Wagenspergu plačali dogovorjeno vsoto, s katero je Teharčane oprostil dominikalnih dajatev.⁶⁰

Sodin je upravljal s stvarnim premoženjem skupnosti, kar vidimo v primeru, ko je pristal na izgradnjo cerkve svetega Štefana na soseskinem zemljišču. Sodin je ustanovitveno listino izdal 20. decembra 1699.⁶¹ Izgradnjo cerkve svetega Štefana je nato z ustrezno listino 16. junija 1700 potrdil še stiški opat kot cerkveni jurisdicent nad teharsko faro. Novoustanovljena cerkev je bila lastniška cerkev teharskih kosezov, zato je imel sodin kot predstavnik skupnosti pravico do nastavljanja ključarja.⁶² Cerkev je bila najverjetneje dograjena leta 1723, saj je bila na pročelju poleg dveh zvezd, ki sta bili del grba⁶³ teharske koseške skupnosti, zapisana prav ta letnica.

⁵² Prav tam, str. 31–36.

⁵³ Schopfe – izvajalec sodniške službe. Kelemina (Staroslovenske pravde, str. 40) ugotavlja, da se je ta termin v slovenščino prevajalo s sodin (od tod Schöpfendorf – Sodinja vas) in sodovec (Schöpfendorf – Sodevce). Janko Orožen uporablja fonetično varianto žepe. V Klugejevem etimološkem slovarju je zapisana sledeča razlaga za termin *schopf* – "beisitzender Urteifinder". Beseda *schopf* izvira iz besede *schaffen* (Kluge, *Etymologische Wörterbuch*, str. 714).

⁵⁴ Za sodina se uporabljajo trije različni izrazi: *schopff*, *richter* in *judex*. Izraz *schopf* je uporabljen v privilegijih in v zapisnikih volitev sodina. Izraz *richter* se uporablja sporadično, kot ustreznica za izraz *schopf*. Tretji izraz za nosilca sodnih pooblastil v koseški skupnosti je *judex*. Latinsko poimenovanje za sodnika se uporablja izključno za vse vpise na običajen sodni dan. Za tretji izraz predvidevam, da je doprinos izobraženosti pisarja (Kluge, *Etymologische Wörterbuch*, str. 714).

⁵⁵ Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 298.

⁵⁶ V urbarju teharske skupnosti iz leta 1643 je o volitvah sodnika v zvezi z njegovo usposobljenostjo zapisano ... *einen schöpfen, der zu solichen ambt nuz, vnd tauglich denselben sein...* (ZAC, Teharski urbar, sign. urb. 5). Ob tem se zastavi vprašanje o načinu izobraževanja oziroma pridobitve znanja nemščine in klasične pismenosti sodina. Na to vprašanje deloma odgovarja podatek, da je bila šola na Teharjah ustanovljena že leta 1668 (*Splošni pregled dravske banovine*, str. 105).

⁵⁷ Grad Forhtenek-Forchtenegg stoji na strmi vzpetini nad potokom Velunja, v naselju Ravne pri Šošanju (Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 105–106).

⁵⁸ ZAC, Zbirka teharskih listin, sign. L3 Teh.

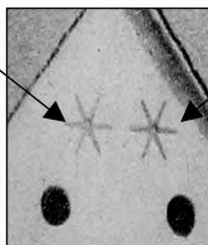
⁵⁹ Pečnak, *Local Chronik*, str. 17–18.

⁶⁰ ZAC, Zbirka teharskih listin, sign. L3 Teh.

⁶¹ Lčina je bila trapezast nezazidan prostor v osrčju vasi Teharje, na katerem so potekala zborovanja ter tudi zasedanje sodišča v primeru lepega vremena.

⁶² Orožen, *Das Bisthum*, str. 328–329.

⁶³ Teharje. *Ilustrirani Slovenec, tedenska priloga Slovenca*, 12. 6. 1927, str. 24.

Sodniško žezlo⁶⁴

Cerkev svetega Štefana je bila postavljena leta 1723 in je v primeru slabega vremena služila kot sodna dvorana (gericht hauss). Na pročelju cerkve je bil narisani tudi del grba teharske koseške skupnosti (E(dlthumb) T(ihern)), to je dve zvezdi.

Sodin in prisledniki so svoje delo opravljali častno. Njihovo edino plačilo je bila pojedina na koncu vsakega sodnega dneva. Pojedina je bila odprtega tipa, saj so se je lahko udeležili prav vsi koseži. Zaradi opravljanja funkcije sodina in prislednikov so bili oproščeni tridnevne tlake.⁶⁵

Na dan volitev sodina so potrjevali tudi župane (*süppleith*) petih koseških žup (v sodni knjigi se uporablja izraz *nachbarschaft*) teharske koseške skupnosti: Kasaze (*Cassesse*), Šešče (*Schenpiehel*), Kaplja (*Kagl*), Selo (*Sello*) in Koželj (*Kassel*).⁶⁶ Mandat župana, ki je skrbel za izpolnjevanje obveznosti do zemljiškega gospoda in deželnega kneza, je trajal eno leto.⁶⁷

Način sojenja

Glede na način sojenja lahko zadeve med majem 1715 in novembrom 1718 glede na način procesiranja zadev na sodišču razdelimo v tri večje sku-

pine: v pravdne zadeve, sodne poravnave ter notarski vpise.

Postopek pred sodiščem bodisi pravnega bodisi nepravdnega značaja se je začel potem, ko stranki bilateralno nista uspeli doseči izvensodne poravnave oziroma dogovora. Želja aktivne stranke po izvensodni poravnavi je eksplicitno zapisana v primerih, kjer sta v imenu aktivne stranke nastopala pooblaščenca oziroma odvetnika (npr. Johann Matheuss Popp in doktor Johann Anthoni Markhuti). Potem ko sta stranki izčrpali možnosti za dogovor, je aktivna stranka sprožila postopek na sodišču. Sodišče je na pobudo tožnika razpisalo obravnavo. Na obravnavo sta bili povabljeni obe strani, ki sta imeli možnost predstaviti svoje argumente v zvezi z obravnavano zadevo. Sodišče je praviloma razsodilo že na prvi obravnavi. V manjšini so zadeve v katerih je bilo potrebnih več obravnav. Razlogi za več obravnav so bili: odsotnost toženca, odsotnost ključnih prič ter sklicevanje na ključne dokumente za obravnavo, ki pa niso bili predloženi sodišču v pregled.

⁶⁴ Srebrno sodniško žezlo z medeninastim okrasjem iz 17. stoletja. Original hrani Pokrajinski muzej Celje.

⁶⁵ Pečnak, *Local Chronik*, str. 28.

⁶⁶ ZAC, Teharska sodna knjiga, str. 25, 44 in 56.

⁶⁷ Prav tam, str. 25, 45, 54, 57–58.

Teharje na franciscejski mapi leta 1823. Na sliki je dobro viden trapezast prostor na sredini naselja z ledinskim imenom Ledina. Ledina je bila v lasti soseske, kar je razvidno iz dokumenta o izgradnji cerkve svetega Štefana na Ledini, kakor tudi iz popisnega dela franciscejskega katastra, kjer je kot lastnik stavbe zapisan Edlthumb Tiehern. Kot lastnik parcelnih števil 167/1 in 167/2 je naveden Gemeinde Tiehern.⁶⁸

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ARS – Arhiv Republike Slovenije
 AS 177 – Franciscejski kataster za Štajersko.
 AS 621 – Slovenska matica.
 Zgodovinski arhiv Celje
 Zbirka teharskih listin, L1, L5, L6, L7, L8.
 Teharska sodna knjiga 1715–1848, rok 12.

LITERATURA

- Blaznik, Pavle in dr. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: II. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1980.
 Blaznik, Pavle: *Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500*. Maribor : Založba Obzorja, 1986.
 Cvirn, Janez: Kočevar Ferdo. *Enciklopedija Slovenije: 5. knjiga*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1991.

Der Grosse Brockhaus in zwölf Bänden. Band 5. Wiesbaden : F. A. Brockhaus, 1978.

Dolenc, Metod: *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*. Ljubljana : Akademsko založba, 1935.

Grafenauer, Bogo: Kosezi. *Enciklopedija Slovenije: 5. knjiga*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1991.

Grafenauer, Bogo: *Ustoličevanju koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1952.

Grdina, Igor: *Ipavci: zgodovina slovenske meščanske dinastije*. Ljubljana : ZRC SAZU, 2001.

Hartman, Bruno: *Celjski grofje v slovenski dramatik*. Ljubljana : Slovenska matica, 1977.

Hauptmann, Ljudmil: *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.

Kambič, Marko: Organizacija sodišč na slovenskem ozemlju v 16. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko. *Arhivi*, XIX, 1996, str. 1–16.

Kambič, Marko: Razvoj kazenskega prava na Slovenskem do leta 1848. *Malefične svoboščine Ljubljančanov* (ur. Marko Kambič in Nataša Budna Kodrič). Ljubljana: Pravna fakulteta, 2005, str. 145–182.

Kelemina, Jakob: Staroslovenske pravde. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 16, 1935, str. 34–60.

Kluge, Friedrich: *Etymologische Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/New York : de Gruyter, 2002.

⁶⁸ ARS, AS 177, k. o. Teharje. Prim. Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, V, str. 204. V opisnem delu vojaške specialke so med trdnimi, kamnitimi stavbami v Teharjah omenjene cerkev svetega Štefana, cerkev svetega Martina, cerkev svete Ane, župnišče pri cerkvi svetega Martina, enonadstropna kmečka hiša na koncu vasi, kjer je cesta peljala z mostu na trg, poleg Voglajne pa je bila še enonadstropna gostilna.

- Kočevar, Ferdo: *Mlinarjev Janex: Slovenski junak ali uplemenitba Teharčanov*. Celje : Zvezna trgovina, 1910.
- Koropec, Jože: *Mi smo tu: veliki punt na Slovenskem v letu 1635*. Maribor : Založba Obzorja, 1985.
- Košir, Matevž: Deželna deska za Kranjsko. *Arhivi*, 16, 1993, str. 95–98.
- Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant III*. Cilli-Celje : Rakusch J., 1880.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice: od začetka do leta 1848: I. del*. Celje : Kulturna skupnost, 1971.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica in ZRC SAZU, 1988.
- Pečnak, Josef: *Local Chronik der Edlinge von Tüchern*. Cilli-Celje, 1894.
- Polenc, Janko: Razpored sodnih instanc v slovenskih deželah od 16. do 18. stoletja. *Zbornik razprav Pravne fakultete*, let. 5, 1927/1928.
- Ravnikar, Tone: *Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*. Šoštanj, 2003 (doktorska disertacija).
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787: zvezek V*. Ljubljana : ZRC SAZU, 1999.
- Splošni pregled dravske banovine: glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma*. Ljubljana : Kraljevska banska uprava dravske banovine, 1939.
- Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1982.
- Štih, Peter: *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku: osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. stoletja do konca 9. stoletja*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2001.
- Vilfan, Sergej: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana : Slovenska matica, 1961.
- Žontar, Josip: K zgodovini prevedbe koseščin v kupna zemljišča. *Slovenski pravnik*, 54, št. 11/12, 1940, str. 285–295.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Edlinger von Tüchern (Teharje) im Lichte des Gerichtsprotokolls des Edlingergerichts 1715–1718

Die Edlinger von Tüchern (Teharje) genossen im Vormärz eine besondere, privilegierte Stellung. Eines der wichtigsten Merkmale dieser privilegierten Stellung war ein eigenes Gericht. Aufgrund des

Privilegiums von 1537, das den älteren Status lediglich bestätigte, hatten die Edlinger von Tüchern eine eigene niedere Gerichtsbarkeit, der ein Schöffe vorstand, der zusammen mit vier gewählten Assessores die erste Instanz für Zivil- und Strafsachen im Edeltum von Tüchern bildete. Außerdem befasste sich das Gericht mit Schlichtungsverfahren und der Notariatsamtsführung. Der Gerichtsplatz befand sich im Freien, in der Mitte des Dorfes Tüchern, bei schlechtem Wetter in der Stephanskirche. Gerichtstage wurden in der Regel einmal monatlich abgehalten, seltener in Sommermonaten.

Dem Edlingergericht Tüchern unterstand das Gebiet des Edeltums Tüchern, zu dem außer Tüchern noch sechzehn Weiler im Sanntal (Savinjska dolina) gehörten. Vertreter aller Ortschaften versammelten sich einmal jährlich am Wahltag des Schöffen, und zwar um den Georgstag (23. April). Es siegte der Kandidat, der von der Mehrheit unterstützt wurde. Dem Schöffen halfen bei seiner richterlichen Amtstätigkeit 4 Assessores, die ebenso am Wahltag gewählt wurden. In den Zuständigkeitsbereich des Schöffen fielen außer gerichtlichen auch Verwaltungs- und Repräsentanzangelegenheiten. Der Schöffe ernannte auch den Kämmerer bei St. Stephan, der Eigenkirche des Edeltums Tüchern.

Auskunft über die Tätigkeit des Gerichts gibt das erhaltene Gerichtsprotokoll für den Zeitabschnitt 1715–1849. Die Quelle selbst ist in der slovenischen Geschichtsschreibung weniger bekannt. Im vorliegenden Beitrag wird auf die Zeit zwischen 1715 und 1718 näher eingegangen. Für diesen Zeitabschnitt weist das Protokoll 68 Rechtssachen, vorwiegend Schuldforderungen, auf. Außer Schuldforderungen befasste sich das Gericht mit Verbalinjurien, Körperverletzungen, Erbschaftsstreitigkeiten.

Aufgrund der oben genannten Charakteristika des Edlingergerichts kann festgehalten werden, dass das Gericht die Kriterien einer Volksgerichtsversammlung oder eines Quatembergerichts erfüllt (Richter und Assessores wurden aus der Mitte des Volkes gewählt, es beruhte auf dem Gewohnheitsrecht und tagte an Quatembertagen).

Die Gerichtsreform von 1849, durch welche Gerichtsbezirke eingeführt wurden, gliederte das Gebiet von Tüchern in den Cillier Gerichtsbezirk ein. Damit nahm die jahrhundertlange rechtliche Selbstständigkeit des Edeltums von Tüchern ein Ende.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94:556.5(497.4-14)

Prejeto: 11. 4. 2008

Miha Zobec

študent zgodovine in sociologije na Filozofski fakulteti v Mariboru, Rožna pot 6, SI-6210 Sežana
e-pošta: miha.zobec@gmail.com

Človek, živina in kali: pogled v preteklost vodnih zajetij na Krasu*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava problematiko posebnega tipa vodnih zajetij – kalov na Krasu skozi daljšo časovno perspektivo. Kali so kot element kraške kulturne krajine skozi dolga obdobja zgodovine ohranjali skorajda nespremenjeno podobo in namembnost. Začetek namenskega zbiranja vode se na Krasu običajno umešča v čas ustaljene naselitve, živinorejskega gospodarjenja in gradnje kaštelirjev. Vsa burna obdobja, ki so sledila tja do konca 19. stoletja, so puščala kale v skoraj popolni osami. V domeni vaške skupnosti se kot nemi opazovalec dogajanja niso prav nič spreminjali, vse dokler se v urejanje vodne preskrbe ni začela vmešavati avstrijska javna oblast. Da bi lahko popravila obstoječo in zgradila novo infrastrukturo, je od vaških občin zahtevala natančne popise preskrbe z vodo. Opisi, ki slikovito ponazarjajo pomen kalov, nam lahko veliko povedo tudi o stiski zaradi pomanjkanja vode. V času po drugi svetovni vojni so se kali začeli zaraščati, pred kratkim pa se je ponovno začela obnova teh pomembnih elementov kraške kulturne krajine.

KLJUČNE BESEDE

Kras, voda, kal, vaška skupnost, živina, napajališče, suša, robuta, mlaka, vodnjak, župan, projekt gradnje

SUMMARY

MAN, CATTLE AND SINK-HOLE PONDS: A LOOK INTO THE PAST OF WATER DIKES IN THE KARST

The contribution deals with the problematic of a specific type of water dykes – kal (sink-hole ponds) in the Karst through a longer time perspective. Sink-hole ponds as an element of the Karst cultural landscape have through long periods of history preserved their almost unchanged image and purpose. The beginning of purpose collection of water is in the Karst usually placed in the time of stable settlement, animal husbandry and building of kaštelir(s) (small castles, forts). All turbulent periods that followed to the end of the 19th century were leaving the sink-hole ponds in almost complete isolation. In the village community sphere the sink-hole ponds as silent observers of events did not change until the Austrian public authority's interference in regulating water supplies. In order to repair the existing and build new infrastructure the authorities demanded from village communities precise registers of water supplies. Descriptions, which illustratively demonstrate the significance of sink-hole ponds, can tell us a lot about the stress because of deficiency of water. After World War II, sink-hole ponds became overgrown; recently, the reconstruction of those significant elements of the Karst cultural landscape began.

KEY WORDS

Karst, water, sink-hole ponds, village community, cattle, watering place, drought, water hole, well, mayor, project, constructions

* Članek je nastal v okviru projekta "1001 kal – 1001 zgodba o življenju" (PPS INTERREG IIIA Slovenija-Italija, 2004–2006). Prijavitelj projekta je Zavod Republike Slovenije za varstvo narave s svojo območno enoto v Novi Gorici, sodelovalo pa je še šest partnerjev iz Slovenije in Italije. Projekt se je na slovenski strani izvajal v Goriški in Obalno-kraški statistični regiji, na italijanski strani pa so sodelovali partnerji iz Tržaške pokrajine. Projekt se je začel 1. junija 2005, zaključil pa 15. decembra 2007. Namen projekta je bila obnovitev vodnih zajetij, kalov na območju Krasa in drugih predelih zahodne Slovenije ter s tem ohranjanje kulturne dediščine in biotske raznovrstnosti.

Kali – prvobiten element kraške kulturne krajine?

Kraški svet je bil od nekdaj poznan kot območje, kjer vladata pustinja in kamen. V zimskih časih je brila mrzla burja, ki je že tako nevhvaležno življenje še bolj oteževala. Četudi je Kras znan kot puščobna in neprijetnosti polna pokrajina, pa ni bil vselej takšen.

Vse do približno 14. stoletja so Kras prekrivali dokaj obsežni hrastovi gozdovi, ki so ohranili svoje mesto v kolektivnem spominu prebivalcev dežele. Sečnja gozdov je pravi pogon doživela z dovoljenjem kralja Maksimilijana iz začetka 16. stoletja, ki je Tržačanom dopustilo sekati hraste v gozdovih kraških gospodstev Devin, Postojna, Rihemberk in Švarcenek. K izginotju gozdov pa so s sekanjem rastnih vršičkov in pašnjo drobnice izdatno prispevali tudi kmetje sami.¹

Šele konec 19. stoletja, ko se je začelo intenzivno pogozdovanje, je Kras začel počasi spreminjati svojo podobo. Prav nič nas zato ne sme presenetiti, da so novoveški, pa tudi sodobni pisci, opisovali Kras kot prazno in pusto deželo. Posebej slikovit opis je razmeroma zgodaj, že konec 17. stoletja, ponudil polihistor Janez Vajkard Valvasor. V svoji Slavi vojvodine Kranjske takole opisuje kraško krajino: *"Kraška dežela, s čimer se razume ves Kras, ki sega od Lož in Senožec do Jadranskega morja. Zemlja je tu vsa izredno kamnita. [...] Ponekod se sicer da videti nekaj milj daleč, a sama sivina, zelenja pa nič, ker je vse s kamenjem pokrito. Kljub temu raste v nekaterih krajih med kamni najlepša in najplemenitejša trava, ki rabi živino za pašo; zakaj prebivalci redijo ponekod prav mnogo živine."*² V prikazu pokrajine se je posvetil tudi drugim značilnostim, med katerimi je prav posebej izstopalo pomanjkanje površinske vode. Kot je zapisal: *"Marsikje primanjkuje prebivalcem vode, da, čisto brez nje so. V raznih krajih imajo mlake ali luže, ki se natečejo ob dežju; če taka deževnica poleti dolgo stoji, postane krvavordeča. Kadar dolgo ni dežja, stoji vedno kmet iz vasi, ki ji pripada luža, na straži ter varuje in brani, da ne bi morda prišli iz drugih vasi in vzeli vodo."*³

Preskrba z vodo je tudi v naslednjih stoletjih predstavljala pereč problem, s katerim so se soočali prebivalci Krasa. O težavah, ki so jih imeli, so pogosto poročali tudi uradnim institucijam. V poročilu o vodni preskrbi za občino Štanjel iz začetka 20. stoletja zasledimo: *"Vodnjak je potreben zaradi potreb domačinov, še pa zaradi ubogih popotnikov, kateri iz vipavskih vasi težka bremena po štanjelskem hribovju nosijo; bodisi sadje, mleko in druge pridelke. Bodisi da prodajajo ali pa v Trst odnosijo. Še bolj*

*žalostno je bilo ko so prišli vojaki; prisiljeni so bili piti vodo iz živinskega kala."*⁴

Navedena sestavka govorita torej o problemih, ki so jih imeli prebivalci Krasa pri zagotavljanju zadostne količine vode za preživetje tako ljudi kot živali. V obeh prispevkih se poleg tega pojavlja tudi element, ki še dandanes označuje kulturno krajino Krasa. Že pri Valvasorju srečamo pričevanje o mlakah, iz katerih se je napajala živina in ki so jim domačini pravili kali. Članek iz Štanjela nam razkrije dejansko stisko prebivalcev, ki so se morali ob odsotnosti pitne vode iz vodnjakov, posluževati tiste umazane, ki je bila namenjena napajanju živine.

Podobne razmere srečujemo tudi po drugih vaseh tedanjega časa in prav gotovo je, da so kali, prvenstveno sicer namenjeni napajanju živine, v časih hude suše, predstavljali tudi uteho ljudem.

Gradnja kalov

Kali so kot element, zgrajen v interakciji med naravo in človekom, bistveno prispevali k oblikovanju podobe kraške kulturne krajine. Običajno so stali v vaseh ali blizu njih, najdemo pa jih tudi ob poteh, po katerih so gnali živino na pašo. Brez kala si kraške vasi pravzaprav ne moremo niti predstavljati, saj so potrebe živinoreje zahtevale zadostno količino vode, ki jo je na Krasu močno primanjkovalo.⁵

Kali so bili večinoma postavljeni ob poteh, tako da se je ob dežju stekala vanje voda iz jarkov in kanalov. Jarke so seveda redno urejali in čistili, saj so si prizadevali, da bi živina imela na razpolago čim bolj čisto vodo. Tudi voda v kalih je kaj hitro postala umazana, zato so se morali vaščani dogovoriti, kako bo potekalo čiščenje. Večja dela so opravljali kar skupaj, na robuti, spomladi pred začetkom del na poljih. Vaški župan je po dogovoru z gospodarji določil dan in razporedil delavce ter naročil orodje. Po vrstnem redu, od hiše do hiše, so oznanjali robute. Kal so delavci popolnoma izpraznili, odstranili vse rastlinje, z lopatami pa tudi vse blato. Nastrgano blato so po koncu robute ponekod prodajali kot gnojilo.⁶

Zgodovinski pregled do druge polovice 19. stoletja

Prvi zares celovit opis krajine, ki je zajemal tudi kale, je bržkone opravil Janez Vajkard Valvasor. Njegovi prikazi gotovo govorijo o vodnih zajetjih, ki so precej starejša in so jih ljudje začeli uporabljati že dolgo pred njegovim obiskom dežele.

⁴ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis občine Štanjel c. kr. okrajnemu glavarstvu v Sezani, 21. 8. 1909.

⁵ Tončič Štrancar, Izviri, vodna zajetja in kali, str. 305.

⁶ Prav tam, str. 306.

¹ Panjek, Človek, zemlja, kamen in burja, str. 76.

² Valvasor, Slava vojvodine Kranjske, str. 48.

³ Prav tam.

Kal v Gabrovici (fotografijo hrani Slovenski etnografski muzej, SEM).

Začetke zbiranja vode v kalih je zaradi pomanjkanja pisnih virov iz starejših obdobij zelo tvegano določiti. Napajališč se je namreč posluževalo zlasti nepismeno kmečko prebivalstvo, ki je potrebovalo vodo za svojo živino. Fevdalci, ki so zapisovali obveznosti podložnikov v urbarje, najverjetneje niso vodili evidence o kalih, saj je bila njihova skrb zgolj ta, da so prisilili podložnike v redno plačevanje dajatev. Dejanskih dokazov o izvoru in potrebi po kalih torej ni, so le hipoteze, ki merijo na povezanost zbiranja vode z začetki živinoreje.⁷

Uveljavljanje ustaljenega načina življenja skupaj z gospodarstvom, temelječim na poljedelstvu in živinoreji, se na našem območju ponavadi umešča v čas gradišč oziroma kaštelirjev. Nenehni spopadi so okrog leta 1800 pr. Kr. prebivalce tedanjega Krasa pregnali v hribovita območja, kjer so si zgradili utrdbe in se ukvarjali s pastirstvom. Prav v tem času naj bi se zaradi potreb živine tudi začelo namensko zbiranje vode v naravnih kotanjah. Omenjene domneve so lahko sicer pretirane, saj ne temeljijo na resničnih dokazih, a vseeno lahko sklepamo, da je bila povezanost med živinorejskim načinom življenja in zagotavljanjem potrebne vode za živino pomembna.⁸

V času rimskih osvojitvev območje ni doživelo večjih sprememb. Kljub temu, da je Tergeste (Trst) leta 46 pr. Kr. postal rimska kolonija in njegovi prebivalci s tem pravi rimski državljani, to ni imelo velikega vpliva na okoliški prostor, ki je še naprej ostal poseljen z neuklonljivimi keltskimi in ilirskimi plemeni. Obdobje razcveta, ki ga je nekoliko kasneje doživljal Trst, je močno pripomoglo tudi k razvoju zaledja. Mnogi podeželani so se preživljali z gradnjo veličastnih stavb v Trstu in Štivanu, pa tudi z izvozom vina, gojenjem zdravilnih rastlin, prevozom vode itn.⁹

Z vzpostavitvijo prometnih povezav, predvsem lokalnih in cesarskih cest, so poseben pomen verjetno dobili tudi kali, ki so postali pravzaprav vir preživetja upehane živine popotnikov in trgovcev. Vlogo nekakšnih "bencinskih postaj" so obdržali tudi v furmanskim časih, ko so ob njih začele rasti gostilne.¹⁰

Srednji vek verjetno ni prinesel nobene posebne prelomnice v življenje, ki je bilo povezano z uporabo kalov. Domnevamo lahko, da so še vedno igrali veliko vlogo v preskrbovanju tako domače kot tovarniške oziroma trgovske živine. Svet je postajal trgovsko čedalje bolj povezan in temu se je, z usmerjanjem v neagrarne dejavnosti, začelo prilagajati tudi kmečko prebivalstvo.

Cestne povezave se okrepijo s t. i. Ljubljansko (kraško) cesto, ki je v 15. in 16. stoletju sodila med važnejše evropske magistrale in je povezovala Ogrsko preko današnjega slovenskega ozemlja z Italijo. Tekla je tudi skozi Vipavo, stičišče prometnih poti, kamor je ob koncu srednjega veka pripeljala pomembna tovarniška pot z Gorenjske preko Škofje Loke, Žirov, Godoviča, Črnega Vrha in Cola ter se nadaljevala proti Štanjelu čez Kras v Trst, Devin ali Štivan. Ceste so bile povečini slabo vzdrževane, zato je bila prevladujoča oblika prometa tovarništvo, predvsem s konji in govedom.¹¹

Potreba po vključevanju agrarnega prebivalstva v trgovino je zrasla tudi zaradi kopičenja podeželskega prebivalstva, ki je imelo zelo malo (kajžarji) ali pa celo nič zemlje (gostači). Proces drobljenja kmečkih posesti je bil dolgotrajen in mu lahko sledimo praktično od 16. stoletja vse do zemljiške odveze. Po eni strani je razvoj torej tekkel v smer trgovskega udejstvovanja kmečkega prebivalstva, po drugi pa v večje izkoriščanje zemlje. Pritisk na zemljo se je povečal zaradi domnevne rasti prebivalstva in začasnega ali trajnejšega upadanja dohodkov od neagrarnih dejavnosti. Kraško podeželje je še večje spremembe doživljalo skozi 19. stoletje, ko ga je zajel pravi preplet pomembnih preobratov, ki so odločilno zaznamovali

⁷ Ciglič, Kal, puč, lokva, vaška, str. 122; Gaberc, Brez vode nam živeti ni, str. 15.

⁸ Cannarella, *Il Carso della Provincia di Trieste*, str. 44.

⁹ Morato, *Svet na meji Repentabor*, str. 10–12.

¹⁰ Gaberc, Brez vode nam živeti ni, str. 15.

¹¹ Belingar, Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupeljčanov, str. 448.

življenje prebivalcev. Poglavitni vpliv lahko pripišemo naglo razvijajočem se Trstu, ki je že vse od 1719, ko je bil razglašen za svobodno luko, doživil pravcati preporod. Izgradnja Južne železnice, ki je Trst povezala s prestolnico Dunajem, je dodatno pospešila celotno dogajanje in s tem odločilno prispevala k vse večjemu gospodarskemu uveljavljanju in industrializaciji Trsta. Rast mesta je privedla do razvoja celotnega zaledja, ki je svojo nišo našlo v gospodarskih dejavnostih, ki so odločilno pripomogle k izgradnji uspešnega pomorskega središča. Kraševci so se tako začeli zaposlovati v kamnolomih in s tem poskrbeli za zagotovitev gradbenega materiala za hitro rastoče mesto. Ovčjerejo, nekoč poglavitno živinorejsko panogo, so začeli zaradi svetovne konkurence s tekstilom nadomeščati z govedorejo. Slednja je bila bolj prilagojena potrebam tržaškega prebivalstva, ki je pričelo povpraševati po mleku in mlečnih izdelkih.

V drugi polovici 19. stoletja doživi kraška krajina še eno pomembno preobrazbo. Začne se pogozdovanje Krasa s črnim borom in s tem proces, katerega posledice so vidne še dandanes.¹²

Nekateri vidiki dogajanja ob koncu 19. in v 20. stoletju

Kljub velikim spremembam, ki jih je doživljalo kraško podeželje, izgledajo kali kot nekakšen nemi opazovalec celotnega dogajanja, ki svoje oblike in namembnosti zlepa ni spremenil. Spreminjanje strukture in izgleda podeželja je sicer imelo močan vpliv na celotno preskrbo z vodo, a prav tolikšen, če ne celo večji vpliv so imeli politični odnosi znotraj vaške skupnosti in razmerje med skupnostjo in državo oziroma med podložniki in fevdalci vse do zemljiške odveze. Pravzaprav sta oba vidika neločljivo povezana, saj so o spreminjanju krajine odločali tudi ljudje, spremenjena krajina pa je nato povratno vplivala na njihovo življenje. Kljub temu se bomo v nadaljevanju ukvarjali zlasti z drugim vidikom, kar pa nikakor ne pomeni, da lahko prvega kakor koli zanemarimo. Zaenkrat lahko z gotovostjo rečemo le, da je povezava med rabo kalov in spreminjanjem kraške krajine premalo poznana in bi jo bilo vredno bolj raziskati.

Vprašanje preskrbe z vodo je od nekdaj zadevalo vaško skupnost, ki je običajno nosila tudi vse pristojnosti povezane s tem. Mogoče je, da so pred 19. stoletjem obstajale oblike fevdalnega urejanja vodne preskrbe, a o tem ne moremo biti prepričani. Virov s tega področja, kot že rečeno, močno primanjkuje. Konec 19. stoletja je v tem oziru verjetno predstavljalo prelomnico, saj se je začela v reševanje problema vpletati tudi javna oblast. Od posameznih vaških občin so zahtevali popise preskrbovanja z

vodo, na podlagi teh popisov pa bi država dobila informacije o vodni preskrbi ter morebiti odločila o gradnji nove infrastrukture.

Odredba, ki jo je leta 1902 izdalo Sežansko okrajno glavarstvo,¹³ je od vseh pripadajočih občin zahtevala natančne podatke o preskrbi z vodo v krajih, ki so jih občine pokrivala: *"Vsem županstvom političnega okraja sežanskega. Za imeti na razpregledu razmere preskrbljevanja pitne vode zaukazujem v 14 dneh točko za točko poročati."*¹⁴ V poročilu so morali župani vaških občin navesti, kakšno je stanje kalov, koliko je v občini občinskih (komunskih) vodnjakov in ali voda iz vodnjakov zadostuje potrebam prebivalstva. Okrajno glavarstvo se je želelo tudi prepričati, ali je bila voda, ki so jo pridobivali iz vodnjakov zdravstveno primerna. Občina pa je poleg tega morala omeniti tudi število občinskih studencev, ki jih je premogla in navesti ali poseduje tudi vodovod.

Vprašanje o kalih se je glasilo takole: *"1) ali se preskrbljevanje pitne vode z odprtimi kali vrši, ali so isti obzidani, ali iz izkopanjem zemlje delani, ali se iste ob enem kot napajališča rabi, in koliko je takih kalov v vaseh tamkajšnje občine."*¹⁵

Odgovori, ki so jih župani poslali okrajnemu glavarstvu v Sežani, nam marsikaj povedo o preskrbi z vodo, še posebej pa o težavah, s katerimi so se vaščani soočali zaradi pomanjkanja le-te. Podatki nudijo tudi veliko informacij o kalih, saj so morali župani zapisati, kako so bili ti zgrajeni ter kako in za kakšne namene so jih vaščani uporabljali. V poročilu iz Slivnega zasledimo precej natančen opis stanja kalov ter njihove uporabe: *"... v občini Slivno obstoji 5 kalov, in sicer v Slivnem 4 štirje. 2 dva za ljudi in 2 za živino. Kali za ljudi so oddaljeni od vasi 1200 metrov v iste kale pride voda deževnica, katera se nabere po poteh in stezech sploh vsa teče navzdol in spere in pobere vso nesnago pred sabo in nese v kal, ker kali so popolnoma odperti ni za branjeno nobenemu blatu in smetem. Enako je za živino, eden je oddaljen od vasi 1200 metrov, drugi pa 2000 metrov. Ista napajališča sta v slabem stanju, ker vsi odpadki grejo naravnost v kal in živina ponavadi brede in ljudstvo ponavadi še vso nesnago v isti živinski vodi opere. Da v času poletja voda popolnoma gerda in smerdeča in ne zdrava in večkrat se je pripetilo, da je vode za ljudi zmanjkalo, da se jo je vozilo iz Štivanja..."*¹⁶ Poročilo občine Slivno

¹³ Upravni organ, ki je bil ustanovljen leta 1867. Obsegal je 25 občin in je bil poleg goriškega, tolminskega in gradiškega okrajnega glavarstva eden izmed sestavnih delov Poknežene grofije Goriške in Gradiške.

¹⁴ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis Sežanskega okrajnega glavarstva županstvu istega političnega okraja, dopis št. 11810, 13. 10. 1902.

¹⁵ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis Sežanskega okrajnega glavarstva županstvu istega političnega okraja, dopis št. 11810, 13. 10. 1902.

¹⁶ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis občine Slivno sežanskemu okrajnemu glavarstvu, dopis št. 559, 2. 11. 1902.

¹² Panjek, *Človek, zemlja, kamen in burja*, str. 68–95; Davis, *Vzpon z dna*, str. 70.

Kal v Gabrovici (fotografijo brani SEM).

nam razkrije kar nekaj pomembnih drobcov, ki se dotikajo vprašanja o stanju kalov. Že na začetku smo omenili, da so obstajali tako kali za ljudi kot tisti, namenjeni živini. V občini Slivno ni bilo nič drugače. Dopis pa nam razkrije, da voda v kalih za ljudi ni bila tako čista, kot bi morda mislili. To gre najverjetneje pripisati dejstvu, da kali niso bili ograjeni z zidom, ki bi preprečeval vdor nesnage in smeti. Omeniti velja, da Slivno ni bil osamljen primer, ki bi se srečeval s tovrstnimi težavami, do podobnih problemov je namreč prihajalo tudi v drugih kraških vaseh.

V dopisu iz Pliskovice tako zasledimo: *"Preskrbljevanje pitne vode se vrši le z odprtimi kali, ki so v zemlji izkopani, ki služijo za napajališče in perilo, takih kalov je šest, ki so sploh vsi nesposobni v zdravstvenem obziru ..."*¹⁷ Podobne preglice so imeli tudi v vasi Selo: *"Vže pred več leti mislili so posestniki v vasi Selo, občina Štjak, v Sežanskem političnem okraji napraviti si prepotrebno šterno /:vodnjak:/. Šterne namreč ni tu nobene. Isto nadomestuje neka jama, v kateri se steka za časa dežja voda iz ceste. In ta mlakuža je naš edini vodnjak! Tu poleti voda kar smrdi ter po njej mrgoli raznovrstnih golazni. Koj za dežjem je pa tako umazana in blatna, da se človek mora čuditi, kako ljudje še dandanašnji zamorejo uživati tako vodo."*¹⁸

Pomanjkanje pitne vode je predstavljalo enega

izmed glavnih problemov Krasa, zato so se bili ljudje v času hudih suš prisiljeni posluževati umazane vode iz kalov. V začetku 20. stoletja so bili občinski oziroma *komunski* vodnjaki sila redki, prav tako pa tudi zasebni, ki so si jih lahko privoščili zgolj premožni vaščani. Ob upoštevanju dejstva, da je površinskih voda na Krasu izredno malo, nas tako prav nič ne sme čuditi, da so ljudje v poletnem obdobju pogosto uporabljali vodo iz živinskih kalov.¹⁹

Kal v Obrovu (fotografijo je posnel Boris Orel leta 1955, brani jo SEM).

¹⁷ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis občine Pliskovica sežanskemu okrajnemu glavarstvu, dopis št. 552, 15. 11. 1902.

¹⁸ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis občine Štjak slavnemu c. kr. namestništvu v Trstu, 4. 12. 1901.

¹⁹ Dolce, *Stagni carsici*, str. 29.

Z njo so si običajno gasili žejo, posluževali pa so se je pa tudi pri kuhanju in pranju perila. Ker je bila stoječa voda polna nesnage, so ljudje marsikdaj staknili kakšno bolezen, na primer tifus ali krvavo grižo. Dopis iz Pliskovice navaja te težave: *"V vasi Pliskovica je pomanjkanje pitne vode od leta do leta tem večje, zaradi tiga so tukajšnji občanarji najsi bode v poletnem ali zimskim večkrat prisiljeni se služiti z pitno vodo iz kalov in lokev, v katere se lovi voda iz poti in pašnikov, ter se vsled uživanja te vode v tukajšnji občini večkrat pojavljajo nalezljive bolezni to je Typhus in druge trebušne bolezni."*²⁰

Voda v kalih je bila zaradi prevelike onesnaženosti marsikdaj neprimerna tudi za napajanje same živine. Občinski veljaki iz posameznih vasi so se pogosto pritoževali nad težavami, s katerimi so se srečevali vaščani pri napajanju živine. Omenjali so, da je voda smrdeča, umazana in često prav krvava ter da je še živali nočejo piti. Voda se je pomešala z vsemi umazanijami, ki so pritekale po poljskih poteh in kolovozih. Velikokrat se je v kalih znašla tudi gnojnica, ki je že tako postano vodo le še bolj onesnažila. Priloga k dopisu iz občine Sežana je vsebovala tudi podatke o stanju vode v kalih: *"V tukajšnji občini je 14 kalov, ki drže vsi skupaj ca 28560 hl. Voda se steka vanje s potij in ker so nekateri v bližini vasi, je voda jako nesnažna in smrdljiva, ker se pomeša z gnojico. Pri napajanju stopa živina v vodo, ker ni korit iz katerih bi se napajala. Ob semenjskih dneh se opaža, da živina, ki prihaja iz krajev, kjer je dobra voda, ne mara piti vode iz tukajšnjih kalov, tudi če je žejna. Ob času suše je voda še bolj usmrajena in tudi te primanjkuje tako da živina trpi žeje."*²¹

Podobne pritožbe so prihajale tudi iz drugih vasi, na primer iz Velikega Dola: *"Občina velikodolska, ki ima okoli 130 repov živine ne razpolaga z nobenim primernim napajališčem. Živino je treba napajati v takozvanih kalih, ki pa imajo po navadi tako pokvarjeno vodo, da se žival čestokrat brani jo piti."*²²

V času hude suše so tudi kali presahnili, vasi pa ostale popolnoma brez vode, kar je pomenilo da so morali ljudje to osnovno življenjsko dobrino poiskati v sosednjih krajih. Ogorčeni prebivalci občine Ležeče so takole izrazili svojo zgroženost nad razmerami: *"... Ta vas trpi pomanjkanje vode, kakor malokatera. [...] Na gmajni je par luž za napajanje živine, ki se po letu hitro posuše, a po zimi premrzne voda do tal. Ljudje so torej bili navezani na vodo Reko, ki teče ½ ure oddaljena v Škocjanske jame. Do te vode*

*pa pelje tako strma pot, da je nevarna ljudem in živini in ker je lega tako strma, je zastoj misliti, da bi se moglo zboljšati. Ta voda pa ni pitna niti zdrava, kajti pri letošnjih vojaških vajah so jo zdravniki vojakom prepovedali."*²³

Kraška puščobnost je ponovno prišla do izraza. Zgodilo se je, da so še tako dobro urejeni in utrjeni kali, ki so predstavljali nekakšno pribežališče v sušnih časih, nemalokrat presahnili. Kraševci so se morali torej najprej soočiti s problemom umazane, kalne vode, nato pa še s pravim pomanjkanjem same vode. Avstrijska vlada se je dodobra zavedala teh težav, zato je pomagala pri gradnji novih občinskih vodnjakov in napajališč za živino. Na podlagi javnih razpisov je nudila tako finančno kot strokovno podporo pri gradnji. Razpisi so potekali preko Cesarsko-kraljevega namestništva v Trstu ali političnega okraja z uradom v Cesarsko-kraljevega okrajnega glavarstva v Sežani. Občina je bila lahko deležna tudi deželne podpore prek deželnega odbora.²⁴

Kali so še vedno obdržali svoj pomen kot napajališča za živino, poleg njih pa so začeli graditi tudi napajališča v obliki korit. V tem času je bilo ob pomoči državnih organov zgrajenih tudi precej novih kalov. Vaščani so bili z dotedanjimi pogosto nezadovoljni, bodisi zato ker je bila voda v njih umazana bodisi zato, ker so v sušnih časih presahnili. Postavitev novih kalov lahko torej umestimo v čas, ko je začela avstro-ogrska država urejati preskrbo z vodo in je pri tem tako finančno kot strokovno pomagala vaščanom, ki so si prizadevali zgraditi novo infrastrukturo. Poročilo iz Velikega Repna nam razkrije, kakšne preglednice so povzročali kali, ki so bili po mnenju vaščanov docela neprimerni: *"...Ker je bila [občina Veliki Repen op. a.] za vsako poprejo podeljeno podporo visoki vladi hvaležna, sedaj tudi upa, da ji bode le-ta sedaj pomagala s zdatno podporo pri zgradbi novega napajališča v Vogljah že iz razlogov: 1) da so dosednji trije bolj lužam podobni komaj 500 hl vode držeči kali v največji potrebi – ob suši – popolnoma suhi..."*²⁵

Županstva sežanskega okrajnega glavarstva večinom niso razpolagala z zadostnimi sredstvi, da bi si lahko sama postavila svoje vodnjake in napajališča. Pomoč so zato skušala najti pri organih avstrijske vlade, ki so tedaj ponujali podporo. Na njih so se obračali s prošnjami, ki so bile pogosto pomanjkljive in čustveno obarvane. Običajno niso predstavili problema pomanjkanja vode z dejanskimi podatki, na podlagi katerih bi lahko država ugotovila, kakšno je stanje z vodo v posameznih krajih. V spisih so tarnali nad kvaliteto vode, ki naj bi povzročala bolezni

²⁰ SI PAK, KP 633, š. 471, Preskrba z vodo 1901–1921, dopis Pliskovice okrajnemu glavarstvu v Sežani, dopis št. 54, 24. 1. 1911.

²¹ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, priloga k dopisu občine Sežana okrajnemu glavarstvu v Sežani, dopis št. 3973, 9. 11. 1905.

²² SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis občine Veliki Dol okrajnemu glavarstvu v Sežani, dopis št. 382, 5. 9. 1907.

²³ SI PAK, KP 633, š. 471, Preskrba z vodo 1901–1921, dopis občine Ležeče c. kr. namestništvu v Trstu, 28. 11. 1901.

²⁴ Belingar, Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupeljčanov, str. 439.

²⁵ SI PAK, KP 633, š. 471, Preskrba z vodo 1901–1921, dopis občine Veliki Repen c. kr. namestništvu v Trstu, 1. 6. 1903.

in objokovali revščino svoje vasi, ki naj si izgradnje občinskega vodnjaka ali napajališča ne bi mogla privoščiti. Glavna pomanjkljivost njihovih prošenj je bila odsotnost kakršnih koli predvidenih stroškov, načrtov nove infrastrukture in natančnega opisa vodnega stanja v občini. Najpogosteje so bili njihovi sestavki napisani v slogu čustveno zaznamovanega pritoževanja nad razmerami, ne pa dejanskega opisa stanja in predloga rešitve. Dober primer take prošnje lahko vidimo v pismu občine Štjak Cesar-sko-kraljevemu namestništvu v Trstu: *"... A žali Bože, ko so se bili tamošnji posestniki pred leti ravno združili, ko so mislili ravno vodnjak si napraviti, pograbila jih je enega za drugim nemila smrt, skoraj vsi so šli v prezgodnji grob. Ostale so tu šele cele vrste nedoraslih sirot, ki so sicer vedele, znale, da so njih očetje nameravali napraviti si vodnjak, vedele so tudi, da zagotovo tudi njim nezdrava mlakužna voda iz jame, ki je njih očete spravila v prezgodnji grob, škoduje, a nedorasle v nepopisni revi in bedi živeče sirote niso zamogle nikakor s svojimi šibkimi rokami si same vodnjaka napraviti. A sedaj, ko so zgoraj omenjene sirote dorasle v močne mladeniče, so isti dasi ubogi, dasi še mladi takoj se izedenili, da spolnijo sklep svojih prerano umrlih očetov, to je da napravijo si prepotraben vodnjak, da bi tudi njih, kakor njih očetov zauživanje nezdrave, smrdljive vode ne spravilo v prezgodnji grob. [...] Ker, kakor naša občina sploh, posebno še vas Selo je zadnja leta gmotno skoraj popolnoma propadala, tega pa je kriva deloma trtna uš, ki je skoraj vse trtne nasade uničila, deloma pa smrtna kosa, ki je v vasi Selo skoraj vse hišne gospodarje spravila v prezgodnji grob. Dohodkov ni tu skoraj nič. Revščina raste, se razširja od dne do dne bolj. [...] Ker pa ljudstvo z denarom ne zamore mnogo pomagati, ker deželna podpora ne bode nikakor zadostovala, ker je zgoraj omenjeni vodnjak v zdravstvenem oziru, kakor tudi glede požara, ker hiše so tam večinoma s slamo krite in poleti pri hudi suši se še ona jama posuši, ter morajo hoditi cele pol ure hoda pod hrib po vodo, nujno potreben, se podpisano županstvo uljudno obrača do c. kr. vlade, da bi tudi ona blagohotno z kolikor mogoče veliko svoto priskočila revežem na pomoč, da bi ta toliko potrebni vodnjak izvršili, da bi tudi njih kakor njih očetov zauživanje slabe vode ne spravilo v prezgodnji grob."*²⁶

Kopica pomanjkljivih prošenj za gradnjo napajališč in vodnjakov je izzvala avstrijske državne organe, da so izdali okrožnico, v kateri so natančno določili, kaj morajo vsebovati prošnje, da jih lahkoodobrijo. Cesar-sko-kraljevo okrajno glavarstvo je bilo dolžno pregledati vsako poslano prošnjo in jo nato, če je bila ustrezna, posredovati namestništvu v Trst. Okrožnica je velevala, da mora biti vsaki prošnji priložen tudi redni načrt in proračun. Pri pre-

sojanju projektov so se organi držali naslednjih načel: vodnjaki niso smeli biti združeni z napajališči, naprave, ki bi oddajale pitno vodo za ljudi, so morale biti pokrite, pri napajališčih je bilo potrebno zgraditi korito ločeno od kamenice, da se ta ne bi onesnažila. Prosilci so od načel lahko odstopili le v izjemnih primerih, kar pa so morali posebej utemeljiti. Vsaki prošnji so morali priložiti dokaz, da so sredstva že skušali pridobiti oziroma da jim je bila podpora deželnega odbora že podeljena. Priložiti so morali tudi sejni sklep občinskega zastopstva, s katerim se je občina zavezala kriti stroške, ki jih ne bi pokrila podpora. V prošnji je morala občina navesti tudi natančno število prebivalcev in živine. Občina, ki je že dobila podporo za izgradnjo vodnjakov ali napajališč, je morala o tem poročati okrajnemu glavarstvu v Sežani. Glavarstvo je moralo namreč biti obveščeno o napredku subvencioniranja vodne infrastrukture.²⁷

Začetek 20. stoletja je torej pomenil čas, ko so državne strukture pripomogle k izboljšanju vodne preskrbe na Krasu. Koliko novih občinskih vodnjakov in napajališč za živino je bilo zgrajenih v tem času, ne vemo, lahko pa z gotovostjo rečemo, da se je oskrba z vodo precej izboljšala. Z boljšo vodno infrastrukturo so lahko ljudje veliko bolje zavarovali pred hudimi sušami, ki so Krasu pretile v poletnem času. Čistejša voda ni bila na voljo le ljudem, ampak tudi živalim, ki so imele na razpolago nove in obnovljene kale ter napajališča v obliki korit.

Žapisi nadinženirja Cesar-sko-kraljevega namestništva v Trstu, Karla Obersta, nam povedo marsikaj o poteku obnavljanja ter gradnji novih kalov in napajališč. V nadaljevanju se bomo osredotočili na njegov projekt v Dutovljah, v katerem je zelo nazorno prikazal, kakšno je bilo stanje vodne preskrbe, poleg tega pa je predstavil tudi projekt gradnje novega napajališča. Na podlagi podatkov, ki jih je ponudilo županstvo, je zapisal, da je bilo v Dutovljah okrog 500 glav goveje živine, za katero pa naj ne bi bilo primerno poskrbljeno. Živina se je napajala v umazanih kalih, ki so bili bolj podobni mlakužam ter v enem novejšem, čistejšem kalu. Rezervoar, ki so ga nameravali zgraditi, bi moral, po mnenju Obersta, zaradi številčnosti živine in pomanjkanja vode imeti kapaciteto najmanj 16000 hektolitrov. V nadaljevanju sestavka se je obregnil tudi ob kal, ki se je nahajal v predelu vasi imenovanem Dolganija in je bil s svojimi 500 hektolitri premajhen, da bi zadovoljil potrebe živine. Poleg tega je bil kal po mnenju nadinženirja sila pomanjkljivo zgrajen. Povrh vsega pa je bil še odprt, kar je pomenilo, da se je vanj stekala vsa nečistoča iz poti in kolovozov. Kal je bil zgrajen tako, da je vanj lahko segla zgolj živina

²⁶ SI PAK, KP 633, š. 473, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis občine Štjak slavnemu c. kr. namestništvu v Trstu, 4. 12. 1901.

²⁷ SI PAK, KP 633, š. 474, Preskrba z vodo 1871–1914, okrožnica sežanskega okrajnega glavarstva, namenjena občini istega političnega okraja, dopis št. 6904, 10. 8. 1891.

iz enega predela vasi, za drugi del je bil nedosegljiv. V kalu se je v času padavin nabralo precej vode, zato je Karl Oberst predlagal, da bi kal razširili. Občinskim veljakom je tudi svetoval, da bi bilo v južni predel vasi primerno napeljati cevi iz kala, ki je ležal v Dolganiji.²⁸

Na podlagi zapisa Karla Obersta lahko sklepamo, da je bila skrb za vodno infrastrukturo dokaj intenzivna in ni spregledala nobenega vidika vodne preskrbe. Upoštevala je tako potrebe ljudi kot živine in poleg gradnje vodnjakov zagotovila tudi nova napajališča in obnovitev ali razširitev starih kalov. Ne glede na to, da so bili številni kali deležni popravila ter da so nekatere zgradili popolnoma na novo, to še ni pomenilo, da kalov ni bilo potrebno vzdrževati.

V začetku smo omenili, da je bilo kale potrebno redno čistiti, kar so običajno izvajali s tako imenovanimi robutami. Slednje so običajno potekale tako, da je župan po dogovoru s posestniki določil dan, ko naj bi se čiščenje izvedlo. Bile so obvezne, kdor se je ni udeležil, je moral občini plačati eno "žrnado". Kljub dozdevni preprostosti opravila robute niso vedno potekale najbolj gladko, saj je marsikdaj prihajalo do sporov med posestniki in županom.

O napetih odnosih med vaščani priča tudi listina, ki jo je županstvo v Škrbini poslalo okrajnemu glavarstvu Sežana. Župan se je tako kot običajno s posestniki posvetoval za čiščenje kala. Robuta je bila predvidena v času, ko je bilo malo poljskega dela, a veliko blata v kalu. Potrebno je bilo očistiti kal in odstraniti kamenje, ki se je nabralo v njegovi okolici ter pripeljati ilovico, zemljo in gramoz, da bi lahko začeli z delom. Vaščani so se skupaj z županom dogovorili, kdaj naj bi robuta natančno potekala. Kljub temu, da je župan spoštoval vse uradne postopke in je robuto najavil osem dni prej, se nihče od posestnikov ni udeležil dela. Županstvo se je moralo zaradi bojkota vaščanov poslužiti drugačnih sredstev. Odločilo se je oceniti predvidene stroške čiščenja, celotno vsoto razdeliti med posestnike in delo oddati na javni dražbi. Vaščani so pomislili, da utegnejo biti stroški čiščenja visoki, zato so se pritožili zoper ravnanje županstva. Slednje je zatrdilo, da je bila pritožba povsem neupravičena, saj je spoštovalo vsa pravila povezana s postopkom čiščenja kalov. Pojasnilo je, da so bili razglasi, ki so pozvali k robuti nalepljeni na občinski deski tako, kot so velevalе norme in da bojkotu robute sledi dražba. Krivične obtožbe vaščanov so razhudile županstvo, ki je okrajnemu glavarstvu v Sežani skušalo pojasniti, da so pritožbe neupravičene.²⁹

Najbrž so bili spori v vsaki vaški skupnosti dokaj pogosti, predvidevamo pa, da niso ogrožali prvenstvene funkcije kalov, napajanja živine. Čeprav so bili kali v osnovi resda napajališča za živino, so imeli še nekatere druge, prav tako pomembne vloge. V gospodarskem življenju so se izkazali zlasti kot vir ledu, ki so ga Kraševci prodajali v Trst. Kopanje ledu iz pomrznjenih kalov je bilo težaško delo, ki sta ga običajno opravljala dva delavca. Na kalu sta zasekala *plabto* (1,5–2 metra širok in 6–7 metrov dolg kos ledu so okrog in okrog na 20 centimetrov široko zasekali s sekiro) tako, da se je ta ločila od preostalega ledu. Nato so *plabto* ravno tako s sekiro razsekali na manjše kose, ki so jih s cepinom (*rompinom*) povlekli do ledenic. To so bile globoke okrogle in obzidane jame, ki so jih izkopali poleg kalov. Na vrhu ledenic so položili lepo obdelane kamne, da so lažje spuščali in nakladali led. Na dno so položili suho listje, nanj pa plast ledenih plošč. Led so nato pokrili z novo plastjo suhega listja in tako nadaljevali izmenjaje z ledom in listjem vse do vrha. Led je počakal v ledenici do poletja. Tedaj so ga naložili na voz, ga obdali s slamo ali listjem in ga peljali v Trst ali v senožeško pivovarno. V Trstu so ga običajno prodajali mesarjem, ribičem, pivovarjem, slaščičarjem, gostilničarjem. Takoj po prvi svetovni vojni so ledeničarstvo prepovedali, ker naj ne bi bilo higiensko.³⁰

Kali so kot prostor srečevanj in prireditve predstavljali eno izmed osišč družabnega življenja vaščanov. Temu je bil namenjen prav poseben prostor, ki je bil običajno zgrajen v neposredni bližini kala. Ob kalu so se zabavali tudi otroci, ki so v zimskih mesecih obuli z žebli podkovane čevlje in se odpravili drsat. Nekateri so se znašli tudi tako, da so del obroča kolesa zavili na obeh koncih in z žico privezali na čevlje. Temu so rekli *patine*. Preden so stopili na led, so preverili, če je dovolj trden. Ledena površina je bila zaradi pogostih sunkov burje malce

Kal v Padričah (fotografijo brani SEM).

²⁸ SI PAK, KP 633, š. 474, Preskrba z vodo 1871–1914, prevod izjave nadinženirja c.kr. namestništva v Trstu, Karla Obersta, o projektiranem napajališču.

²⁹ SI PAK, KP 633, š. 474, Preskrba z vodo 1871–1914, dopis županstva v Škrbini okrajnemu glavarstvu v Sežani, 26. 4. 1903.

³⁰ Vardjan, Kal – starodavni zbiralnik vode, str. 36–38; Pregelj, *Rodik med Brkini in Krasom*, str. 166; Legiša, *Kraški kali nekoč in danes*, str. 137.

Kal v Slivju (fotografijo je posnel Franci Šarf leta 1955, hrani jo SEM).

nakodrana, kar pa je nadebudne drsalce le še bolj zabavalo. Veliko otrok se je v kalih, ki so bili nekoliko globlji, naučilo plavati. Starši niso smeli vedeti, da so se njihovi otroci odpravili plavat, saj so se bali, da bi kdo utonil.³¹

Včasih so se bojazni staršev uresničile in primerilo se je, da je otrok resnično utonil v kalu. Tomajski župnik Albin Kjuder v svojih zapisih omenja, da se je v Dutovljah neka deklica utopila v globokem obzidanem kalu, ki mu domačini pravijo Tugovnik. Neljub pripetljaj naj bi se zgodil, ko so kopali zemljo za novo dutoveljsko pokopališče. Deklici naj bi tedaj ukradli vrečo, zato si ni upala domov in je skočila v vodo.³²

Propadanje kalov v drugi polovici 20. in želja po obnovi v 21. stoletju

Vse do druge svetovne vojne so kali uspeli obdržati svojo osnovno vlogo kot napajališča za živino. Po vojni je Kras začel doživljati obsežne spremembe, ki so korenito posegle v strukturo podeželja. Rast industrije, ki je zaposlovala vedno več ljudi, je svoje posledice pustila tudi na Krasu. Po deželani so začeli opuščati živinorejo in se preusmerjati v tovarne, podjetja in urade. Mnogi so se zaradi službe izselili iz vasi ter se naselili v mestu. Stalna zaposlitev v urbanem središču je ponujala

privlačnost, ki je samooskrbno kmetijstvo z vselej negotovimi pogoji ni moglo nuditi. Podlaga kalov je lahko ostala neprepustna le, dokler so jo živali tepale, ko pa pritiska živine ni bilo več, je začela puščati in s tem so se kali izsušili.

Prazne kotanje so se kmalu zarasle in s tem je počasi, a vztrajno začel izginjati edinstveni element kraške kulturne krajine. K propadanju kalov pa je pripomoglo tudi človeško nevestno onesnaževanje in zasipavanje.

Kali so s svojo prisotnostjo od nekdaj predstavljali nekakšen drobci življenja v pusti kraški pokrajini. Bili so simbol ljudi, ki so cenili vsako kapljico vode, tudi tiste umazane, s katero se je napajala živina. Obnova kalov bi bila smotrna ravno zato, da bi nas spomnila na zgodbe o življenju ljudi, ki so se morali prebijati skozi preizkušnje, na katere smo dandanes že pozabili. Izobilje vode nam preprečuje, da bi sploh uspeli pomisliti na nekaj, kar je bil nekoč osnovni problem vsakdanjega življenja kraškega človeka. Zgodbe o kalih so zato zgodbe o ljudeh, ki nas s spoštovanjem vode svarijo pred prekomerno porabo za življenje nujnih dobrin v današnjem svetu.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper
KP 633 – Okrajno glavarstvo Sežana

³¹ Ciglič, Kal, puč, lokva, vaška, str. 122; Belingar, Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupeljčanov, str. 450.

³² Kjuder, Zgodovinski mozaik Primorske, str. 362–363.

LITERATURA

- Belingar Eda: Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupelčanov. *Kronika, časopis za slovensko krajevo zgodovino*, 55, 2007, št. 2, str. 447–450.
- Cannarella, Dante. *Il Carso della Provincia di Trieste*. Trst : Edizioni Italo Svevo, 1998.
- Ciglič, Zvona: Kal, puč, lokva, vaška. *Pestrost in obranjanje kraške pokrajine: primeri iz Valencije in Slovenije*. Valencia in Koper, 2005, str. 122–123.
- Davis, James. *Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev*. Ljubljana : Slovenska matica, 1989.
- Dolce, Sergio, et al. *Stagni carsici*. Trst : Edizioni Lint, 1991.
- Gaberc Slavko: Brez vode nam živeti ni. *Primorski dnevnik* (Trst), 23. 8. 2003, str. 15.
- Kjuder, Albin. *Zgodovinski mozaik Primorske s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. (Tomaj), 1956–1960 (tipkopis).
- Legiša, Zvonko: Kraški kali nekoč in danes. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1977*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1977.
- Morato, Nada. *Repentabor: svet na meji*. Koper : Pokrajinski muzej, 1993.
- Panjek, Aleksander: *Človek, zemlja, kamen in burja. Zgodovina kulturne krajine na Krasu (oris od 16. do 20. stoletja)*. Koper : Založba Annales, 2006.
- Pregelj, Milan: *Rodik med Brkini in Krasom*. Koper : Ognjišče, 1997.
- Tončič Štrancar, Marija: Izviri, vodna zajetja in kali v vaseh med Starodom in Materijo. *Voda in življenje v kamniti pokrajini Kras*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 294–310.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1994.
- Vardjan France: Kal – starodavni zbiralnik vode. *Revija Kras*, 1994, št. 3, str. 36–38.

R I A S S U N T O

Uomo, bestiame e stagni: uno sguardo al passato dei depositi d'acqua sul Carso

Il contributo affronta, sul lungo periodo, la problematica di un tipo particolare di depositi d'acqua: gli stagni sul Carso. Nella parte introduttiva viene delineato in breve il paesaggio culturale carsico, in cui gli stagni si inseriscono come elemento costitutivo, nato dall'interazione tra uomo e natura. In un ambiente in cui l'acqua scarseggia, mantenere degli stretti legami tra bisogni dell'uomo, creatività

e ambiente è sempre stato molto importante. La soluzione al disagio provocato dalla penuria d'acqua era rappresentato proprio dagli stagni che la popolazione cominciò ad utilizzare per i bisogni dell'allevamento. L'aspetto essenziale degli stagni non è molto cambiato nel tempo, se pure questi hanno connotato in modo importante i villaggi e i pascoli carsici.

Risulta rischioso cercare di stabilire l'inizio della raccolta finalizzata dell'acqua negli stagni, ma viene di solito collocato al tempo del passaggio alla vita stanziale, collegata all'allevamento e alla costruzione di abitazioni fortificate.

Nel presente contributo sono sinteticamente descritti i cambiamenti che la campagna carsica ha vissuto fino al XIX secolo e mostrate anche le possibili influenze nella raccolta dell'acqua negli stagni. Nonostante tutte le vicissitudini e gli eventi fausti e infausti accaduti fino a tutta la metà del XIX secolo, gli stagni hanno caratterizzato il paesaggio come un muto osservatore del flusso della storia. La fine del XIX secolo ha portato un cambiamento storico nella vita dei villaggi carsici: alla fornitura di acqua potabile, da tempi immemorabili di responsabilità della comunità del villaggio, cominciò a interessarsi anche la pubblica autorità, che pretese dai singoli comuni dei villaggi documentazione sull'approvvigionamento idrico, in base alla quale avrebbe raccolto informazioni sulla fornitura di acqua nel comune considerato e di conseguenza deciso per la costruzione di nuove infrastrutture. La decisione delle autorità si basava anche sullo stato degli stagni, la loro destinazione d'uso, numero e posizione in ogni comunità del villaggio. Le risposte dei sindaci dei comuni sono state le più disparate, ma per la maggior parte nei loro scritti si lamentavano dello stato dell'approvvigionamento idrico nel loro territorio. Dell'acqua degli stagni, a causa della siccità, dovevano servirsi anche gli esseri umani. L'acqua che era dunque destinata ad abbeverare gli animali nei momenti più disperati sostituiva l'acqua potabile, come si evince dalla frequenza delle malattie intestinali, quali il tifo o la dissenteria. Gli stagni, nonostante la costruzione di particolari abbeveratoi apposti in forma di mangiatoia, sono riusciti a mantenere la loro funzione fino a dopo la Seconda Guerra Mondiale. L'industrializzazione intensiva delle aree urbane ha portato alla fine della forma autosufficiente di agricoltura ed allevamento e di conseguenza anche degli stagni. Fino a tempi recenti gli stagni rappresentavano depositi di acqua abbandonati e invasi dalla vegetazione e tali rimarrebbero, se non si fosse iniziato a recuperarli in tempi recenti.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 308(497.4)"18"

Prejeto: 26. 3. 2008

Miha Seručnik

univ. dipl. zgodovinar, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: mihase@zrc-sazu.si

Socialne razmere na kranjskem podeželju v luči gradiva za kmetijsko anketo 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani

IZVLEČEK

Kmetijska anketa v Ljubljani dne 17. in 18. aprila 1884 je obravnavala vprašanja ekonomskih in socialnih razmer kmečkega prebivalstva na Kranjskem. Osvetlila je obseg hipoteknega zadolževanja kmetov, ugotovila je višino obresti, ki so se zaračunavale na dolgove, obseg davčnih bremen idr. Gradivo, zbrano med pripravami na izvedbo ankete, daje pregled stanja na kranjskem podeželju sredi osemdesetih let 19. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

davki, 19. stoletje, kmečki dolгови, Josip Vošnjak, kmetijska anketa, kmetijstvo socialne razmere

SUMMARY

SOCIAL CIRCUMSTANCES IN THE CARNIOLIAN COUNTRYSIDE IN VIEW OF THE MATERIAL FOR THE AGRICULTURAL QUESTIONNAIRE ON 17TH AND 18TH OF APRIL 1884 IN LJUBLJANA

The agricultural poll in Ljubljana on 17th and 18th April 1884 dealt with the issue of economic and social circumstances with rural inhabitants in Carniola. It illuminated the extent of existing mortgage debts of peasants, ascertained the interests calculated on debts, the extent of taxes, and other. Material collected during preparations for the realisation of the polls, offers an overview on the circumstances in the Carniolian rural sphere in the middle of the 80s of the 19th century.

KEY WORDS

Taxes, 19th century, peasant debts, Josip Vošnjak, agricultural questionnaire, agriculture, social circumstances

Uvod

Kmetijska anketa v Ljubljani dne 17. in 18. aprila 1884 je bila poskus ocenitve socialnih in ekonomskih razmer na kranjskem podeželju in je podala predloge za njihovo načrtno reševanje. V pričujočem besedilu se osredotočamo na prvi poudarek.

Gradivo, ki so ga zbrali med pripravi na anketo, ponuja nadroben pregled razmer po posameznih delih tedanje Kranjske. Pri tem sledi strukturi upravnih enot – davčnih okrajev –, ki so dovolj majhne, da dokaj natančno zajamejo regionalne razlike posamičnih delov dežele.

Gospodarske razmere na kranjskem podeželju konec 19. stoletja so bile rezultat več dejavnikov. Zemljiška odveza leta 1848 je prenesla lastništvo obdelovalne zemlje od fevdalnih zemljiških gospodov na kmete. Vse dajatve, tudi tiste v naravi, so bile ali odpravljene ali preračunane v denar ter vštete v odškodnino za zemljiško odvezo. S tem so bili odpravljeni še zadnji ostanki naturalnega gospodarstva na podeželju. Kmet je moral poslej iz svoje osnovne ter dopolnilnih dejavnosti ustvariti dovolj denarja, da je poravnal vse dolžnosti do države.¹

Drug pomemben dejavnik je bilo rimsko dedno pravo, ki so ga že na začetku stoletja v Ilirskih provincah vpeljali Francozi in ki ga obnovljena avstrijska oblast ni odpravila. Po njem so bili vsi dediči v enaki meri upravičeni do zapuščine.² Zaradi tega se je dediščina razdelila, ali pa je moral novi gospodar na kmetiji svoje sodediče izplačati. Ta praksa je poleg odprodaje posameznih parcel zaradi potreb po denarju pripeljala do drobljenja kmetij. Za preostale dežele Avstrijskega cesarstva so omejitve glede dedovanja kmetijskih posesti bile odpravljene leta 1868.³

Poleg teh sprememb, do katerih je prišlo v pravnih razmerjih, so zaradi dokončne prevlade denarnega gospodarstva začeli na kmetijstvo vplivati do tedaj manj občuteni ali celo nepoznani dejavniki. Proračunske težave habsburške monarhije, ki so šle z roko v roki s političnimi pretresi in krizami, so se odražale v povišanih davkih in težavah z valuto.⁴

Pomarčno obdobje je prineslo dvig davka na zemljišča. Oktobra 1849 je cesarski patent poenotil stopnjo zemljiškega davka za vse dežele, v katerih je

veljal stabilni kataster, na 16% čistega zemljiškega dohodka.⁵ Hkrati je patent za sledeče leto določal doklado v višini $\frac{1}{3}$ rednega davka (ali 5 $\frac{1}{3}$ % čistega zemljiškega donosa), ki je nato niso več preklicali.⁶ Leta 1859 se je k temu prištela še doklada v višini 20% rednega davka (3,2% čistega zemljiškega donosa).⁷

V osemdesetih letih 19. stoletja je bilo svetovno gospodarstvo v objemu izrazite deflacije. Na splošno so padale cene industrijskih izdelkov ter žita, medtem ko sta se meso in vino dražila.⁸ Razprave o kmetijski problematiki opozarjajo na konkurenco tujih pridelkov, propad stranskih zaslužkov iz domače obrti, pomanjkanje denarja in preobljudenost podeželja. Pri tem je treba upoštevati, da so bili nekateri deli Kranjske zaradi železniškega omrežja bolj pod vplivom zunanjih dejavnikov kot drugi, ki jih železnica še ni dosegla.⁹

Kmetijska anketa

Konec septembra 1883 je Josip Vošnjak v imenu skupine dvajsetih poslancev izročil deželnemu zboru samostojen predlog, naj deželni odbor zbere pri davčnih in sodnih organih aktualne podatke o zadolženosti kmečkih posestev, višini obresti, eksekutivnih oziroma prisilnih dražbah, višini raznih davčnih priklad itd. Na podlagi tega gradiva naj bi se izpeljala kmetijska anketa.¹⁰

⁵ V deželi Salzburg je izjemoma veljal davek v višini 12% čistega zemljiškega donosa.

⁶ Cesarski patent z dne 10. oktobra 1849, RGBL. št. 412. O ohranitvi davka glej Vošnjak, *Socialni problem*, str. 26–27.

⁷ Cesarski ukaz z dne 13. maja 1859, RGBL. št. 88. Vošnjak za leto 1859 omenja 25% zvišanje davka. Glej: Vošnjak: *Socialni problem*, str. 26–27.

⁸ Pančur, *V pričakovanju*, str. 234.

⁹ Južna železnica je povezala Ljubljano z Dunajem 1849, Trst pa 1857. Gorenjska je bila vključena v omrežje pred letom 1870, ko je bila dograjena proga Ljubljana–Jesenice–Trbiž. Kmalu je sledila še povezava Pivka–Reka (1872). Kamnik je dobil železnico 1891, Dolenjska in Bela krajina pa sta morali na železniško povezavo počakati do 1894 (Novo mesto) oziroma 1898 (Kočevje). Krak Zidani most–Zagreb–Sisak je bil sicer dograjen že do 1862, vendar je bil za marsikateri del Dolenjske preveč oddaljen, pa tudi speljan je ob levem bregu Save – torej po štajerski strani. Za pregled razvoja železniškega prometa na Slovenskem glej: *Zgodovina Slovenecv*, str. 483 in 534–535.

¹⁰ Predlagatelji so bili: Josip Vošnjak, Luka Svetec, Karel Klun, Valentin Zarnik, Janez Murnik, Franc Papež, Oton Detela, Karel Bleiweis, Jurij Sterbenc, Peter Grasselli, Primož Pakiž, Matej Lavrenčič, Blaž Mohar, Edvard Dev, Alfons Mosché, Henrik Dolenc, Janez Kersnik, Maks Samec, Viljem Pfeifer, Franc Šuklje. *Obravnave* 23, str. 47. *Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani* so urejene po načinu večkratne paginacije. Ločeno so številčene strani zapisnikov zasedanj deželnega zbora, priloge in letno poročilo o delovanju deželnega odbora. V opombah pričujočega besedila je večkratna paginacija razrešena na sledeč način: stenografski zapisniki so označeni z besedo "Razprave", ostala dva odseka pa s "Priloge" in "Letno poročilo".

¹ Za odpis fevdalnih dajatev ter izračun odškodnine za zemljiško odvezo glej Brusatti (Hg.), *Die Habsburgermonarchie*, str. 406–409.

² Gubernijsko okrožnica z dne 17. januarja 1815 št. 495 je v Ilirskih provincah odpravila zakon z dne 6. novembra 1753 in vse poznejše zakone, ki so zagotavljali nedeljivost podložniških zemljišč. Hkrati je za nazaj legalizirala vse delitve kmetij, ki so se izvedle pod francosko oblastjo. Glej *Sammlung der politischen Gesetze*, str. 44–46.

³ Zakon z dne 27. junija 1868, RGBL. št. 79.

⁴ O težavah habsburške monarhije na denarnem področju glej Pančur, *V pričakovanju*.

Josip Vošnjak (1834–1911) (arhiv NUK).

Nekaj dni pozneje je Vošnjak v obrazložitvi svojega predloga opozoril, da je bilo na Kranjskem v zemljiško knjigo vpisanih za 54.885.000 gld. hipoteknih dolgov, na katere so tekle obresti po stopnjah od 5 pa vse do 13% in več. Večina teh dolgov je nastala po letu 1848. Hkrati je opozoril na problem izseljevanja "iz dežele, kar bi se gotovo ne godilo tako obilno, ko bi se kmetje mogli preživeti doma". Po statističnih podatkih za leto 1879, ki jih je navajal Vošnjak, je bilo od 484.000 prebivalcev Kranjske 54.600 "kmetijskih posestnikov". Ob teh je bilo še 113.300 poslov in 158.000 družinskih članov. Vseh ljudi, ki so se ukvarjali s kmetijsko dejavnostjo je bilo 337.000 (69,5% vseh prebivalcev v deželi).¹¹

¹¹ *Obrazložitve* 23. Razprave, str. 65. Josip Vošnjak je uporabljal približne številke. Uradna statistika je osebe, ki so se ukvarjale s kmetijstvom in gozdarstvom delila na dve nadskupini, na lastnike (*Eigentümer*) ter najemnike in kolone (*Pächter und Colonen*). Ti nadskupini sta se nadalje delili na samostojne osebe (*Selbständige Personen*), osebe s poklicem (In der Berufsart Beschäftigte), družinske člane in druge v gospodinjstvu živeče osebe brez lastnega dohodka (*Fami-*

lienglieder und andere im Haushalte lebende Personen ohne eigenen Erwerb) ter služinčad (*Hausdienerschaft*). Osebe s poklicem so bile razdeljene še na dve podrubriki. Prvo so tvorili uradniki, vodje podjetij in delovodje (*Beamte, Geschäftsführer u. dgl.*), v drugo pa so spadali delavci (*Arbeiter*). Vse navedene skupine so bile na koncu razdeljene še po spolu. (Glej *Oesterreichische Statistik*, I. Bd/3. Hft., str. 87). Vošnjak je v svojih navedbah uporabljal približne podatke iz citirane statistike. Pri tem je navajal le številke iz prve nadskupine (lastniki). Po popisu iz leta 1880 je bilo na Kranjskem 54.681 samostojnih oseb (moških in žensk), 113.379 delavcev, ki jih je Vošnjak navedel kot posle ter 158.037 družinskih članov in drugih v gospodinjstvu živečih ljudi. Služinčadi, ki je bila zaposlena pri samostojnih posestnikih (6.335 oseb), Vošnjak ni upošteval. Skupno število ljudi, ki so se ukvarjali s kmetijstvom, je bilo 337.485 pri čemer so upoštevane tudi osebe iz druge nadskupine najemnikov in kolonov (4.459 oseb). Skupaj je bilo leta 1880 na Kranjskem 481.243 prebivalcev (Glej *Oesterreichische Statistik*, I. Bd./1. Hft., str. 58).

K temu so se prišteli še davki, ki so bili za marsikoga previsoki. Po navedbah Josipa Vošnjaka iz leta 1885 je zemljiški davek znašal 22,7% čistega zemljiškega donosa.¹⁴ Dežele so bile za financiranje zadev, ki so bile v njihovi pristojnosti, upravičene do priklada h katastrskemu davku. Te so lahko znašale določen delež (na Kranjskem 48%) državnega davka in so se mu prištele. Po enakem načelu so se financirale tudi potrebe občin. Priklade so se glasile na občinske zadeve (5–20% katastrskega davka), zemljiško odvezo, cestni sklad (10–15%) ...¹⁵ Ob priliki kmetijske ankete je deželni odbor pridobil od davčne direkcije podatke o katastrskem davku in prikladah za leto 1883. Priklade so v povprečju znašale 43,65% vseh navedenih bremen. Pri tem je treba opozoriti, da so v omenjeni statistiki upoštevali le redne postavke, dejansko pa je za vsako večjo investicijo deželni zbor odredil še izredne priklade za posamezne občine. O tem se je mogoče prepričati že s hitrim pregledom kazala v *Obrazložitvah deželnega zbora*, problem pa je omenil tudi Vošnjak med kmetijsko anketo.

lienglieder und andere im Haushalte lebende Personen ohne eigenen Erwerb) ter služinčad (*Hausdienerschaft*). Osebe s poklicem so bile razdeljene še na dve podrubriki. Prvo so tvorili uradniki, vodje podjetij in delovodje (*Beamte, Geschäftsführer u. dgl.*), v drugo pa so spadali delavci (*Arbeiter*). Vse navedene skupine so bile na koncu razdeljene še po spolu. (Glej *Oesterreichische Statistik*, I. Bd/3. Hft., str. 87). Vošnjak je v svojih navedbah uporabljal približne podatke iz citirane statistike. Pri tem je navajal le številke iz prve nadskupine (lastniki). Po popisu iz leta 1880 je bilo na Kranjskem 54.681 samostojnih oseb (moških in žensk), 113.379 delavcev, ki jih je Vošnjak navedel kot posle ter 158.037 družinskih članov in drugih v gospodinjstvu živečih ljudi. Služinčadi, ki je bila zaposlena pri samostojnih posestnikih (6.335 oseb), Vošnjak ni upošteval. Skupno število ljudi, ki so se ukvarjali s kmetijstvom, je bilo 337.485 pri čemer so upoštevane tudi osebe iz druge nadskupine najemnikov in kolonov (4.459 oseb). Skupaj je bilo leta 1880 na Kranjskem 481.243 prebivalcev (Glej *Oesterreichische Statistik*, I. Bd./1. Hft., str. 58).

¹² Zakon z dne 14. junija 1868, RGBl. št. 62 je v duhu liberalnih reform odpravil omejitve obresti na posojila. Omejitve je znova vpeljal še zakon z dne 28. maja 1881, RGBl. št. 47.

¹³ *Obrazložitve* 23. Razprave, str. 66.

¹⁴ Vošnjak, *Socialni problem*, str. 24.

¹⁵ Glej Tabelo 1 in Grafikon 1. Primerjaj *Die Habsburgermonarchie*, str. 74–75.

Davčni okraj	Zemljiški davek	Zemljiški sklad	Zemljiško- odvezni sklad	Normalno- šolski sklad	Sklad za okrajno- cestne potrebe	Sklad za občinske potrebe	Skupaj
Brdo	22.355,57	3.576,89	3.576,89	3.800,45	1.788,44	1.821,42	36.919,66
Črnomelj	20.669,51	3.307,12	3.307,12	3.513,81	4.133,90	10.919,90	45.851,36
Idrija	12.233,13	1.957,30	1.957,30	2.079,63	3.302,94	1.225,80	22.756,10
Ilirska bistrica	9.466,69	1.514,67	1.514,67	1.609,34	662,67	786,00	15.554,04
Kamnik	31.657,27	5.065,16	5.065,16	5.381,74	3.165,73	1.218,00	51.553,06
Kočevje	20.380,49	3.260,88	3.260,88	3.464,69	3.260,88	4.558,51	38.186,33
Kostanjevica	21.257,18	3.401,15	3.401,15	3.613,72	2.338,29	2.458,75	36.470,24
Kranj	37.632,01	6.021,12	6.021,12	6.397,44	3.010,56	2.329,87	61.412,12
Kranjska Gora	5.840,43	934,47	934,47	992,87	584,04	1.499,31	10.785,59
Krško	28.619,41	4.579,11	4.579,11	4.865,30	6.868,66	3.717,34	53.228,93
Litija	23.961,65	3.833,86	2.833,86	4.073,47	5.271,55	3.118,75	43.093,14
Ljubljana – mesto	7.085,94	1.133,75	1.133,75	1.204,61	–	712,84	11.270,89
Ljubljana – okolica	68.881,79	11.021,09	11.021,09	11.709,91	7.577,00	5.770,47	115.981,35
Logatec	22.710,92	3.633,75	3.633,75	3.860,85	3.406,63	6.470,89	43.716,79
Lož	14.699,68	2.351,95	2.351,95	2.498,95	1.910,96	6.641,91	30.455,40
Metlika	17.016,06	2.722,57	2.722,57	2.892,74	2.552,41	5.569,80	33.476,15
Mokronog	24.439,19	3.910,27	3.910,27	4.154,66	2.688,31	2.789,80	41.892,50
Novo mesto	35.616,32	5.698,61	5.698,61	6.054,77	4.986,28	2.829,87	60.884,46
Postojna	17.864,25	2.858,28	2.858,28	3.036,92	535,93	3.499,75	30.653,41
Radeče	10.389,50	1.662,32	1.662,32	1.766,22	1.766,22	4.307,13	21.553,71
Radovljica	25.157,16	4.025,15	4.025,15	4.276,72	4.528,30	3.011,93	45.024,41
Ribnica	11.238,65	1.798,18	1.798,18	1.910,56	2.584,88	1.937,12	21.267,57
Senožeče	9.226,84	1.476,29	1.476,29	1.568,56	1.660,82	372,71	15.781,51
Stična	20.941,05	3.350,58	3.350,58	3.559,99	1.884,69	1.127,00	34.213,89
Škofja Loka	25.389,95	4.062,39	4.062,39	4.316,29	5.839,69	657,96	44.328,67
Trebnje	15.221,93	2.435,51	2.435,51	2.587,72	1.522,19	1.156,61	25.359,47
Tržič	6.464,70	1.034,35	1.034,35	1.099,00	905,06	997,34	11.534,80
Velike Lašče	9.453,57	1.512,57	1.512,57	1.607,11	1.985,26	826,31	16.897,39
Vipava	17.607,09	2.817,14	2.817,14	2.993,21	2.112,85	2.149,83	30.497,26
Vrhnika	22.791,89	3.646,70	3.646,70	3.874,62	2.962,95	2.554,28	39.477,14
Žužemberk	9.645,04	1.543,20	1.543,20	1.639,65	1.736,10	272,73	16.379,92
Skupaj	625.914,85	100.146,38	99.146,38	106.405,52	87.534,19	87.309,92	1.106.457,235

Tabela 1: Katastrski davek in priklade za leto 1883¹⁶

Poleg davčnih bremen je Vošnjak v svoji obrazložitvi deželnozborskega predloga omenil še drage pravne storitve (sodišča so zapuščinske razprave prepuščala notarjem, tožbe pa predajala odvetnikom, namesto da bi jih reševala po hitrem postopku),¹⁷ tujo konkurenco na trgu pridelkov (žito iz Rusije in Amerike, vino iz Hrvaške in Ogrske)¹⁸ ter "žganje-

pivstvo", ki naj bi bilo v porastu.¹⁹

V skladu s sprejetimi sklepi deželnega zbora je deželni odbor začel zbirati potrebne statistične podatke. "Agrarne razmere" so postale stalna rubrika v *Letnem poročilu o delovanju deželnega odbora*. Preglede stanja hipotečnih dolgov so od centralne statistične komisije na Dunaju na vsakokratno prošnjo dobivali vsaj do leta 1910.

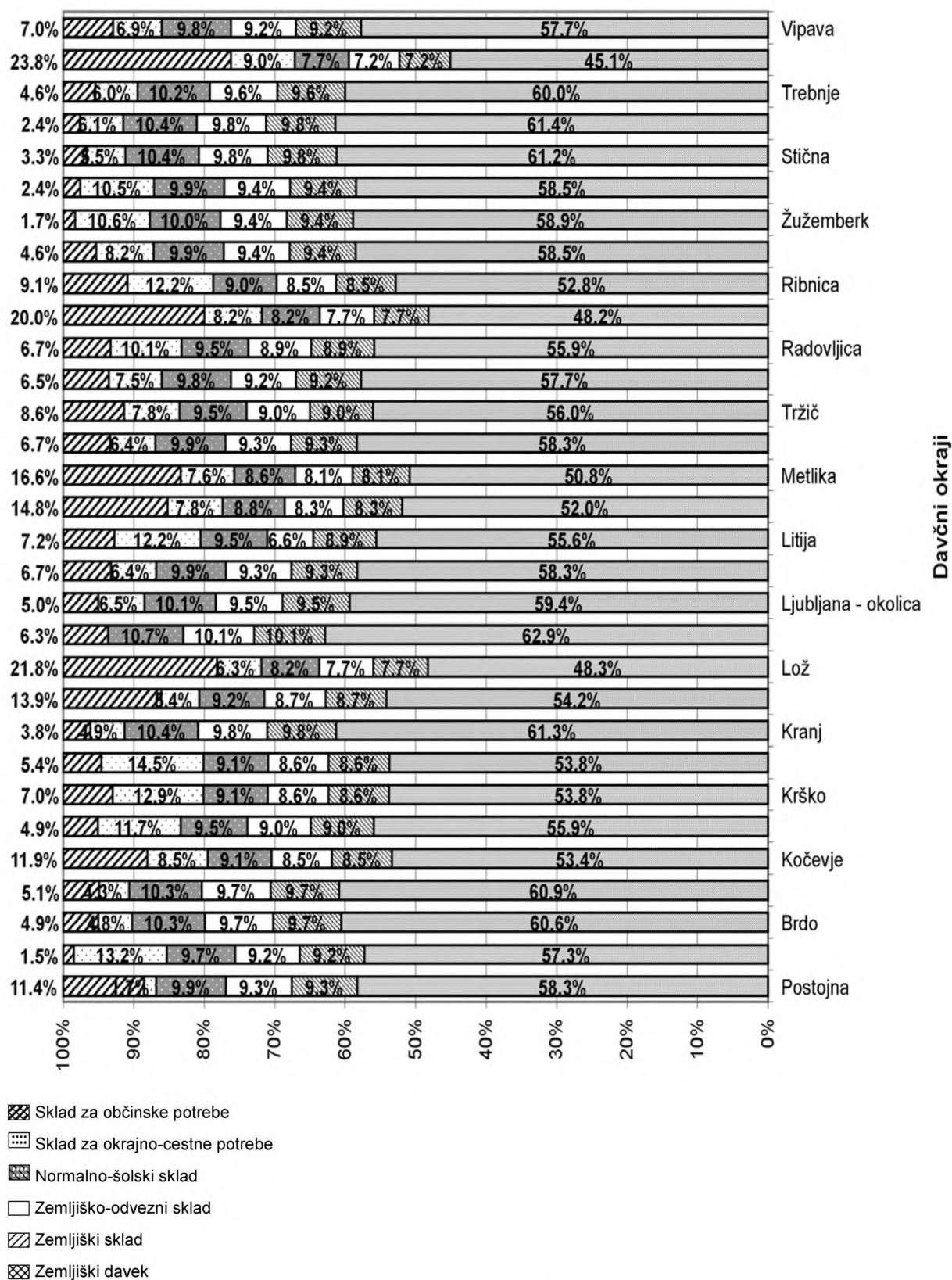
¹⁶ Vir: *Obravnave* 24. Neštevilčene preglednice v Prilogah med str. 108–109: "Izkaz predpisanega zemljiškega davka s prikladami vred leta 1883".

¹⁷ Možnost obravnave sporov med kmeti po hitrem postopku pred sodiščem gre razumeti kot Vošnjakov predlog za pocenitev pravnih storitev in ne kot obstoječo prakso.

¹⁸ Cena 1 hl. pšenice je bila leta 1874 11,75 gld., leta 1884 pa

8,05 gld. Cena moke je padla z 22 gld. na 16,50 gld. Vino se je pocenilo za 30 do 50%. Vošnjak, *Socijalni problem*, str. 26.

¹⁹ *Obravnave* 23. Razprave, str. 66.

Grafikon 1: Razmerja med katastrskim davkom in prikladami za leto 1883²⁰

²⁰ Vir: *Obravnave* 24. Neštevilčene preglednice v Prilogah med str. 108–109: "Izkaz predpisanega zemljiškega davka s prikladami vred leta 1883".

<i>Okraj</i>	<i>Prebivalci</i>	<i>Površina (km²)</i>	<i>Preb./km²</i>	<i>Dolgovi 1883</i>
Brdo	16.320	241,7	67,5	1.810.615,00
Črnomelj	17.817	377,5	47,2	3.195.900,00
Idrija	14.410	322,3	44,7	1.120.344,99
Ilirska Bistrica	10.502	201,4	52,1	1.331.098,30
Kamnik	22.759	374,0	60,9	3.486.179,08
Kočevje	20.331	704,9	28,8	2.003.281,00
Kostanjevica	11.652	224,4	51,9	778.058,00
Kranj	22.776	362,5	62,8	6.258.597,00
Kranjska Gora	6.615	374,1	17,7	1.713.018,02
Krško	15.915	230,2	69,1	2.075.585,00
Litija	22.428	454,6	49,3	2.765.624,31
Ljubljana – mesto	26.284	–	–	0,00
Ljubljana – okolica	39.228	581,2	67,5	6.724.667,53
Logatec	14.045	374,0	37,6	2.180.340,00
Lož	9.247	523,7	17,7	1.124.664,28
Metlika	12.071	169,2	71,3	2.078.270,00
Mokronog	14.457	253,2	57,1	1.768.836,00
Novo mesto	26.040	529,4	49,2	1.003.453,00
Postojna	12.277	316,5	38,8	1.048.214,00
Radeče	8.999	184,2	48,9	776.020,00
Radovljica	19.565	707,8	27,6	2.207.187,00
Ribnica	12.508	261,9	47,8	1.617.983,00
Senožeče	6.674	149,6	44,6	499.940,00
Stična	12.518	224,4	55,8	1.652.373,00
Škofja Loka	23.607	500,7	47,1	1.633.651,00
Trebnje	10.084	224,5	44,9	1.080.322,00
Tržič	5.911	155,4	38,0	689.442,94
Velike Lašče	8.955	217,5	41,2	1.288.173,00
Vipava	12.050	230,2	52,3	2.231.865,15
Vrhnika	14.829	316,5	46,9	2.546.200,00
Žužemberk	10.369	212,9	48,7	1.069.198,00
Skupaj	481.243	10.000,4	45,5	59.759.100,60

Tabela 2: Prebivalstvo in dolgovi na Kranjskem

Gradivo, ki ga je zbral deželni odbor ob priliki kmetijske ankete, hrani Arhiv Republike Slovenije,²¹ objavljeno pa je bilo tudi v tiskani obliki kot priloga *Obravnav deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani*.²² Statistični podatki za leto 1883/84 so podani v tabelah, ki jim sledijo komentarji k tabelam, izbrana poročila iz različnih delov Kranjske (poročajo župnijski uradi, okrajna sodišča, okrajna glavarstva...) ter sklepi in priporočila kmetijske ankete.

Najprej k številkam. Deželni odbor je od davčne direkcije v Ljubljani pridobil podatke o katastrskem davku in prikladah v letu 1883 ter o prisilnih dražbah v preteklem triletju.²³ Od deželnega sodišča v

Ljubljani ter okrožnega sodišča v Novem mestu so prejeli seštevke v zemljiško knjigo vpisanih dolgov razdeljene po okrajnih sodiščih.²⁴

kaz koliko kmetijskih posestev bilo je leta 1880. do 1882. zarad dolžnih davkov ali pristojbin na eksekutivni dražbi prodanih, koliko so bila cenjena in za koliko prodana." Glej *Tabelo 3*.

- ²⁴ Prav tam. Neštevilčene preglednice med str. 108–109 "A. Izkaz vseh do konca decembra leta 1882 v zemljiških knjigah c. kr. okrajnih sodnij v okrožji c. kr. deželne sodnije v Ljubljani vknjiženih dolgov in število v letih 1880., 1881. in 1882. na javni dražbi prodanih kmečkih posestev."; "B. Izkaz vseh do konca decembra leta 1882 v zemljiških knjigah c. kr. okrajnih sodnij v okrožji c. kr. okrožne sodnije v Rudolfovem vknjiženih dolgov in število v letih 1880., 1881. in 1882. na javni dražbi prodanih kmečkih posestev." Glej *Tabelo 2*.

²¹ AS 38, IX/3, Agrarne razmere, Kmetijska anketa, šk. 1004–1005.

²² *Obravnave* 24. Priloge str. 109–169.

²³ Prav tam. Neštevilčene preglednice med str. 108–109: "Iz-

Davčni okraj	1880				1881				1882			
	Število prodaj	Cenjeno na	Prodano za	Razlika	Število prodaj	Cenjeno na	Prodano za	Razlika	Število prodaj	Cenjeno na	Prodano za	Razlika
Brdo	1	3.210,00	1.076,00	-2.134,00	1	400,00	401,50	1,50	0	–	–	–
Črnomelj	20	6.578,75	5.674,00	-904,75	6	3.871,00	3.901,00	30,00	1	600,00	642,00	42,00
Idrija	1	320,00	320,00	0,00	0	0,00	0,00	0,00	0	–	–	–
Ilirska Bistrica	7	10.425,00	5.683,00	-4.742,00	4	5.821,00	1.808,00	-4.013,00	4	5.460,00	2.910,00	-2.550,00
Kamnik	0	–	–	–	8	6.262,00	5.431,00	-831,00	1	1.200,00	1.400,00	200,00
Kočevje	6	2.363,00	2.922,00	559,00	0	–	–	–	4	2.111,00	1.350,00	-761,00
Kostanjevica	9	7.193,00	4.449,00	-2.744,00	5	6.991,00	3.853,50	-3.137,50	1	200,00	357,00	157,00
Kranj	8	9.195,00	6.746,00	-2.449,00	3	940,00	1.060,00	120,00	2	2.270,00	1.675,00	-595,00
Kranjska Gora	0	–	–	–	3	2.487,40	1.513,00	-974,40	1	352,00	406,00	54,00
Krško	26	6.953,00	5.413,00	-1.540,00	8	1.768,97	1.278,01	-490,96	2	647,00	851,00	204,00
Litija	2	1.411,00	2.096,00	685,00	5	5.737,00	4.050,00	-1.687,00	9	12.847,00	8.912,00	-3.935,00
Ljubljana – mesto	0	–	–	–	1	5.407,00	4.820,00	-587,00	1	1.769,40	1.510,00	-259,40
Ljubljana – okolica	14	19.905,80	16.129,00	-3.776,80	15	28.960,40	20.463,00	-8.497,40	8	10.921,00	9.266,00	-1.655,00
Logatec	4	7.288,00	5.501,00	-1.787,00	1	855,00	459,00	-396,00	2	4.122,00	4.379,00	257,00
Lož	9	9.782,00	9.373,00	-409,00	0	–	–	–	5	3.608,60	3.339,00	-269,60
Metlika	3	4.299,00	1.502,00	-2.797,00	4	4.764,87	8.265,00	3.500,13	9	8.773,72	5.871,00	-2.902,72
Mokronog	1	360,00	320,50	-39,50	0	–	–	–	1	1.195,00	516,00	-679,00
Novo mesto	10	12.232,00	9.993,50	-2.238,50	5	2.326,00	2.068,00	-258,00	3	2.507,00	1.901,00	-606,00
Postojna	3	4.648,00	4.090,00	-558,00	5	7.308,00	4.811,00	-2.497,00	5	7.003,00	4.652,00	-2.351,00
Radeče	1	760,00	760,00	0,00	3	1.876,00	1.251,50	-624,50	0	–	–	–
Radovljica	4	4.740,00	4.792,52	52,52	2	1.087,50	1.148,50	61,00	2	4.194,00	4.821,00	627,00
Ribnica	0	–	–	–	1	132,00	132,00	0,00	1	230,00	412,00	182,00
Senožeče	1	590,00	400,00	-190,00	3	1.230,00	583,01	-646,99	3	4.935,00	2.646,00	-2.289,00
Stična	3	1.868,00	2.353,00	485,00	5	3.966,00	6.353,00	2.387,00	2	7.105,00	5.422,00	-1.683,00
Škofja Loka	4	2.314,50	2.245,00	-69,50	3	5.845,00	4.040,00	-1.805,00	3	3.041,00	3.575,00	534,00
Trebnje	0	–	–	–	0	–	–	–	0	–	–	–
Trzin	0	–	–	–	1	445,00	651,00	206,00	0	–	–	–
Velike Lašče	0	–	–	–	0	–	–	–	1	120,00	120,00	0,00
Vipava	2	2.982,55	3.139,00	156,45	3	2.908,00	2.801,50	-106,50	6	5.364,80	3.758,00	-1.606,80
Vrhnika	2	3.605,00	3.360,00	-245,00	0	–	–	–	7	12.653,00	10.271,00	-2.382,00
Žužemberk	1	821,00	772,00	-49,00	0	–	–	–	1	1.566,00	1.567,00	1,00
Skupaj	142	123.844,60	99.109,52	-24.735,08	95	101.389,14	81.142,52	-20.246,62	85	104.795,52	82.529,00	-22.266,52

Tabela 3: Davčne izvršbe v letih 1880–1882

Pri podatkih o hipotečnih dolgovih je potrebno opozoriti, da ne prikazujejo takrat aktualnega stanja. Gospodarji poravnanih dolgov pogosto niso izbrisali iz zemljiške knjige in tako je štetje vpisanih dolgov za kmetijsko anketo dalo (precej) previsoke številke.²⁵ Kako zelo zastarani so bili nekateri dolgovi v zemljiški knjigi, ponazarja predlog Antona Ogulina med zasedanjem kmetijske ankete; vsi dolgovi, ki so vpisani več kot 50 (!) let, naj se uradno izbrišejo, tisti starejši od 30 let pa naj se izbrišejo "od sodnij".²⁶

Josip Vošnjak je med anketno razpravo podal grobo oceno "faktičnih" hipotečnih dolgov na Kranjskem. Dolgove, na katere so tekle vpisane 0–5% obresti, je izločil, ker se po njegovih besedah s tako nizkimi ocenami običajno ni posojalo. Te vknjižbe je pojasnil s neizbrisanimi hipotekami, ki so s smrtjo upnika ugasnile. Opozoril je še, da je med preostalimi 24 milijoni gl. dolgov bilo še dosti takih, ki so bili vpisani pod več vložnimi številkami hkrati (simultane hipoteke).²⁷

²⁵ Obravnave 24. Razprave, str. 159. Primerjaj Josip Vošnjak, *Poročilo o kmetijski enketi* dne 17. in 18. aprila v Ljubljani. V Ljubljani 1884, str. 26.

²⁶ Vošnjak, *Poročilo*, str. 30.

²⁷ Prav tam, str. 26. Ugodna posojila je ponujala kranjska deželna hranilnica, ki je na zneske do 300 gl. zaračunavala 4% obresti. Obravnave 25. Razprave, str. 364 in Priloge, str. 572.

Sodni okraj	Dolgovi skupaj	0–5%	5–6%	6–7%	7–8%	8–10%	10–12%	čez 12%
Brdo	1.810.615,00	1.002.730,00	515.085,00	227.874,00	60.472,00	4.454,00	0,00	0,00
Idrija	1.120.344,99	898.791,37	122.472,39	94.082,65	3.355,00	1.220,00	423,58	0,00
Ilirska Bistrica	1.331.098,30	533.677,17	210.528,13	221.054,00	9.807,00	267.627,00	76.411,00	11.994,00
Kamnik	3.486.179,08	2.824.483,25	566.355,61	50.759,11	20.091,39	17.925,41	6.409,31	155,00
Kranj	6.258.597,00	4.618.501,00	1.114.887,00	488.513,00	32.084,00	3.562,00	1.050,00	0,00
Kranjska Gora	1.713.018,02	1.198.068,73	514.949,30	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Litija	2.765.624,31	1.957.865,11	0,00	542.614,47	128.610,16	116.244,80	20.289,78	0,00
Ljubljana - okolica	6.724.667,53	3.816.439,18	2.259.589,83	451.084,62	74.259,54	118.685,36	4.149,00	460,00
Logatec	2.180.340,00	1.035.742,47	572.842,45	429.040,35	82.374,90	44.519,37	10.191,31	5.629,16
Lož	1.124.664,28	676.922,50	234.374,73	148.964,34	18.461,00	13.749,20	31.992,51	200,00
Postojna	1.048.214,00	697.625,00	319.264,00	12.907,00	10.228,00	2.476,00	1.250,00	4.464,00
Radovljica	2.207.187,00	657.708,00	1.078.426,00	447.535,00	4.107,00	11.000,00	8.161,00	250,00
Senožeče	499.940,00	296.664,00	182.434,00	6.787,00	5.125,00	532,00	5.448,00	2.950,00
Škofja Loka	1.633.651,00	1.404.439,00	226.759,00	2.453,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Trzin	689.442,94	342.663,71	260.271,11	83.408,12	0,00	3.100,00	0,00	0,00
Vipava	2.231.865,15	1.795.062,91	352.895,73	51.676,51	24.280,37	6.704,63	1.075,00	170,00
Vrhnika	2.546.200,00	2.272.000,00	227.000,00	10.100,00	32.500,00	4.600,00	0,00	0,00
Črnomelj	3.195.900,00	542.540,00	650.400,00	886.950,00	650.800,00	411.260,00	41.250,00	12.700,00
Kočevje	2.003.281,00	1.303.951,00	528.902,00	78.185,00	54.675,00	33.926,00	1.409,00	2.233,00
Kostanjevica	778.058,00	435.118,00	172.885,00	80.761,00	2.138,00	26.091,00	54.743,00	6.322,00
Krško	2.075.585,00	527.329,00	840.700,00	490.307,00	52.142,00	42.743,00	107.686,00	14.678,00
Metlika	2.078.270,00	731.509,00	0,00	938.805,00	0,00	0,00	395.127,00	12.829,00
Mokronog	1.768.836,00	1.726.658,00	14.832,00	10.837,00	2.678,00	4.823,00	9.008,00	0,00
Novo mesto	1.003.453,00	373.749,00	214.571,00	297.302,00	51.912,00	44.060,00	21.249,00	610,00
Radeče	776.020,00	406.026,00	228.447,00	90.713,00	14.742,00	26.447,00	9.645,00	0,00
Ribnica	1.617.983,00	903.366,00	196.410,00	374.167,00	88.113,00	40.954,00	13.774,00	1.199,00
Stična	1.652.373,00	835.436,00	422.100,00	315.034,00	39.732,00	30.806,00	8.835,00	430,00
Trebnje	1.080.322,00	428.301,00	317.094,00	222.959,00	43.297,00	56.666,00	12.005,00	0,00
Velike Lašče	1.288.173,00	941.469,00	239.089,00	50.274,00	41.808,00	14.034,00	1.419,00	80,00
Žužemberk	1.069.198,00	618.258,00	191.700,00	169.689,00	27.440,00	48.973,00	12.916,00	222,00
Skupaj	59.759.100,60	35.803.093,39	12.775.264,27	7.274.836,16	1.575.232,36	1.397.182,77	855.916,49	77.575,16

Tabela 4: Dolgovi z obrestmi, višjimi od 5% (leta 1882).

Dejanske dolgove je ocenil na 20 do 15 milijonov gld., nato pa previdno uporabil višji znesek za izračun vrednosti (povprečnih) obresti po 6% meri. Njegova ocena je bila za skoraj trikrat manjša od izvirnega zneska 59.760.000 gld. Kljub temu so obresti s povprečno stopnjo 6% znesle 1.200.000 gld., kar je bilo dvakrat toliko, kot so v letu 1883 na Kranjskem pobrali zemljiškega davka (brez priklad), ki ga je bilo za 625.914,85 gld.²⁸

Točnosti te ocene verjetno ne bo mogoče preveriti. V leto pozneje objavljeni razpravi *Socialni problem in kmetijski stan* je bil Vošnjak bolj previden: "Skoraj polovica je vknjiženih brez obresti, in to so: dote, dediščine, užitki, kavcije itd. ..." ²⁹

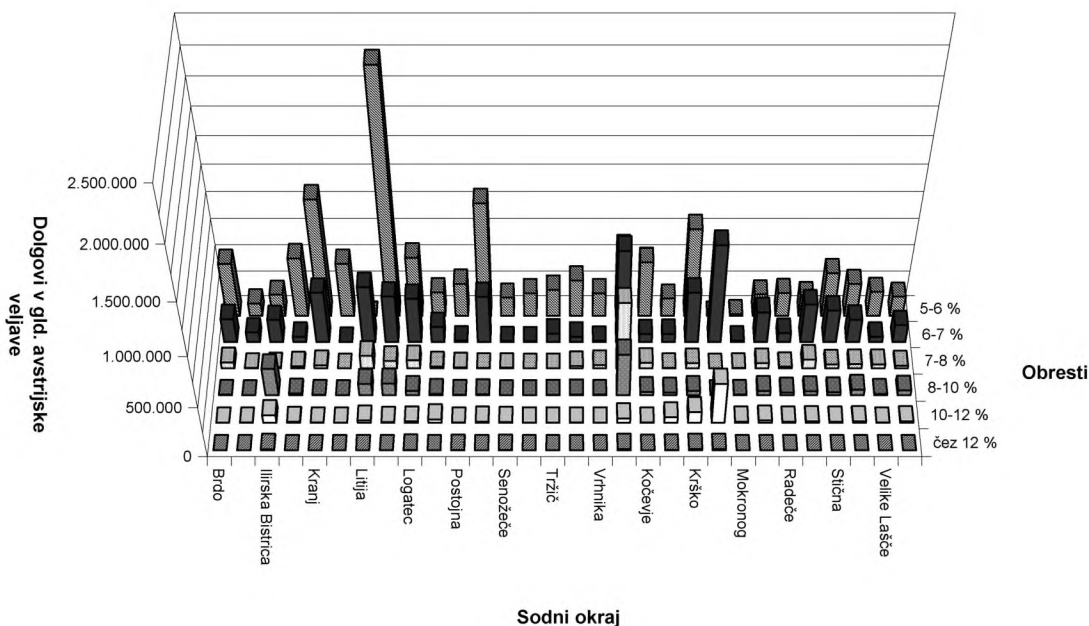
Ker pričujoče besedilo podaja izsledke kmetijske ankete, smo se odločili, da sledimo Vošnjakovi metodologiji, ki jo je uporabil za ta namen in odmi-

slimo dolgove z obrestmi, nižjimi od 5%. Na ta način ugotovljena razmerja med posamičnimi sodnimi okraji dajejo sliko o zelo različnih razmerah med posameznimi deli Kranjske, ki jo potrjujejo tudi opisna poročila okrajnih glavarstev, župnijskih uradov idr.

V skupnem seštevku so bili dolgovi na območju ljubljanskega deželnega sodišča za 2,7 milijona gld. večji kot v novomeškem sodnem okrožju. Med podatki za ljubljansko deželno sodišče je po višini vpisanih dolgov vpadljivo odstopal ljubljanski sodni okraj, ki je v kategoriji 5–6% obrestne mere za dvakrat presegal zneske drugo in tretje uvrščenih okrajev Radovljica in Kranj. Slednja sta za nekoliko presegala 1 milijon gld. Ostali okraji v tej kategoriji so komaj presegli pol milijona gld., oziroma so bili pod to ravno.

²⁸ Primerjaj Vošnjak, *Poročilo*, str. 26–27.

²⁹ Vošnjak, *Socialni problem*, str. 20.

Grafikon 4: Dolgovi z obrestmi, višjimi od 5% (leto 1882).

Na naslednji obrestni stopnji je tri zgoraj omejenjene okraje po višini dolgov prekašala Litija, blizu pa jim je bil še Logatec. V kategoriji 8–10% je odstopal okraj Ilirska Bistrica.

Na Dolenjskem so bile razmere še bolj zapletene. Najbolj opazna sta belokranjska okraja Črnomelj in Metlika. Prvi je imel največ dolgov vpisanih po 6–7% obrestih, zneski kategorij 5–6% in 7–8% pa se med seboj razlikujejo za zgolj 400 gld. Izredno visok je tudi znesek dolgov, obrestovanih po 8–10% stopnji, ki je 1,5-krat presegal dolgove, izpričane v Ilirski Bistrici. Metliški okraj je bil na deželni ravni rekorden po številu dolgov, obrestovanih po 10–12% stopnji. Dolgov v zadnji kategoriji z več kot 12% obrestmi je bilo na Dolenjskem skoraj dvakrat toliko kot na Gorenjskem in Notranjskem skupaj. Ostala dolenjska okrajna sodišča so sporočila relativno nizke vsote dolgov, tako, da so bile obresti po prvi in drugi kategoriji na bolj ali manj enaki ravni. Ob tem se lahko le strinjamo z Vošnjakom, ki je dejal, da "Gorenjska stran je tedaj skoraj huje zadolžene (sic), ko Dolenjska, izvzemivši Črnomaljski okraj in ko Notranjsko, vendar je za Gorenjsko razmera gledé visokosti obresti ugodnejša (sic)".

Vzroki za visoke obrestne mere posojil so tičali v pomanjkanju ugodnih posojilodajalcev. Deželna hranilnica je kot ena ugodnejših posojevalcev leta 1884 beležila komaj za 3.708.861 gld. 33 kr. posojil, v navedenem znesku pa so bile upošteevane tudi hipoteke na meščanskih ter trških hišah. V petletnem obdobju od 1880 do 1884 je kranjska deželna hranilnica po lastnih navedbah odobrila za

1.507.192 gld. hipotečnih posojil. Skupni kapital kranjske deželne hranilnice je bil 20.612.990 gld.³⁰ Od tega ga je bilo za 60% vlog kranjskih varčevalcev, ostali kapital pa je prihajal izven dežele.³¹

Po mnenju gospodarskega odseka deželnega zbora je bil vzrok za majhno prisotnost deželne hranilnice pri posojilni dejavnosti v tradicionalnem načinu razmišljanja. Povprečen kmet je bil navajen vse svoje potrebe zadovoljiti doma ali v bližnji okolici. Zato je bolj zaupal dragemu lokalnemu posojilodajalcu kot ugodnejši hranilnici, ki bi jo moral obiskati v mestu. Obenem se je kmet ognil neprijetni birokraciji, saj domači posojevalec ni zahteval nobenih dokazil, sestavila sta samo zadolžnico.³²

Stanje na podeželju

Nadrobno sliko o razmerah po posameznih delih Kranjske dajejo poročila, ki so jih deželnemu odboru poslali župnijski uradi in okrajna glavarstva.

V nadaljevanju se bomo držali "Poročila deželnega odbora gledé agrarnih razmer na Kranjskem", ki je omenjene dopise organiziral po načelu treh pokrajin – Gorenjske, Notranjske in Dolenjske.³³

³⁰ *Obravnave* 25. Priloge, str. 572.

³¹ Tako Vošnjak v *Obravnave* 25. Razprave, str. 364.

³² Prav tam. Priloge, str. 573.

³³ *Obravnave* 24, Poročila str. 109–169. Pokrajine so razmejene glede na takratna okrajna glavarstva. To povzroči, da se ponekod obseg pokrajin razhaja z današnjimi predstavami. Dolenjska je obsegala okrajna glavarstva Črnomelj, Kočevje, Krško, Litijo (ki je na jugu obsegalo Stično, na severu pa Zagorje in del zasavskega hribovja) in Novo

Gorenjska

Na Gorenjskem je bilo kljub visoki stopnji zadolženosti razmeroma malo prisilnih dražb, čeprav je večina kmetov imela poleg hipotekarnih še osebne, nevknjižene dolgove, ki jih statistike niso beležile. A pod tem splošnim opisom se je skrivala zelo pestra paleta lokalnih razmer.

Medtem ko je vrsta župnij iz ljubljanske okolice poročala o pretežno nespremenjenem stanju, so od drugod prihajale novice o krizi. V horjulski fari npr. ni bilo več mogoče dobiti posojila od ljudi, ki so ga bili še pred nekaj leti zmožni dati. V Preserjah je upadalo število živine, v hlevih pa so urejali stanovanja. Iz Zgornjega Tuhinja so poročali, da je bilo lesa že za polovico manj kot pred desetletjem. O skoraj popolnoma izsekanem gozdu so poročali iz Preddvora, iz Cerkelj pa o propadu več kmetij.³⁴

Po drugi strani so iz okraja Brdo poročali o splošnem izboljšanju razmer ter trgovine s pridelki, lesom ter živino. O delnem izboljšanju pri nekaterih kmetih so poročali tudi iz Škofje Loke.³⁵

Iz radovljiškega okraja so poročali o krajevno zelo različnih razmerah. Kmetije so bile precej razdrobljene in zato v težavah. Gospodarsko stanje je reševala industrija, ki je bila na tem koncu precej intenzivna.³⁶

Z vseh strani Gorenjske so pisali o skoraj ali povsem izsekanih gozdovih.³⁷ Les je predstavljal vir denarja v krajih, kjer so presahnili zaslužki zaradi propada domače obrti in tovarjenja. Poročila kažejo, da so bile zaloge lesa v gorenjskih gozdovih sredi osemdesetih let 19. stoletja že močno iztrošene.

Drug zaskrbljujoč pojav je bilo nastajanje bajt oziroma kajž na drobnih parcelah. Odprodaja malega zemljišča je za kmeta pomenila dodatno možnost pridobitve prepotrebnega kapitala. Toda nove hišice so v tem času lahko pomenile le revščino, v katero so se nato rojevali novi otroci, ki so množili kmečki proletariat. Bajtarji, ki niso imeli razen hiše nobene druge lastnine, so si les za kurjavo priskrbeli pač v tujem gozdu, pa tudi poljski pridelki niso bili varni pred njimi.³⁸ Iz teh konfliktnih razmer je izhajal izrazito odklonilen odnos do pojava kajž ter bajt, ki veje iz vseh poročil. Male hiše brez obdelovalne zemlje so povsod, kjer so se pojavile, pomenile nazadovanje razmer in so vzbujale skrb.

Za marsikateri kraj na Gorenjskem so ugotovili previsoko izgovorjene dote in preužitke. Ti so sku-

paj s sodnimi pristojbinami za izvedbo postopkov hudo bremenili lastnike kmetij in marsikdaj povzročile zadolževanje.

Kljub vsemu zapisanemu je bilo na Gorenjskem še mogoče dobiti kredit po ugodnih pogojih; večinoma so se zaračunale 5% in v manjši meri 6% obresti. Veliko ljudi je imelo denar vložen pri deželni hranilnici v Ljubljani. Edina druga posojilnica na tem območju je delovala na Vrhniki.

Notranjska

Iz Notranjske so prav tako poročali o upadanju števila živine, izsekanih gozdovih ter hipotekarnih dolgovih. Toda, če so lahko v nekaterih gorenjskih krajih poročali o pretežno ugodnem gospodarskem stanju ali celo o izboljšanju razmer, so iz notranjskih sodnih okrajev poročali zgolj o kriznih razmerah. K temu je gotovo precej pripomogel tudi za kmetovanje manj ugoden kraški svet. Iz postojnskega političnega okraja so na primer opozorili, da je zemlja pri njih precej plitva z dosti skalnatega sveta. Kmetje so si tu poskušali pomagati s prodajo sena v Trst.³⁹

Na Slavini je poljedelstvo prizadela krompirjeva gniloba. Gozd se je obdržal le še na skupni vaški zemlji, dokler je niso razdelili.⁴⁰ O izsekanih gozdovih so poročali tudi iz Košane, Godoviča, Trnovega in Podkrajja. Zanimiva je tudi pritožba iz Sv. Petra (Pivka), da živinoreja trpi zaradi pomanjkanja pitne vode. Poleg tega je marsikdo v denarni stiski seno prodal že pred zimo.⁴¹

Slabo stanje živinoreje je imelo za posledico pomanjkanje gnoja. Tega je občutilo tudi vinogradništvo, ki je v tem času v vipavskem okraju utrpelo nekaj slabih letin. V Vipavi se omenja tudi slaba prehranjenost ljudi.⁴²

Najbolj neugodno je bilo stanje na področju osebnih kreditov. Teh uradna statistika ni zajela, saj niso bili nikjer vknjiženi. Za razliko od Gorenjske so se na Notranjskem obračunavale zelo visoke obresti. Te so lahko znašale 10, 12, 20% in več.

Visoke obresti so bile v postojnskem okrajnem glavarstvu pogostejše kot v logaškem. Ljudje so si izposojali od trgovcev (verjetno so mišljeni večji trgovci) in v "botegah" (manjših trgovinah). Pri tem so se obvezali, da bodo v prihodnosti kupovali le pri posojevalcu. Če dolgovi niso zmogli odplačevati, so jim "botegarji" rubili premično premoženje.

Poznali so tudi posojanje pridelkov; "botegar" je kmetu spomladi po visoki ceni posodil koruzo, za katero je do jeseni zahteval vsaj 10% obresti. Tudi v tem primeru so bili pogosti rubeži pri izterjavi dol-

mesto. Gorenjsko so tvorila okrajna glavarstva Kamnik, Kranj, Ljubljana in Radovljica. Notranjsko sta tvorili okrajni glavarstvi Logatec in Postojna. Slednje je obsegalo tudi Vipavsko dolino, ki je danes del Primorske.

³⁴ Prav tam. Priloge, str. 115.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam. Priloge, str. 116.

³⁷ Prav tam. Priloge, str. 117.

³⁸ Prav tam. Priloge, str. 118–119.

³⁹ Prav tam. Priloge, str. 128–129.

⁴⁰ Prav tam. Priloge, str. 129.

⁴¹ Prav tam. Priloge, str. 129–130.

⁴² Prav tam. Priloge, str. 130.

gov, h katerim so obračunali še visoke potne stroške.⁴³

V Sv. Petru (Pivka) so nekateri kot obresti izgovorili zelo nizko ceno, po kateri jim je dolžnik ob košnji moral prodati svoje seno (40 ali 50 krajcarjev za stot), ali pa so zahtevali kak lep travnik.⁴⁴

V sodnem okraju Logatec so bile obresti znosnejše, 6%. V okraju Ilirska Bistrica so imeli navado izgovoriti si obresti v naravi; dolžnik je na primer dovolil upniku pokositi svojo senožet. Takšne obresti v naravi so bile dostikrat vredne 100%, 200% ali celo 300%.⁴⁵

Postojnsko okrajno glavarstvo je poročalo, da so na njihovem območju dolgovi večinoma nastajali zaradi neizplačanih dot in preužitkov, pa tudi za hrano.⁴⁶

Določene posebnosti so se na Notranjskem pojavljale tudi ob prisilnih prodajah. Kupci dostikrat sami niso imeli dovolj denarja za nakup nepremičnine in so se zato pogodili za obročno odplačevanje za dobo treh let. Ob takih primerih se je rado zgodilo, da nato niso imeli dovolj denarja in so tudi sami prišli na boben.⁴⁷

V Košani so ob nedeljah po maši včasih oklicali tudi po 30 eksekucij premoženja in nepremičnega premoženja naenkrat. Poročilo navaja, da so si upniki na sodišču razdelili dolžnikovo premoženje "kar pod roko".⁴⁸

Visoke obresti so bile posledica pomanjkanja denarnih zavodov. Edino posojilnico na Notranjskem so imeli v Postojni.⁴⁹

Glede drobljenja posesti so z vseh koncev Notranjske prihajala nespodbudna obvestila. V kraju Šturje so se delile celo hiše, iz hlevov pa so nastajala stanovanja. Na splošno so povsod ugotavljali hitro nastajanje novih hiš brez omembe vredne posesti.⁵⁰

Dote in preužitki so bili na splošno na Notranjskem manjši kakor v drugih delih dežele, vendar so vseeno bremenili gospodarje. Za marsikoga so bili usodni "parti"; deleži dote, izgovorjeni za brate in sestre, včasih celo za strice in tete. Nekateri so svoje "parte" prodali "oderuhom", ker jih sami niso uspeli izterjati.⁵¹ Kako so se stvari odvijale v takih primerih, si ni težko predstavljati.

Dolenjska

Ob začetku poročila o razmerah na Dolenjskem je poročevalec opozoril, da vino intenzivno pride-

lujejo le v nekaterih okrajih, v drugih pa malo ali nič. Kjer je vinogradništvo bilo razvito, je močno vplivalo na posestno strukturo in gospodarstvo.

Poročilo se najprej posveti kočevskemu okrajnemu glavarstvu in znotraj tega sodnemu okraju Kočevje. Tu je bilo v navadi "havziranje"; moški so odhajali za zaslužkom v druge kraje oziroma v tujino in prepuščali gospodarjenje na kmetiji ženskam. V zadnjem času se je "havziranje" močno omejilo in je bilo tudi zaslužka manj. Iz skopega povzetka poročil ne izvemo zakaj, omenjena je le povečana konkurenca. Privajenost na zaslužek iz neagrarne dejavnosti naj bi povzročala znatne nevšečnosti. Razvada moških naj bi bila pohajkovanje in posedanje pri krčmah. Poljska dela so bila prepuščena ženskam, ki pa so pridelovale "le najnujnejšega, za silo", ker so dosti potreb lahko pokrili z denarjem, ki so ga moški zaslužili v tujini. Sicer naj bi bilo pridnemu gospodarju, ki ni hodil na tuje in se tam zadolžil s trgovino, mogoče preživeti samo s kmetovanjem.⁵²

Če pogledamo statistične podatke, je bil kočevski sodni okraj med manj obremenjenimi. Po obsegu je bil drugi največji in z 28,8 prebivalci na km² četrti najredkeje poseljeni na Kranjskem. Na enega prebivalca je prišlo 98 gld. 53 kr. vpisanih hipoteknih dolgov. To je Kočevje uvrščalo na rep prve četrtine najmanj obremenjenih okrajev. Naj omenimo še podatek, da je bilo v obravnavanem času na območju kočevskega sodnega okraja 3810 celogruntarjev (!) in 1287 bajt.⁵³

V velikolaškem in ribniškem okraju so kmetije v povprečju stagnirale. Gospodarji so si pomagali s prodajo lesa v Trst.

Za sodni okraj Velike Lašče je kočevsko okrajno glavarstvo poročalo, da se gospodarske razmere slabšajo, ker so se dolgovi povečevali, toda hkrati omenilo, da je več živine in posebej prašičev. Slednje dejstvo bi lahko pomenilo pozitiven trend, saj so marsikje drugod poročali o upadanju živinoreje. Da se razmere nekoliko izboljšujejo, je menilo tudi tamkajšnje okrajno sodišče.⁵⁴

Za cel okraj so našli 15 celogruntarjev, 425 polgruntarjev, 36 tretjinskih gruntarjev, 443 četrtgruntarjev in 194 kajžarjev. Hrane so pridelali dovolj le ob boljših letinah, drugače so jo morali dokupovati. Veliko je pomagala hranilnica v Kočevju, sicer pa se je čutilo pomanjkanje kredita. Zaradi tega so ljudje jemali posojila pri zasebnikih.⁵⁵

Ribniški okraj se je v dobršni meri opiral na dohodke od prodaje lesenih izdelkov (suha roba) in lončenine. Glede posestne strukture je ribniško okrajno sodišče poročalo, da na njihovem območju celogruntarjev sploh ni. Zemljiška gospodstva so v

43 Prav tam. Priloge, str. 131.

44 Prav tam.

45 Prav tam. Priloge, str. 132.

46 Prav tam.

47 Prav tam. Priloge, str. 133.

48 Prav tam.

49 Prav tam. Priloge, str. 138.

50 Prav tam. Priloge, str. 134.

51 Prav tam. Priloge, str. 135.

52 Prav tam. Poročila, str. 138–139.

53 Prav tam. Poročila, str. 140.

54 Prav tam. Poročila, str. 139–140.

55 Prav tam. Poročila, str. 140.

preteklosti zelo različno ocenjevala velikosti kmetij, tako da so bili nekateri četrtrgunti večji od polgruntov. Razmere so zapletale še odprodaje posameznih parcel, kar je privedlo do krčenja večjih kmetij. Večinoma gozdne parcele so po odprodaji novi lastniki izsekali, nihče pa ni zasajal novih dreves. V dvajsetih letih so v zemljiško knjigo vpisali 1600 novih vložkov.⁵⁶

Razdrobljenost posesti je povzročila upad števila govedi, ki so jo ljudje nadomestili s prašiči. Hrano so morali skoraj povsod dokupovati, saj je niso pridelali dovolj za pokritje lastnih potreb. Posebnost ribniškega okraja so bili barantači, ki so svoje blago ponujali tudi na up. Obresti naj sicer ne bi zaračunavali posebej visoko, toda tudi tako so lahko povzročili "tožbene stroške", ker ljudje niso zmogli poravnati dolga.⁵⁷

Med splošnimi vzroki za stagnacijo v okrajnem glavarstvu Kočevje navaja poročilo neugodne klimatske razmere, slabo obdelovanje zemlje ("havziranje" v kočevskem okraju), previsoke preužitke in dote. Posebej se omenjajo še zgodnje predaje kmetij. Stari gospodar je predal kmetijo že pri 44 letih, novi gospodar pa je bil star 21 do 23 let.

Nevknjižena osebna posojila so se v kočevskem okrajnem glavarstvu obrestovala z 10 do 12% ali več, redkejša so bila tista s 6 do 7% obrestmi.

Zelo neugodne razmere v Beli krajini, na katere smo opozorili že pri strukturi dolgov, potrjujejo tudi poročila. Čeprav je izpostavljena visoka gostota poseljenosti črnomaljskega okraja (47 prebivalcev/km²), je bila le-ta v metliškem okraju še dosti višja (71,3 prebivalcev/km²).⁵⁸ Metliški sodni okraj je bil pravzaprav najgostejše naseljeno območje na Kranjskem in to kljub slabim prometnim povezavam in neobstoječi industriji. Žal imamo podrobnejše poročilo le za črnomaljski okraj.

V 135 vaseh je živel 17.871 prebivalcev. Zemlja je bila razdeljena na približno 120.000 parcel, vknjiženih na približno 17.000 zemljiškoknjižnih vlog oziroma sedem parcel na eno vlogo. Na km² je to nanese 320 parcel in 45 vložkov. Za zadnji dve leti (1882, 1883) so navajali 1000 izseljencev v Ameriko. Posebej so omenjeni prebivalci Suhorja in okolice, ki so hodili na delo ("havzirat") v Nemčijo ali so se izseljevali v Ameriko. Ljudje iz okolice Semiča so krošnjariji po Bavarskem in Spodnji Avstriji. Previsoka zadolženost je gospodarje silila v prodajo kmetij upnikom, ki so jih razkosali ter prodali naprej. Zaradi izseljevanja veliko parcel sploh ni bilo obdelanih.⁵⁹

Kot marsikje drugod so tudi v črnomaljskem okraju ugotavljali previsoke dote in preužitke. Pose-

bej so omenjene razkošne svatbe. "Taka po celi teden trajajoča pojedina kmeta več poškoduje, kakor požar", ugotavlja poročilo.

Razmere v metliškem okraju so navedene bolj opisno. Približno tretjina kmetov ni imela lastne živine, ampak so jo imeli le v reji. Prehrano so sestavljali krompir, zelje in repa. Orodje je bilo primitivno, obleka pa slaba. V rabi so bili še vedno vozovi brez železnega okovja.

Edina posojilnica v Metliki ni bila kos potrebam ljudi. Zasebni upniki so običajno zahtevali 9 do 10% obresti ali višje. Kmetje so si sposojali tudi od bližnjih Vlahov iz Žumberka. V metliškem okraju so bili v navadi "namoštniki"; posojilo se je vrnilo v obliki pridelka, v moštu ali pšenici.⁶⁰

Splošni vzroki za slabe razmere v Beli krajini so bile slabe prometne povezave in "nevednost" ljudi. Za živinorejo in vinogradništvo so še vedno uporabljali stare metode, kar je povzročalo majhne donose.⁶¹ Seveda se je treba pri tem vprašati, koliko so bile inovacije spričo posestne razdrobljenosti in velikega pomanjkanja kapitala sploh mogoče.

Okrajni glavarstvi Krško in Novo mesto sta obravnavani skupaj. Ti okrajni glavarstvi sta obsegali najbolj zgoščena dolenjska vinogradniška območja. Spodnja tabela prikazuje podatke o vinogradniških površinah po posameznih okrajih. Največjo površino so vinogradi zavzemali v sodnih okrajih Novo mesto, Mokronog in Krško. Če upoštevamo deleže celotne površine, je bil na prvem mestu mokronoški okraj, novomeški pa šele na četrtem. Ostali sodni okraji so imeli manj svoje površine namenjene vinski trti.

Sodni okraj	Površina [km ²] ⁶²	Vinogradi [km ²] ⁶³	Delež
Novo mesto	529,4	19,37	3,66%
Mokronog	253,2	15,80	6,24%
Krško	230,2	13,87	6,03%
Kostanjevica	224,4	9,00	4,01%
Trebnje	224,5	7,32	3,26%
Radeče	184,2	6,54	3,55%
Žužemberk	212,9	3,03	1,42%

Tabela 5: Vinogradniške površine na Kranjskem

⁶⁰ Prav tam. Poročila, str. 142. O posojanju vina je pisal Žontar, *Soseskini hisi*, str. 77–80. Po njegovih navedbah se je vino posojalo s 50% obrestmi. Vino si je kmet ali izposodil na dom ali izpil v soseskini zidnici. Opozori tudi, da je posojanje vina v primerjavi s posojanjem denarja imelo poseben status.

⁶¹ *Obravnave* 24. Poročila, str. 142.

⁶² Podatki o velikosti posameznih sodnih okrajev so iz *Statistischer Bericht*, str. 16.

⁶³ Vinogradniške površine po sodnih okrajih so povzete po *Obravnave* 24. Priloge 332. Podatki so bili povzeti po uradnih rezultatih uravnave zemljiškega davka.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam. Priloge, str. 141. Primerjaj s *Tabelo 2*.

⁵⁹ Prav tam.

Razmere glede hipotecnih dolgov so bile zelo različne. Okraja Novo mesto in Kostanjevica sta imela najnižji stopnji dolgov (38 gld. 54 kr. oziroma 66 gld. 77 kr./prebivalca) na Kranjskem. Najbolj je bil obremenjen okraj Krško (130 gld. 42 kr./prebivalca), kar je bilo na deželni ravni zelo blizu povprečni vrednosti.⁶⁴ Posebnost glede hipotek je predstavljal okraj Mokronog, kjer je od skupaj 1.768.836 gld. kar 1.054.464 gld. bilo vpisanih v zemljiško knjigo brez obresti, 380.950 gld. s 5% 215.022 gld. po 6% in 131.297 gld. z višjimi obrestmi.⁶⁵

Problemi, s katerimi so se soočali v obeh okrajnih glavarstvih, se niso posebej razlikovali od ostalih predelov Kranjske. V vseh okrajih so se množile kajže in bajte. Glavni vzrok sta bili odprodaja posameznih parcel in razkosanje prisilno prodanih kmetij. Poročilo najbolj poudari hiter porast kajž v krškem okraju, kjer je v desetih letih nastalo 270 novih kajž. Podobne vesti iz drugih okrajev so prinašala tudi poročila iz župnijskih uradov. Iz Sv. Mihaela pri Novem mestu (danes Šmihel) so poročali o 55 novih kajžah v zadnjih desetih letih. V Čatežu pri Turnu (sodni okraj Trebnje) je na novo nastalo vsaj 25, podrlji ali opustili pa so 4 do 6 kajž (časovni okvir ni naveden). Brez natančnejše navedbe števila so poročali o porastu kmečkega proletariata še iz Stopič, Vavte vasi, Hinj, Kostanjevice, Velike Doline, Bučke, Rake, Cerkelj na Dolenjskem in s Šmarjete.⁶⁶

Poročilo iz Stopič omenja, da kmetje niso mogli plačati niti kavcije za kmetije, ki se jih je prodajalo na prisilnih dražbah. Kupci so bili ljudje iz mesta, uradniki, upokojeanci in prekupčevalci.⁶⁷

Pomanjkanje živine so ugotovili v Šmihelu (pri Žužemberku), Stopičah, na Bučki, v Škocjanu, Šmarjeti, Sv. Rupertu (Šentrupert) in v Svibnem. Dostikrat so imeli ljudje, ki si niso mogli privoščiti lastne živine, posamezno kravo v "činžu". To je pomenilo, da so žival vzeli od lastnika v najem in jo redili. Od dobička je lastnik nato dobil določen delež, ki običajno ni bil ravno nizek.⁶⁸

Obresti na osebna posojila so bile krajevno zelo različne. Iz Šmihela (pri Žužemberku) so poročali o 10 do 15% obrestih, zraven pa dodali, da nihče več ne posoja, ker ni denarja. Poročilo z Bučke omenja

8 do 10%, pa tudi 20 do 24% obresti. Da nihče več noče posojati denarja, so poročali tudi iz Velike Doline. Za svoje območje je okrajno sodišče v Krškem ocenilo obresti na višino do 12%. V kostanjeviškem okraju naj bi bile obresti 10 do 15% in več. Tu se omenjajo tudi "namoštniki".⁶⁹

Kot drugod po Kranjskem so v več krajih ugotavljali previsoke dote in preužitke. Poročevalec iz Prečne je ugotovil, da so se izgovorjene dote v primerjavi s prejšnjimi časi povišale z 200 na 500 gld. Pri izročitvi kmetije naj bi stari gospodar poskušal za svoj užitek obdržati preveč zemlje, živine itd., zaradi česar je sinu prepustil dokaj okrnjeno gospodarstvo. Podobno je zapisano tudi o navadah v Šmarjeti. Predaja kmetije mlajši generaciji je bila možna rešitev pred dolgovi, ki so bremenili nepremičnino.⁷⁰

O neugodnem položaju, v katerem so se znašli novi gospodarji pri prevzemu kmetij, so pisali tudi iz okrajnega sodišča Krško. Stari dolgovi, preužitki ter izplačila sodedičem so pomenili, da je novi lastnik prejel "malo ali nič učinkovitega premoženja".⁷¹

Okrajno glavarstvo Litija sta sestavljala sodna okraja Litija in Stična, ki sta bila po besedah poročevalca Josipa Vošnjaka nekoliko ločeni od ostalega "Dolenjskega". Pretežno hribovit svet litijskega okraja je bil dokaj neugoden za kmetijstvo. Svoje je dodal še zagorski rudnik, ki je ljudi iz okoliških in manj bližnjih krajev odtrgal z zemlje, s tem pa dvigoval ceno dela tistih, ki so ostali. V poročilu iz vasi Primskovo beremo: "Nekdaj je hlapec služil na leto le po 24 gld., zdaj že služi 60, 70, celó do 80 gld., ker gre vse h knapom." O odhajanju v rudnik so poročali tudi iz Čemšenika: "Poslov ni dobiti, ker jemljejo delavce k premogokopu; jih plačujejo sicer slabo, pa ker imajo vso prostost, mladina tiši tje, domovi pa hirajo zaradi pomanjkanja delavcev."⁷²

Poleg delavcev je iz Čemšenika v zagorski rudnik romal tudi les. O krčenju gozda so poročali še iz Šentvida, Šmartna pri Litiji in Janč. Pri slednjih se omenja kuhanje oglja in prodaja lesa za železniške pragove ("podlage").⁷³

Kot drugi industrijski obrat se omenjajo litijske fužine. Skupaj s premogovnikom so omogočale zaposlitev ljudi v neagrarnem sektorju in posledično porast prebivalstva. Kot negativno posledico tega razvoja izpostavi poročilo velike delavske družine, ki so zabredle v hudo stisko, če se je oče (delavec, rudar) pri delu ponesrečil ali umrl.⁷⁴

Vprašalniki, ki jih je deželni odbor razposlal župnijskim uradom, so spraševali tudi o pogostosti

⁶⁴ Glej *Tabelo 2*.

⁶⁵ *Obrazložitve* 24. Priloge, str. 146–147.

⁶⁶ Prav tam. Priloge, str. 143–146. Primerjaj Vilfan, *Od vinskega brama do bajte*, str. 107–142. Vilfan pokaže na primeru Gorenjih Laknic blizu Mokronoga razvoj bajtarstva v vinogradih od konca srednjega veka naprej. Naselitev v vinskem hramu ali zidanici je prinesla osebno svobodo, saj so bili vinogradi pod pristojnostjo gorskega prava in torej izvzeti iz običajnih fevdalnih razmerij. Največjo intenzivnost pa je naseljevanje v vinogradih doseglo med agrarno krizo v 19. in v začetku 20. stoletja, ko je vsrkalo del presežkov podeželskega prebivalstva.

⁶⁷ *Obrazložitve* 24. Priloge, str. 143.

⁶⁸ Prav tam. Priloge, str. 143–146.

⁶⁹ Prav tam. Priloge, str. 143–145.

⁷⁰ Prav tam. Priloge str. 147.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Prav tam. Priloge, str. 150.

⁷³ Prav tam. Priloge, str. 150–151.

⁷⁴ Prav tam. Priloge, str. 152–153.

pravnih sporov po posameznih krajih. Ta poročila zaradi podobnosti povzemimo na enem mestu.

Večinoma so župnijski uradi ugotavljali pogoste tožbe, dostikrat tudi zaradi malenkostnih povodov. Sem so spadali spori zaradi meje, poti, razžaljene časti (ob ta povod je natisnjen klicaj v oklepaju).⁷⁵ Zanimive izjeme so bile pri okrajnem sodišču na Brdu pri Lukovici, ki je omenilo, da so se tam ljudje sicer tožili za vsako malenkost, a so se redko posluževali odvetnikov, zato so bili postopki cenejši.⁷⁶ Tožb naj bi se z lokalnimi izjemami ogibali v okrajih Škofja Loka, Kranj in Ribnica. Posebno strastni pravdarji naj bi bili Belokranjci, ki naj bi imeli oster čut za osebno čast.⁷⁷ Na Dolenjskem naj bi količino tožb omejevalo pomanjkanje odvetnikov; za celo pokrajino so bili namreč zaposleni le trije. To sicer ni odvrnilo ljudi, da ne bi sprožali postopkov tudi za majhne zadeve. Če niso imeli denarja za koleke, so si ga pač izposodili, je poročalo sodišče v Kostanjevici.⁷⁸

Zaključek

Gospodarsko stanje, v katerem so bili kmetje na Kranjskem konec 19. stoletja, ni bilo zavirljivo. Prerez razmer, kot ga je podala kmetijska anketa leta 1884, je dal precej neugodno sliko. Vsote denarnih vrednosti v zemljiško knjigo vpisanih dolgov so bile visoke, po posameznih sodnih okrajih pa so bile posebej problematične izredno visoke obresti.

Prav višina obresti kaže na manj ali bolj zaostrene razmere na posameznem območju. Kot najbolj neugodne je treba označiti razmere v Beli krajini. Oba okraja – Metlika in Črnomelj – sta imela v primerjavi z ostalo deželo nesorazmerno visoke vrednosti hipotečnih dolgov z visokimi obrestmi. Hkrati sta imela največ dolgov v relativno ugodni kategoriji dolgov s 6–7% obrestmi. Okraj Črnomelj je po skupni vrednosti dolgov celo prehitel okraja Kranj in Radovljico.

Zelo visoki zneski dolgov na Gorenjskem, ki so bili poleg pravkar omenjenih okrajev koncentrirani še v okolici Ljubljane, so po spadali v kategorijo z ugodnimi obrestmi. To kaže na večjo dostopnost posojil v primerjavi z drugimi predeli dežele.⁷⁹

Zgoraj zapisano se seveda omejuje na dolgove, vpisane v zemljiško knjigo. Poročila lokalnih upravnih organov nam v fragmentih dajejo vpogled v sicer nevidna osebna posojila in dolgove ter dolgove v naravi. Tu so obresti lahko dosegale celo večkratno vrednost posojenega zneska.

Opisane razmere so posledica nezadostnosti or-

ganizirane posojilne dejavnosti, ki je bila v času kmetijske ankete na Kranjskem še v povojih. Leta 1883 so bile na Kranjskem štiri slovenske posojilnice, 1892 pa že štirinajst. Na Štajerskem jih je bilo v istem času sedem oziroma enaindvajset.⁸⁰ Po drugi strani je svoje prispevala tudi konservativnost ljudi, ki so posojilne posle opravili znotraj lokalne skupnosti in niso bili vajeni oditi po posojila v oddaljena mesta.

Kot naslednji dejavnik lahko navedemo strukturna nesorazmerja v kmečki posesti. Drobne kmetije enostavno niso imele možnosti za tržno pridelavo, s tem pa seveda tudi za akumulacijo denarja. Majhne kmetije v velikosti do 5 ha, ki so slabi dve desetletji po kmetijski anketi (1902) predstavljale 70% vseh kmetijskih obratov na Slovenskem, so omogočale zgolj samooskrbovalno (subsistenčno) gospodarjenje.⁸¹ V primeru potrebe po denarju, ki je nastopila npr. ob dedovanju, ko je bilo treba poplačati sodediče, ni preostalo dosti drugega, kot najem posojila, ki je bilo zelo pogosto v obliki zastave zemljišča oziroma hipoteke.

Kazalec slabih razmer so poročila o upadanju števila živine. Prav povečanje glav živine v hlevu je omogočalo večje količine gnoja in posledično intenzivnejšo pridelavo poljščin. V primeru neplačanih dolgov pa se je poleg drugega premičnega premoženja najprej rubilo ravno živino. V takih okoliščinah so se stvari torej kaj hitro pričele vrteti v začaranem krogu.

Zamenjava govedi s prašiči prav tako kaže na poslabšane razmere kmetije. Vzreja krav zahteva znatne količine krme ter paše in torej predpostavlja razpolaganje s travniki in/ali pašniki ter krmnimi rastlinami, medtem ko se prašiči lahko preživijo z odpadki od gospodinjstva ter gozdnimi plodovi (žir, želod ipd.).

Znatno breme so za ekonomsko (majhno) zmogljivost drobnih kmetij predstavljale dote in preužitki. Slednji so v času, ko še ni bilo urejenega pokojninskega sistema predstavljali edini vir preživetja za ostarele, ki so se odpovedali naslovu gospodarja in kmetijo predali potomcu.

Svoje je k denarnim bremenom prispevala tudi pravdarska strast, ki pa je iz obravnavanih poročil ne moremo natančneje kvalificirati. Vsekakor so sodobniki tožbe in sodne stroške videli kot problem. Tematika je bila sicer v 19. stoletju stalnica, kar priča med drugim panjska končnica z motivom "dveh kmetov, ki se pravdata za kravo, advokat jo pa molze".⁸²

⁷⁵ Prav tam. Priloge, str. 122.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam. Priloge, str. 142.

⁷⁸ Prav tam. Priloge, str. 147.

⁷⁹ Pri tem se omejujemo na primerjavo 5 in več odstotnih obrestmi.

⁸⁰ Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 28. Sicer za kratek pregled razvoja zadružništva na Slovenskem glej prav tam, str. 26–32.

⁸¹ Maček, *Uvajanje dosežkov*, str. 15–19.

⁸² Glej Makarovič, Škafar *Poslikane panjske končnice*, str. 173 in 501. Motiv panjske končnice je povzet po grafični prilogi Bleiweisovih Novic iz leta 1852.

V obravnavanem času se je na predvsem na Dolenjskem in v Beli krajini čutilo pomanjkanje industrijskih središč, ki bi mogla zaposliti presežke prebivalstva. Slednje se je naseljevalo v kajzah in bajtah, kar nazorno kažejo poročila iz različnih delov Kranjske.

Ponekod, posebej na Kočevskem, so že dalj časa poznali sezonsko delo na tujem, ki ga tamkajšnji poročevalec opisuje kot negativen pojav, ker zavira intenzivno kmetijstvo. Iz Bele krajine so po drugi strani poročali o znatnem izseljevanju na tuje.

Kot posebej pereč problem se je kazalo izsekavanje lesa, ki se ga je prodajalo železnici ali rudnikom. Iz poročil gre razumeti, da je šlo za goloseke. Kmetje, ki so potrebovali denar za odplačilo dolga ali nakup, si očitno dostikrat niso mogli privoščiti trajnostnega gospodarjenja z gozdom.

Za zaključek naj povemo, da je sledeče obdobje prineslo resna prizadevanja za izboljšanje razmer na podeželju. Kot smo nakazali že zgoraj, se je začelo pospešeno ustanavljati nove zadruge oziroma posojilnice, ki so se 1895 organizirale v Zvezo kranjskih posojilnic in Gospodarsko zvezo. Leta 1900 so obe razpustili in ponovno ustanovili Gospodarsko zvezo kot zadruzo z omejeno zavezo (1902–1917 pod vodstvom J. E. Kreka).⁸³

Kmečka anketa 1884 je zajela stanje, ki je bilo posledica daljšega razvoja v predhodnem obdobju. Izpeljali so jo v času gospodarske depresije, ki je sledila borznemu zlomu 1873 in se je iztekla šele sredi devetdesetih let 19. stoletja.⁸⁴ Kot taka daje nazoren prerez razmer kmetijstva na Kranjskem v obdobju, ko je denarno gospodarstvo že dodobra spremenilo razmerja na podeželju, hkrati pa še ni bilo dovolj industrije, ki bi zmogla zaposliti in preživljati presežke podeželskega prebivalstva. Hkrati kažejo ugotovitve in zbrano gradivo kmetijske ankete na kronično pomanjkanje kapitala na podeželju, ki je posledično vodilo v zadolževanje v različnih oblikah.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 38, Fond Deželni zbor in odbor za Kranjsko IX/3, Agrarne razmere.

Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani (Po stenografičnih zapisnikih.)/Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages zu Laibach (Nach stenographischen Aufzeichnungen.). V Ljubljani. Založil deželni odbor Kranjski. – Tisk Milicev; zvezki 23–48/II.

Oesterreichische Statistik herausgegeben von der k. k. statistischen Central-Commission. "Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880." Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Wien 1882; Bd. I–III.

Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien. II. Herausgegeben auf allerhöchsten Befehl unter der Aufsicht des k. k. illyr. Länder-Guberniums. Ergänzungs-Band. Enthält die Gesetze und Verordnungen vom 1. Jänner bis letzte Dezember 1815. Laibach. Aus der Eger'schen Gubernial-Buchdruckerei. 1844.

Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain. Erstattet an das hohe kaiserl. königl. Handelsministerium für das Jahr 1880. Laibach. Verlag der krainischen Handels- und Geberbekammer [1885].

LITERATURA

Brusatti, Alois (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien : Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973.

Zgodovina Slovencev. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1979.

Maček, Jože: Uvajanje dosežkov agrarno-tehnične prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani.* Suplement 21 – Agronomija. Ljubljana, 1995.

Makarovič, Gorazd, Rogelj Škafar, Bojana: *Poslikane panjske končnice.* Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 2000.

Pančur, Andrej: *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema.* Celje : Zgodovinsko društvo, 2003.

Spende, Anton: *O zemljiški knjigi, konverzijah, testamentih, kolkivinah in pristojbinah.* Poljudna razlaga s praktičnimi vzorci zemljeknjižnih prošenj in predlogov. V Ljubljani : Založila Zadržna zveza v Ljubljani, 1911.

Vilfan, Sergij: Od vinskega hrama do bajte. *Slovenski etnograf*, V, 1952, str. 107–142.

Vošnjak, Josip: Socialni problem in kmetski stan. *Letopis matice slovenske za leto 1885.* V Ljubljani, str. 26–27.

Vošnjak, Josip: *Poročilo o kmetijski enketi dne 17. in 18. aprila v Ljubljani.* V Ljubljani 1884.

Žontar, Jože: Soseskine (cerkveni) hiše v Beli krajini. *Slovenski etnograf*, X, 1957, str. 77–80.

<http://alex.onb.ac.at/>

⁸³ Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 30.

⁸⁴ Pančur, *V pričakovanju*, str. 234.

ZUSAMMENFASSUNG

Die sozialen Verhältnisse in den ländlichen Gebieten Krains im Spiegel des statistischen Materials für die Enquete vom 17. und 18. April 1884 in Ljubljana (Laibach) zur materiellen Lage des Bauernstands

Auf Anregung des krainischen Landtags wurde am 17. und 18. April 1884 in Ljubljana (Laibach) eine Enquete durchgeführt, die die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse der bäuerlichen Bevölkerung in Krain beleuchten sollte. Ziel dieser Enquete war es, die Hypothekarverschuldung der bäuerlichen Realitäten, die Höhe der Schuldzinsen und die Belastung der Realitäten mit öffentlichen Lasten u.a.m. festzustellen und über die Mittel zur Verhinderung eines weiteren Niedergangs des Bauernstandes zu beraten. Die statistischen Daten, die in diesem Zusammenhang erhoben wurden, ermöglichen eine Übersicht über die materielle Lage des Bauernstandes in Krain Mitte der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts. Für Bewirtschaftung und Steuerzahlung benötigten Bauern Geldmittel, die sie in den meisten Fällen nur durch die Aufnahme von Krediten sichern konnten.

Die Unterschiede in der Verschuldung lassen sich aufgrund der in den Grundbüchern eingetragenen Passivkapitalien verfolgen. Neben dem Geldwert der Schulden stellten auch die Schuldzinsen einen bedeutenden Hinweis auf die wirtschaftlichen Verhältnisse des einzelnen Gerichtsbezirks dar. Den höchsten Zinssatz zahlte man in Bela Krajina (Weißkrain), am meisten verschuldet war das flache Land um Ljubljana. Die einzige Quelle, die der Enquete hinsichtlich der Privatkredite zur Verfügung stand, waren schriftliche Berichte der Bezirksmannschaften, Bezirksgerichte sowie Pfarrämter. Bei diesen Krediten konnten die Zinsen von Gläubigern auch in Naturalien gesichert werden. Der Geldwert solcher Zinsen erreichte

manchmal den mehrfachen Kreditwert. In Gorenjska (Oberkrain) waren die Zinsen – trotz hoher Verschuldung der Bauern – verhältnismäßig niedrig. Nach Meinung der Berichtersteller war das eine Folge der günstigen Kredite der Krainer Landessparkasse in Ljubljana. Letztere entfaltete – laut Berichten – in anderen Teilen Krains keine nennenswerten Aktivitäten. Zur Zeit der Enquete gab es in Krain noch immer nur vier Darlehenskassen, die jedoch einen ziemlich geringen Einfluss auf die Verhältnisse in der Landwirtschaft ausübten. Ihre Geldnöte lösten die Bauern auch durch Verkauf von Holz aus den eigenen Wäldern.

Besorgnis erregte außer der hohen Verschuldung auch die Zersplitterung der bäuerlichen Anwesen, die durch den Verkauf einzelner Parzellen eintrat. Auf solchen Grundstücken entstanden vielerorts Keuschen und Katen, die meisten davon in den Weingegenden von Dolenjska (Unterkrain). Überbevölkerung der ländlichen Gebiete und Mangel an alternativen Erwerbsmöglichkeiten in der Industrie zwangen die Leute, auswärts Arbeit zu suchen oder auszuwandern (Bela Krajina). Das einzige Industriezentrum zu der Zeit stellte das Kohlebergwerk in Zagorje (Sagor) dar sowie das Eisenhüttenwerk in Jesenice (Assling). Ein zusätzliches Merkmal der schlechten Wirtschaftssituation war der Schwund des Viehbestands. Das Vieh wurde, so wie die übrigen Mobilien auch, im Falle der Insolvenz, gepfändet. Darauf folgten oft Pfändungen und exekutive Feilbietungen bäuerlicher Grundbesitze. Die geschilderten Verhältnisse stellen einen Ausschnitt aus einem längeren Zeitraum dar, als die Landwirtschaft in Krain – infolge des Übergangs zur Marktwirtschaft – einem heftigen Druck innerer Veränderungen und äußerer Einflüsse ausgesetzt war (niedrige Preise für landwirtschaftliche Erzeugnisse infolge der Weltwirtschaftsverhältnisse). Die statistischen Daten über die materielle Lage des Bauernstandes stellen eine wertvolle Quelle für die Auseinandersetzung mit der Thematik dar, weil sie einen Einblick in die lokalen Verhältnisse in Krain ermöglichten.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 908(497.4)(075.2)"1945/2005"

Prejeto: 7. 5. 2008

Danijela Trškan

dr., izr. prof. za didaktiko zgodovine, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: danijela.trskan@guest.arnes.si

Krajevna zgodovina v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino 1945–2005

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje rezultate teoretične zgodovinske raziskave, v kateri je avtorica poskušala ugotoviti, v kolikšni meri je bila krajevna zgodovina navzoča v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino, ki so izšli med letoma 1945 in 2005. Ugotavlja, da je bila krajevna zgodovina že navzoča v posameznih učbenikih, in sicer pri različnih nalogah, dodatnem pisnem gradivu, kot slikovno gradivo ali v okviru učbeniškega besedila, vendar pa je bila skromna. Zato predlaga, da bi bilo v prihodnosti potrebno tudi krajevni zgodovini v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino nameniti bistveno več pozornosti.

KLJUČNE BESEDE

osnovna šola, učbeniki, zgodovina, krajevna zgodovina, domači kraj

SUMMARY

LOCAL HISTORY IN PRIMARY SCHOOL TEXT-BOOKS FOR HISTORY 1945–2005

The contribution presents the results of a theoretical historical research in which the authoress attempted to find out to what extent local history was present in primary school text-books for history, published between the years 1945 and 2005. She ascertains that local history was present in separate text-books, that is, with different tasks, in additional written material, as image materials or within the frame of the text-book but in a modest extent. Therefore she proposes that in the future, local history should be given essentially more attention in primary school text-books for history.

KEY WORDS

Primary school, text-books, history, local history, home place

Uvodna predstavitev teoretične zgodovinske raziskave

Sistematično uvajanje učencev v preteklost in spoznavanje zgodovinskih vsebin, ki so se nanašale tudi na krajevno zgodovino, je bilo v osnovnih šolah od leta 1945 do leta 2005 pri predmetih: spoznavanje narave in družbe ter spoznavanje okolja (1., 2. in 3. razred); spoznavanje družbe in družba (4. in 5. razred) ter pri zgodovini (6. do 8. razred oz. 6. do 9. razred).

Že Demarin je svetoval učiteljem, da bi obdelovali zgodovinsko snov v zgodovinskih slikah domačega kraja oz. bi morali "osvetliti zgodovinski dogodek z izbranimi literarno umetniškimi odlomki, članki in pesmimi, prikazati ga s primernimi ilustracijami ter pri tem po možnosti uporabljati ustno izročilo, zgodovinske spomenike in druge zgodovinske objekte."¹ Ravno tako je bil mnenja, da naj bi bil domači kraj, v katerem so se učenci rodili in v njem preživeli svoje otroštvo, izhodišče za zgodovinski pouk v nižjih razredih osnovne šole.² Učitelji pa naj bi pazili na to, da bi učence seznanili s preteklostjo domačega kraja in njegovimi najznačilnejšimi dogodki. V primeru majhnega kraja bi lahko učitelji razširili zgodovinske vsebine na večji obseg oz. še na drugi najbližji kraj. V primeru večjega kraja pa naj bi učitelji iz obilice gradiva izbrali npr. samo en dogodek, ki bi nudil vse elemente za razumevanje preteklosti domačega kraja.³

Tudi Zgonik je predlagal, da bi učitelji svoje strokovno znanje razširili še na širšo pokrajino: "Na lokalno zgodovino je treba gledati iz širšega zornega kota naravne regije ali historične dežele. Iskanje in ugotavljanje notranjih zvez in vplivov širših geografskih in zgodovinskih činiteljev ter drugih elementov vodi učitelja zgodovine do koristnega sintetiziranja virov v regionalno zgodovinskem smislu."⁴

Weber pa je menil, da preučevanje domačega kraja ni samo za razredno stopnjo (od 1. do 4. razreda osemletke), ampak je pomembno tudi za predmetno stopnjo (od 5. do 8. razreda osemletke): "Domači prag je za učenca na razredni stopnji osnovne šole didaktično, metodično, psihološko in stvarno izhodišče, na katerem lahko gradimo hitrejš, boljše in natančnejše umevanje ter doživljanje pojavov v širšem prostoru in času. /.../ Vedeti je treba, da na predmetni stopnji krajevna zgodovina ni cilj, ampak sredstvo za doseg cilja, to je zgodovinske sistematike. Ob proučevanju krajevne zgodovine se učenci hitreje in lažje usposobijo za globljo

in dosledno povezavo s širšimi zgodovinskimi pojavi ter njihovo strnitev v logično, pregledno celoto."⁵

Da bi ugotovili, kolikšna je bila vloga krajevne zgodovine v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino od leta 1945 do leta 2005, smo si zastavili štiri raziskovalna vprašanja, in sicer: Ali se naslovi poglavij in tem nanašajo na slovenske kraje?; Ali se slikovno gradivo navezuje na slovenske kraje?; Ali se dodatno pisno gradivo navezuje na krajevno zgodovino?; Katere naloge se nanašajo na domači kraj?

Za učbenike smo izbrali naslednje elemente za komparativno analizo⁶ in vrednotenje vsebine: učbeniško kazalo, slikovno in pisno gradivo ter naloge.⁷ Poiskali smo vse dostopne slovenske zgodovinske učbenike, ki so izšli od leta 1945 do leta 2005 ter v raziskavo vključili 29 učbenikov za osnovno šolo, ki so predstavljeni v nadaljevanju. Ugotovili smo, da je bil prvi osnovnošolski učbenik po drugi svetovni vojni objavljen šele leta 1952. Največ osnovnošolskih učbenikov hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani. Novejše učbenike pa imajo tudi druge knjižnice v Sloveniji, zlasti Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani idr.

Predstavitev zgodovinskih učbenikov, vključenih v raziskavo

V nadaljevanju je predstavljen seznam osnovnošolskih učbenikov za zgodovino. Leto izdaje učbenikov se pri analizi in interpretaciji odgovorov na raziskovalna vprašanja upošteva in je navedeno v oklepaju pri primerjavi učbenikov.

Weber je zgodovinske učbenike 20. stoletja razdelil v štiri obdobja glede na vsebinsko, stilno, metodično in grafično oblikovanost. Tako je učbenike do leta 1945 razdelil v eno obdobje (pripovedni učbeniki), po letu 1945 pa v tri obdobja, in sicer v obdobje od leta 1945 do leta 1968 (tradicionalni učbeniki), obdobje od leta 1968 do leta 1985 (podelovni učbeniki, skupaj z zgodovinsko čitanko in atlasom) ter obdobje po letu 1985 (delovni učbeniki, skupaj z delovnim zvezkom in integralni 'vseobsegajoči' učbeniki).⁸

¹ Demarin, *Pouk zgodovine v osnovni šoli*, str. 118.

² Prav tam.

³ Prav tam, str. 119.

⁴ Zgonik, *Zgodovina v sodobni šoli*, str. 332.

⁵ Weber, *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli*, str. 13.

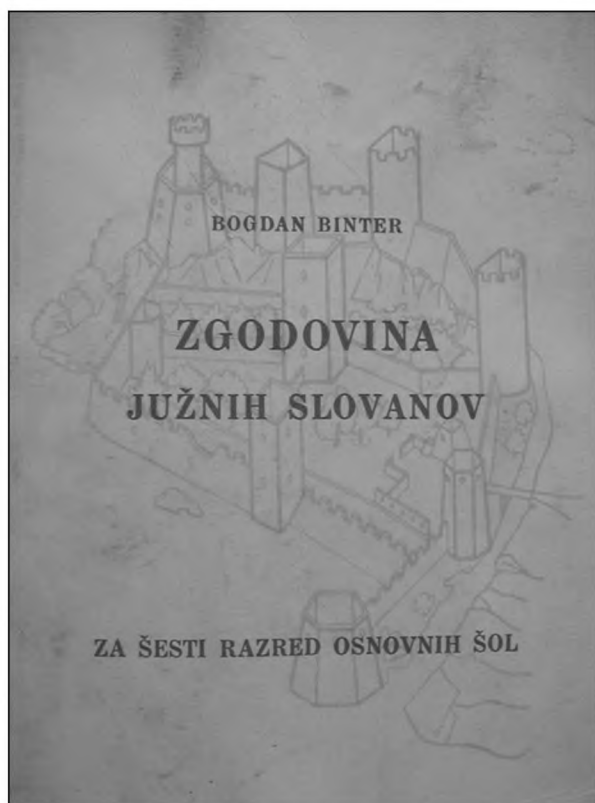
⁶ Tehnika analize je po: Cencič, Raziskovanje šolske zgodovine, str. 13–18.

⁷ Slikovno gradivo, dodatno pisno gradivo in naloge so najpogostejši elementi učbenika, poleg učbeniškega besedila. Po: Trškan, Metodična struktura sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino, str. 467–469.

⁸ Weber, Od tradicionalnega do integralnega učbenika zgodovine, str. 184.

Leto izdaje	Učbeniki za osnovne šole, ki so izšli od leta 1952 do leta 2005
1952	Pečnik, Marija; Pogačnik, Janko; Roš, Fran: <i>Zgodovina za osnovne šole</i> . Ljubljana : DZS, 1952.
1958	Gestrin, Ferdo; Hainz, Jože; Mikuž, Metod: <i>Zgodovina za VIII. razred osnovne šole</i> . Ljubljana : MK, 1958.
1959	Binter, Bogdan: <i>Zgodovina južnih Slovanov za šesti razred osnovnih šol</i> . Ljubljana : DZS, 1959.
1960	Petauer, Leopold: <i>Zgodovinska učna snov za šesti razred osnovnih šol</i> . I. snopič. Ljubljana : DZS, 1960.
1963a	Metelko, Antonija: <i>Zgodovina za šesti razred osnovne šole</i> . Ljubljana : DZS, 1963.
1963b	Grobelnik, Ivan: <i>Zgodovina za sedmi razred osnovnih šol</i> . Ljubljana : DZS, 1963.
1969	Škerl, France: <i>Zgodovina za osmi razred osnovnih šol</i> . Ljubljana : DZS, 1969.
1971	Metelko, Antonija: <i>Zgodovina za šesti razred osnovne šole</i> . Druga, predelana izdaja. Ljubljana : DZS, 1971.
1973	Melik, Vasilij; Gestrin, Ferdo: <i>Zgodovina za sedmi razred</i> . Ljubljana : DZS, 1973.
1974	Metelko, Antonija: <i>Zgodovina za šesti razred osnovne šole</i> . Tretja, predelana izdaja. Ljubljana : DZS, 1974.
1976	Božič, Branko; Weber, Tomaž: <i>Zgodovina za šesti razred</i> . Ljubljana : DZS, 1976.
1978	Božič, Branko; Weber, Tomaž: <i>Zgodovina za osmi razred</i> . Ljubljana : DZS, 1978.
1986	Gestrin, Ferdo; Melik, Vasilij: <i>Zgodovina 7</i> . Ljubljana : DZS, 1986.
1990a	Božič, Branko; Weber, Tomaž: <i>Zgodovina 6</i> . Ljubljana : DZS, 1990.
1990b	Božič, Branko; Weber, Tomaž: <i>Zgodovina 8</i> . 3., delno dopolnjen natis. Ljubljana : DZS, 1990.
1993	Nešović, Branimir; Prunk, Janko: <i>20. stoletje. Zgodovina za 8. razred osnovne šole</i> . Ljubljana : DZS, 1993.
1994	Janša-Zorn, Olga; Mihelič, Darja: <i>Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole</i> . Ljubljana : DZS, 1994.
1995	Zvanut, Maja; Vodopivec, Peter: <i>Vzpon meščanstva: zgodovina za 7. razred osnovne šole</i> . Ljubljana : Mihelač in Nešović, 1995.
1997	Kern, Ana Nuša; Nečak, Dušan; Repe, Božo: <i>Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole</i> . Ljubljana : Modrijan, 1997.
1998	Dolenc, Ervin; Gabrič, Aleš; Rode, Marjan: <i>Koraki v času – 20. stoletje: zgodovina za 8. razred</i> . Ljubljana : DZS, 1998.
2000a	Cvirn, Janez; Hriberšek Balkovec, Elizabeta; Studen, Andrej: <i>Koraki v času. Novi vek. Zgodovina za 7. razred osemletke</i> . Ljubljana : DZS, 2000.
2000b	Zvanut, Maja; Vodopivec, Peter: <i>Vzpon meščanstva: zgodovina za 8. razred devetletne osnovne šole</i> . Ljubljana : Modrijan, 2000.
2001	Janša-Zorn, Olga; Mihelič, Darja: <i>Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole</i> . Četrta popravljena izdaja. Ljubljana : DZS, 2001.
2002	Dolenc, Ervin; Gabrič, Aleš; Rode, Marjan: <i>Koraki v času. 20 stoletje: zgodovina za 8. razred osemletke in 9. razred devetletke</i> . Ljubljana : DZS, 2002.
2003	Simonič Mervic, Karmen: <i>Stari svet: zgodovina za 7. razred devetletne osnovne šole</i> . Ljubljana : Modrijan, 2003.
2004a	Janša-Zorn, Olga; Kastelic, Ana; Škraba, Gabrijela: <i>Spoznavajmo zgodovino. Zgodovina za 6. razred devetletne osnovne šole</i> . Ljubljana : Modrijan, 2004.
2004b	Rode, Marjan; Tawitian, Elissa: <i>Prvi koraki v preteklost: Zgodovina za 6. razred devetletke</i> . Ljubljana : DZS, 2004.
2005a	Razpotnik, Jelka; Snoj, Damjan: <i>Raziskujem preteklost 9. Učbenik za 9. razred osnovne šole</i> . Ljubljana : Rokus, 2005.
2005b	Janša-Zorn, Olga; Mihelič, Darja: <i>Koraki v času. Od prazgodovine skozi stari in srednji vek. Učbenik za 7. razred devetletke</i> . Ljubljana : DZS, 2005.

Preglednica 1: Seznam zgodovinskih učbenikov za osnovne šole

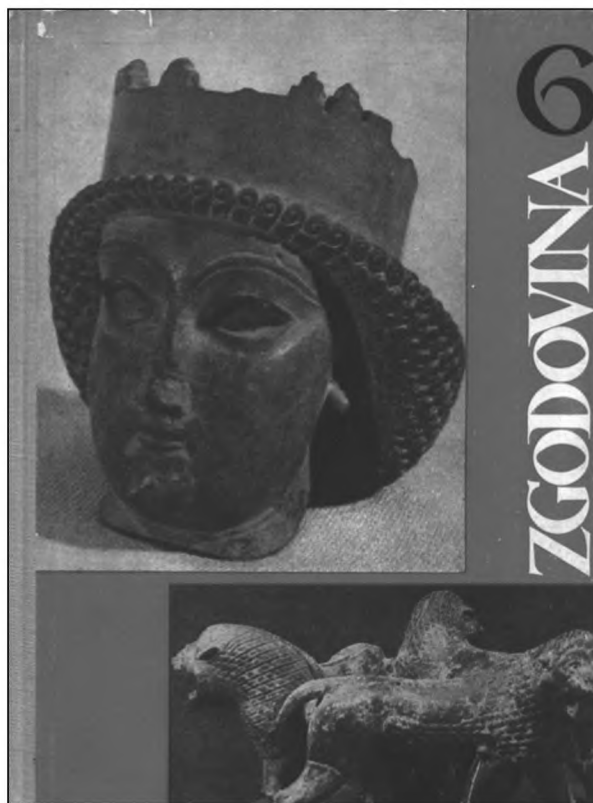
Naslovnica učbenika za 6. razred osnovne šole iz leta 1959 (Binter, Zgodovina južnih Slovanov za šesti razred osnovnih šol).

Večje spremembe v izdajanju osnovnošolskih učbenikov so bile po sprejetju splošnega zakona o šolstvu leta 1958, ki je uvedel enotno osemletno osnovno šolo. Po tem letu so izšli vsi učbeniki za vse razrede v osemletni osnovni šoli, ki so imeli več izdaj. Manjše spremembe v osnovnošolskih učbenikih so bile od leta 1986 do leta 1990. Po osamosvojitvi Slovenije pa so od leta 1993 začeli izhajati prenovljeni in posodobljeni učbeniki za vse razrede v osnovni šoli. Po letu 1993 je nastala tudi večja izbira učbenikov, saj so učbenike izdajale založbe DZS, Modrijan in Rokus.

Krajevna zgodovina v zgodovinskih učbenikih

V vseh osnovnošolskih učbenikih za zgodovino smo pregledali naslove poglavij in tem v kazalu, da bi ugotovili, kateri naslovi se lahko nanašajo na krajevno zgodovino oz. na slovenske kraje.

Ugotovili smo, da se le poglavji Kulturna dediščina, šege in navade (2004a) in Kulturna dediščina (2004b) nanašata na krajevno zgodovino. Ostala poglavja pa so bolj splošna in bi se lahko nanašala tudi na krajevno zgodovino, npr.: Rimljani v naših krajih (1952), Naši predniki v srednjem veku (2003), Načini življenja (2004b), Način življenja

Naslovnica učbenika za 6. razred osnovne šole iz leta 1963 (Metelko, Zgodovina za šesti razred osnovne šole).

(2004a), Nastanek in razvoj mest in meščanstva (1963a, 1971, 1974), Nastanek in razvoj mest (1976).

Teme, ki se v učbenikih lahko navezujejo na slovenske kraje, so: Prazgodovinski človek na ozemlju naše države (2003), Naše ozemlje v dobi kovin (1974), Slovensko ozemlje v dobi kovin (1971), Prazgodovinska najdišča na ozemlju naše domovine (1990a), Naši kraji pod rimsko oblastjo (1960), Naši kraji v času Rimljanov (2003), Rimljani zasedejo naše kraje, Srednjeveško mesto – novost v evropskem in slovenskem prostoru (2005b), Življenje v vzhodnih Alpah (1994, 2001), Življenje alpskih Slovanov (2003), Slovenci pod vladjo tujih fevdalcev (1959), Mesta na Slovenskem (1971, 1974), Prva mesta na Slovenskem (2003), Slovenci v drugi polovici 19. stol. (2000b), Slovenski vsakdanjik (med obema vojnoma) (1998, 2002), Kako so živeli in ustvarjali Slovenci v času med obema vojnoma (2005a), Vojni vsakdanjik (med drugo svetovno vojno) (1997), Življenje med vojno (v drugi svetovni vojni) (1998, 2002), Kakšno je bilo življenje med vojno (drugo svetovno vojno) (2005a), Življenje v prvih povojnih letih (po drugi svetovni vojni) (1997), Ko smo pili kokto in poslušali Kameleone (po drugi svetovni vojni) (2005a), Življenje na up

Naslovnica učbenika za 7. razred osnovne šole iz leta 1973 (Melik, Gestrin, Zgodovina za sedmi razred).

Naslovnica učbenika za 7. razred osnovne šole iz leta 1986 (Gestrin, Melik, Zgodovina 7).

(po Titu) (1993). Najbolj pa se navezujejo teme kot so: Ljudske šege in navade, Šege in navade življenjskega kroga (2004a), Kulturna dediščina, Ljudska umetnost, Šege, navade, jedi (2004b).

Poleg navedenih tem lahko dodamo še teme, ki bi se lahko nanašale na katerikoli domači kraj: Življenje v starejši kameni dobi, Življenje v mlajši kameni dobi, Življenje v kovinskih dobah (2003), Družina v starem veku, Družina v srednjem in novem veku (2004a), Življenje na gradovih, Življenje v samostanih, Kmečko življenje (2003), Vsakdanje življenje v srednjem veku, Življenje na vasi, Vsakdanjik na deželi, Kako so živeli meščani? (2005b), Življenje v mestih (1963a, 1974, 1976, 2003), Kako so živeli (barok in absolutizem) (1995, 2000b), Družina, otroštvo in šola v 19. stoletju (2000b), Naselja skozi čas, Družina, Položaj žensk, Otroštvo, Otroci danes (2004b).

Odgovori na 1. raziskovalno vprašanje: Ali se naslovi poglavij in tem nanašajo na slovenske kraje? kažejo, da se le dve poglavji nanašata na krajevno zgodovino, več pa je poglavij in zlasti tem, ki se lahko navezujejo na krajevno zgodovino v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino.

Glede na kazalo poglavij bi se krajevna zgodovina vključila zlasti v tiste vsebine, ki se nanašajo na

vsakdanje življenje in način življenja v določenih obdobjih ali pa na kulturno dediščino. Glede na kazalo tem pa predvsem pri temah, ki se nanašajo na življenje določenih skupin ali slojev (npr. meščanov, kmetov, fevdalcev, prazgodovinskega človeka), na obdobja (v srednjem veku, konec 19. in začetku 20. stoletja, med obema vojnama, v času prve ali v času druge svetovne vojne, po drugi svetovni vojni) ali na kraj (npr. življenje v mestih, na podeželju, na gradovih).

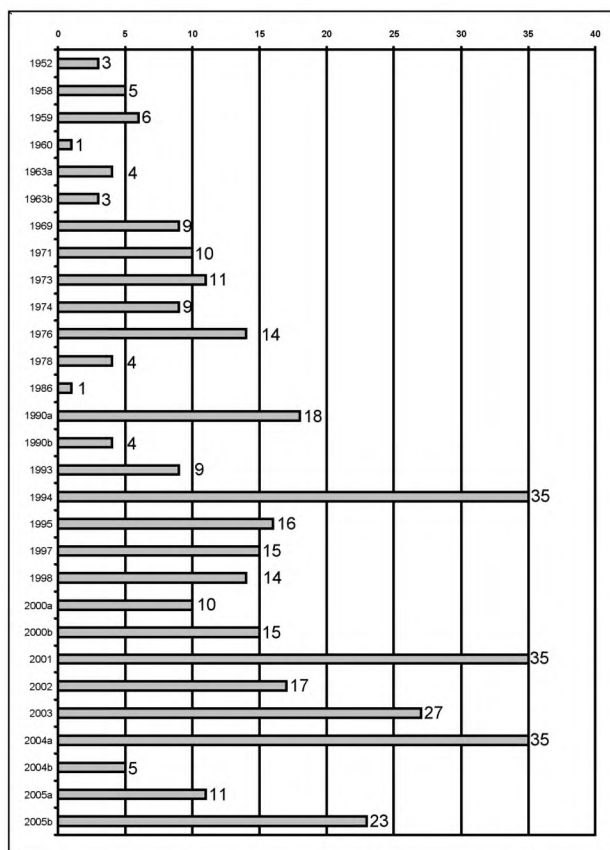
Slikovno gradivo, ki se navezuje na slovenske kraje

Vsi osnovnošolski učbeniki vključujejo slikovno gradivo in tudi slikovno gradivo, ki se navezuje na domači kraj. Med slikovnim gradivom prevladujejo fotografije in umetniške slike, redki so zemljevidi, npr. Najdišča iz prazgodovinske dobe na Slovenskem (1971, 1974).

Najpogostejše nastopajo fotografije kulturnozgodovinskih znamenitosti v krajih: spomeniki, cerkve, gradovi, ulice, trgi, plavži, samostani, tovarne, knjižnice idr. (1994, 1995, 1998, 2001, 2002, 2005b), potem sledijo različne slike krajev oz. upodobitve v preteklosti ali panoramske fotografije

(1997, 2003), bistveno manj pa je materialnih virov oz. najdb in ostankov (2003, 2005b), fotografij pisnih virov in krajevnih dogodkov (1958). Redkeje se pojavljajo fotografije osebnosti, vsakdanji dogodki oz. vsakdanje življenje. Pomen krajevine se kaže tudi v tem, da vsi izbrani učbeniki za osnovno šolo vključujejo vsaj eno slikovno gradivo, ki prikazuje kulturnozgodovinsko znamenitost slovenskega kraja.

V učbenikih se pogosto pojavlja naslednje slikovno gradivo: Potočka zijalka, situla iz Vač, Ptujski grad, mesto Škofja Loka, Marij Pregelj: Zaloška cesta, Ljubljana – 29. 10. 1918, cerkev v Hrastovljah in stavba NUK-a.

Graf: Število slikovnega gradiva v tistih učbenikih, kjer se slikovno gradivo nanaša na krajevno zgodovino (po letnicah izdaje)

Graf prikazuje, da je največ slikovnega gradiva, ki se navezuje na slovenske kraje v učbenikih, ki so izšli od leta 1991 naprej, in to od 20 do 35 slik (1994, 2001, 2003, 2004a, 2005b). Glede na zgodovinska obdobja, so to učbeniki za 6. razred devetletne osnovne šole in za 6. razred osemletke oz. 7. razred devetletke, kar je zelo ustrezno za osnovno šolo.

Največ slikovnega gradiva pri vseh učbenikih se nanaša na Ljubljano, potem na Piran in Ptuj. Kraji,

ki so zastopani v osnovnošolskih učbenikih, pa so še: Maribor, Kranj, Radovljica, Celje, Bled, Hrastovlje, Novo mesto, Škofja Loka, Trbovlje, Velenje, Kočevje, Prevalje, Zagorje, Višnja Gora, Šempeter, Ormož, Kamnik, Kropa, Jesenice, Idrija, Železniki, Tolmin, Naklo, Postojna, Žužemberk, Tržič, Krško, Ajdovščina. Omeniti pa je treba še Vače in Olimje.

Odgovori na 2. raziskovalno vprašanje: Ali se slikovno gradivo navezuje na slovenske kraje? kažejo, da se v vseh osnovnošolskih učbenikih slikovno gradivo tudi navezuje na krajevno zgodovino. Razpon slikovnega gradiva, ki se nanaša na krajevno zgodovino, je bil pred letom 1991 od 1 do 18, po letu 1991 pa od 5 do 35.

Pisno gradivo, ki se navezuje na krajevno zgodovino

Od 29-ih pregledanih učbenikov za osnovno šolo 14 učbenikov poleg učbeniškega besedila ne vključuje posebnega dodatnega pisnega gradiva. Od 15-ih učbenikov le šest učbenikov vključuje tudi krajše odlomke, ki se nanašajo na slovenske kraje oz. krajevno zgodovino, in sicer: V Ljubljani so imeli meščani javna kopališča,⁹ Arheološke najdbe na Slovenskem,¹⁰ Sledovi stare kamene dobe v naši domovini,¹¹ Mlajša kamena doba v naši domovini,¹² Naše ozemlje v dobi kovin,¹³ Iz pritožbe kmetov na blejskem sodišču 1515, Odlomek iz Piranskega statuta,¹⁴ Turjak, Dobropolje: šege in navade.¹⁵

Preglednica št. 2 prikazuje vključenost oz. navzočnost dodatnega pisnega gradiva v osnovnošolskih učbenikih po letnicah izdaje. Pisno gradivo, ki se nanaša na slovenske kraje, je dodatno označeno. Prazen prostor pomeni, da dodatno pisno gradivo ni vključeno.

Odgovori na 3. raziskovalno vprašanje: Ali se dodatno pisno gradivo navezuje na krajevno zgodovino? kažejo, da je dodatnega pisnega gradiva bistveno manj kot slikovnega gradiva. Tako smo našli krajše odlomke, ki se nanašajo tudi na krajevno zgodovino, le v šestih osnovnošolskih učbenikih.

⁹ Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, str. 95.

¹⁰ Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*. Druga, predelana izdaja, str. 27–28.

¹¹ Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*. Tretja, predelana izdaja, str. 12–13.

¹² Prav tam, 19–20.

¹³ Prav tam, str. 26–27.

¹⁴ Janša-Zorn, Mihelič, *Stari in srednji vek*, str. 126; Janša-Zorn, Mihelič, *Stari in srednji vek*, Četrta popravljena izdaja, str. 126.

¹⁵ Janša-Zorn, Kastelic, Škraba, *Spoznavajmo zgodovino*, str. 76–77.

Učbeniki za zgodovino	Pisno gradivo	
	Navzočnost	Pisno gradivo, ki se nanaša na slovenske kraje
1952		
1958		
1959		
1960		
1963a	✓	✓
1963b		
1969		
1971	✓	✓
1973		
1974	✓	✓
1976		
1978		
1986		
1990a		
1990b		
1993	✓	
1994	✓	✓
1995	✓	
1997	✓	
1998		
2000a	✓	
2000b	✓	
2001	✓	✓
2002		
2003	✓	
2004a	✓	✓
2004b	✓	
2005a	✓	
2005b	✓	

Preglednica 2: Navzočnost pisnega gradiva v osnovnošolskih učbenikih

Naloge, ki se navezujejo na domači kraj

Od 29-ih pregledanih učbenikov za osnovno šolo 4 učbeniki ne vključujejo nalog. Od 25-ih učbenikov le osem učbenikov ne vključuje nalog, ki se navezujejo tudi krajevno zgodovino.

Preglednica št. 3 prikazuje vključenost oz. navzočnost nalog v osnovnošolskih učbenikih in posebej vključenost nalog, ki se nanašajo na krajevno zgodovino. Prazen prostor pomeni, da učbeniki ne vključujejo nalog. Iz preglednice je razvidno, da so imeli vsi osnovnošolski učbeniki vključene naloge od leta 1963 naprej in da so po tem letu redki učbeniki, ki ne bi imeli tudi nalog, nanašajočih se na krajevno zgodovino. Razpon nalog je od 1 do 7, razen v učbeniku iz leta 1993, ki ima 13 nalog in se nanašajo na zgodovino 20. stoletja.

Učbeniki za zgodovino	Naloge	
	Navzočnost	Naloge, ki se nanašajo na krajevno zgodovino
1952		
1958		
1959		
1960		
1963a	✓	✓
1963b	✓	✓
1969	✓	
1971	✓	✓
1973	✓	✓
1974	✓	✓
1976	✓	✓
1978	✓	
1986	✓	✓
1990a	✓	✓
1990b	✓	✓
1993	✓	✓
1994	✓	✓
1995	✓	✓
1997	✓	
1998	✓	
2000a	✓	✓
2000b	✓	✓
2001	✓	✓
2002	✓	
2003	✓	
2004a	✓	✓
2004b	✓	✓
2005a	✓	
2005b	✓	

Preglednica 3: Navzočnost nalog v osnovnošolskih učbenikih

Ostali učbeniki: 1963a, 1990a in 2004a pa imajo sicer od 5 do 7 nalog in se nanašajo na 6. razred osemletke (1963a, 1990a) in šesti razred devetletke (2004a), kar je zelo ustrezno za osnovno šolo.

V nadaljevanju so predstavljene izbrane naloge iz osnovnošolskih učbenikov, ki so razporejene v različne tematske skupine.

Glede na vsebino je največ nalog, ki se nanašajo na kulturnozgodovinske spomenike. V nadaljevanju so naloge predstavljene v kronološkem vrstnem redu:

- "Katero najdišče je najbližje tvojemu domu?" (mlajša kamena doba)¹⁶

¹⁶ Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, Druga, predelana izdaja, str. 19; Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, Tretja, predelana izdaja, str. 20.

- "Katero najdišče je najbližje tvojemu domu?" (kovinske dobe)¹⁷
- "Obišči najbližji muzej, preglej zbirko iz najstarejše dobe in jo opiši! Zanimaj se, kje so našli te ostanki!"¹⁸
- "Opiši najdišče, ki je najbližje tvojemu domačemu kraju, navedi najdene predmete."¹⁹
- "Poizvedi, ali so v bližini tvojega kraja ostanki rimske dobe. Če so, jih opiši."²⁰
- "Rimski spomeniki iz rimske dobe pri nas."²¹
- "Ali poznaš rimske umetnostne spomenike na našem ozemlju?"²²
- "Naštej nekaj gradbenih dosežkov iz rimske dobe na našem ozemlju."²³
- "Ugotovi rimske ostanki v tvojem kraju!"²⁴
- "Poznaš v bližini svojega doma kak grad ali razvaline gradu? Oglej si jo! Kateremu zemljiškemu gospodu je pripadalo ozemlje, kjer živiš? Poskusi ugotoviti, kateremu fevdalnemu gospodu ali graščini so pripadali tvoji predniki!"²⁵
- "Oglej si slike Ljubljane, Škofje Loke in Ptuja. Ugotovi podobo mest in povej, kje so se razvila."²⁶
- "Poskusi ugotoviti, kje je obstajalo v srednjem veku najbližje mesto! Na kakšnem kraju je nastalo in zakaj prav tam? So morda ohranjeni iz tistih časov še kaki materialni ali pisani spomeniki? Zanimaj se za stare stavbe, kipe, slike v svojem rojstnem kraju! Beri sestavke o likovni umetnosti v mladinskem tisku!"²⁷
- "Z učiteljem si oglejte staro mestno jedro!"²⁸
- "Kulturni spomeniki iz turških časov pri nas."²⁹
- "Ali je v tvojem kraju kak baročni spomenik? Opiši ga."³⁰
- "Zanimaj se, ali imate v domačem kraju ali v bližnji okolici stare stavbe, kipe ali slike, koliko so stare? Poskušaj ugotoviti, kdo jih je ustvaril!"³¹
- "Preglej kulturne spomenike v svojem kraju. Kako so ohranjeni, kako ti skrbiš za našo kulturno dediščino?"³²
- "Ugotovi v svojem kraju spominska znamenja tega revolucionarnega obdobja. V pomoč ti bodo tudi krajevni zborniki."³³

Naloge lahko razdelimo še na tiste, ki vključujejo politično zgodovino, družbeno-gospodarsko in kulturno zgodovino domačega kraja.

Primeri nalog, ki vključujejo politično zgodovino:

- "Kateri deželi je pripadal tvoj rojstni kraj?"³⁴
- "Pozanimajte se, kako je bilo organizirano politično življenje v vašem okolju, kakšne so bile takratne politične manifestacije, katera društva so delovala itd."³⁵
- "Ugotovi, kako se je v tvojem kraju razvil NOB leta 1941 in popiši okupatorjeve žrtve (spomeniki NOB, krajevno pokopališče)."³⁶
- "Ugotovite, pod katero okupacijsko oblast je sodilo vaše območje in se pozanimajte, kakšen je bil okupacijski režim, kako so ga doživljali ljudje?"³⁷
- "Poizvedi, ali v tvojem okolju kaj vedo o povojnih obračunih s kolaboracionisti. Preudari, kam vodi obračunavanje med ljudmi brez upoštevanja pravnih norm in sodnih postopkov."³⁸
- "Pozanimaj se za delo klubov OZN v Sloveniji oz. v tvojem kraju."³⁹
- "Pri starih starših ali drugih sorodnikih se pozanimaj, kako so doživeli obnovo, agrarno reformo, nacionalizacijo. Pogovorite se v razredu o tem, povežite pogovor z vprašanji in dilemami denacionalizacije."⁴⁰
- "Povprašajte, kako so vaši starejši sorodniki doživljali to obdobje hladne vojne, kakšna je bila zavest o nevarnosti novega spopada svetovnih razsežnosti."⁴¹
- "Povprašajte starše in se pogovorite o tem, kako so v času zborovanja v Cankarjevem domu 'Za mir in sožitje' doživljali usodo Jugoslavije oziroma krizo medrepubliških odnosov."⁴²

17 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, Druga, predelana izdaja, str. 30; Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, Tretja, predelana izdaja, str. 30.

18 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, Tretja, predelana izdaja, str. 20.

19 Božič, Weber, *Zgodovina 6*, str. 14.

20 Prav tam, str. 65.

21 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, str. 38.

22 Prav tam, str. 58.

23 Janša-Zorn, Kastelic, Škraba, *Spoznavajmo zgodovino*, str. 32.

24 Božič, Weber, *Zgodovina za šesti razred*, str. 59.

25 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, str. 91.

26 Božič, Weber, *Zgodovina 6*, str. 117.

27 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, str. 101.

28 Janša-Zorn, Mihelič, *Stari in srednji vek*, str. 126; Janša-Zorn, Mihelič, Darja, *Stari in srednji vek*, Četrta popravljen izdaja, str. 126.

29 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, str. 118.

30 Žvanut, Vodopivec, *Vzpon meščanstva*, str. 8.

31 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, Tretja, predelana izdaja, str. 153.

32 Božič, Weber, *Zgodovina 6*, str. 115.

33 Božič, Weber, *Zgodovina 8*, str. 33.

34 Metelko, *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*, str. 75.

35 Nešović, Prunk, *20. stoletje*, str. 66.

36 Božič, Weber, *Zgodovina 8*, str. 93.

37 Nešović, Prunk, *20. stoletje*, str. 118.

38 Prav tam, str. 153.

39 Prav tam, str. 157.

40 Prav tam, str. 164.

41 Prav tam, str. 183.

42 Prav tam, str. 245.

Primeri nalog, ki vključujejo družbeno-gospodarsko zgodovino:

- "Poizvedi, ali so bile v tvojem kraju v preteklosti fužine in manufakture."⁴³
- "Po Krajevem leksikonu Slovenije ugotovi, kako je v letih 1869 do 1910 naraščalo prebivalstvo v občini ali kraju, kjer živiš."⁴⁴
- "Pozanimajte se v svojem okolju, ali ga je prizadela velika gospodarska kriza, koliko kmetij in podjetij je šlo na boben, koliko ljudi je bilo brez dela, kako je bilo z dninarstvom."⁴⁵
- "Sestavi skico in pokaži na nji tovarne v svojem kraju. Vnesi podatke, kdaj so nastale, kaj v njih izdelujejo, kam izvažajo izdelke in s kakšnimi prometnimi sredstvi prevažajo tovore! Poizvedi, od kod prihajajo delavci, ki v njih delajo! Poizvedi tudi, kdaj je bila napravljena železniška proga, ki pelje skozi domači kraj."⁴⁶
- "Poizvedite doma, kje so starši zaposleni in kako danes upravljajo podjetja, ustanove, zadrage! Ugotovite, kateri so organi upravljanja tam, kjer so starši zaposleni! Naštejte predmete, ki so vaša osebna lastnina!"⁴⁷
- "Pogovorite se o ravni ekološke osveščenosti v vašem okolju."⁴⁸
- "Pozanimaj se, ali je v tvojem okolju zgrajen kak gospodarski objekt v času prvega petletnega plana? Kakšna je njegova današnja usoda?"⁴⁹
- "Kdaj je tvoj kraj dobil moderno vodovodno in kanalizacijsko omrežje?"⁵⁰
- "Poizvedi, katera domača obrt se je do danes ohranila v tvojem kraju."⁵¹

Primeri nalog, ki se nanašajo na kulturno zgodovino:

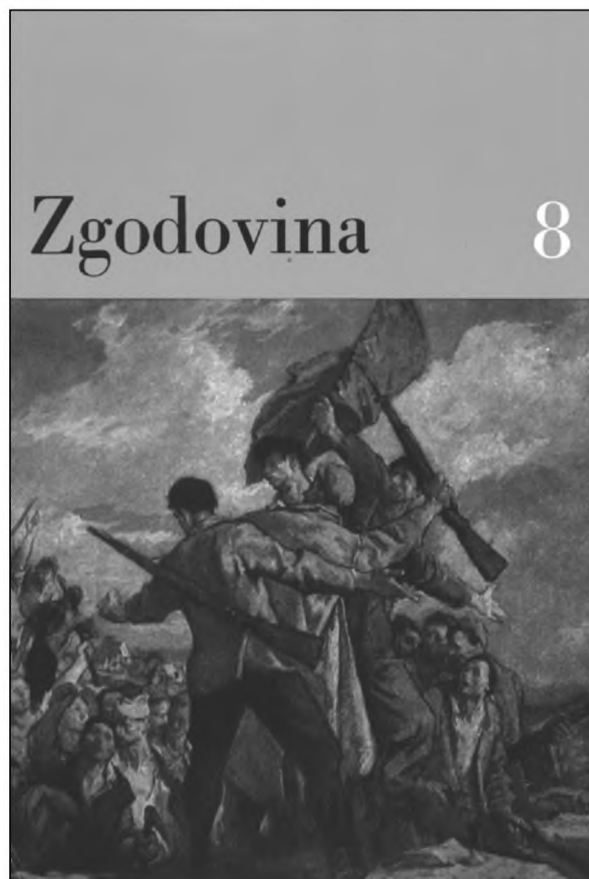
- "Preberi članek o čitalnicah v Sloveniji (Enciklopedija Jugoslavije 2, str. 607); katere so bile najbližje tvojemu domačemu kraju?"⁵²
- "Na šoli preglejte šolske dokumente izpred druge svetovne vojne in se pogovorite o ugotovitvah."⁵³
- "Kako je z vraževerjem dandanes? Kaj lahko ugotovite o njem v svojem okolju?"⁵⁴
- "Poiмену in opiši pustno masko, značilno za tvojo domačo pokrajino. Poizvedi, kako barvajo

in krasijo velikonočne pirhe v tvojem kraju."⁵⁵

V učbenikih nismo zasledili nalog, ki se nanašajo na različne dejavnosti učencev (avtentične) in na krajevne dogodke.

Čeprav so naloge vzete iz različnih učbenikov za različne razrede, pa se glede zgodovinskih obdobij naloge najpogosteje nanašajo na 20. stoletje oz. čas, ki je bližji učencem, kar je zelo ustrezno, saj lahko lažje odkrivajo krajevno zgodovino zaradi dostopnosti virov.

Odgovori na 4. raziskovalno vprašanje: Katere naloge se nanašajo na domači kraj? kažejo, da so to naloge predvsem prostih odgovorov, ki zahtevajo od učencev, da raziščejo krajevno zgodovino. Pri tem si pomagajo z različnimi zgodovinskimi viri (ustni, materialni, pisni itd.). Učbeniki vključujejo bistveno več nalog, ki se nanašajo na učbeniško besedilo kot na preučevanje domačega kraja. Razpon teh nalog je zelo majhen (1–7), razen v enem od osnovnošolskih učbenikov (1993, 13 nalog).

Naslovnica učbenika za 8. razred osnovne šole iz leta 1978 (Božič, Weber, *Zgodovina za osmi razred*).

⁴³ Božič, Weber, *Zgodovina* 6, str. 133.

⁴⁴ Gestrin, Melik, *Zgodovina* 7, str. 93.

⁴⁵ Nešović, Prunk, *20. stoletje*, str. 4.

⁴⁶ Grobelnik, *Zgodovina za sedmi razred osnovnih šol*, str. 55.

⁴⁷ Prav tam, str. 61.

⁴⁸ Nešović, Prunk, *20. stoletje*, str. 22.

⁴⁹ Prav tam, str. 167.

⁵⁰ Cvirn, Hriberšek Balkovec, Studen, *Koraki v času. Novi vek*, str. 14.

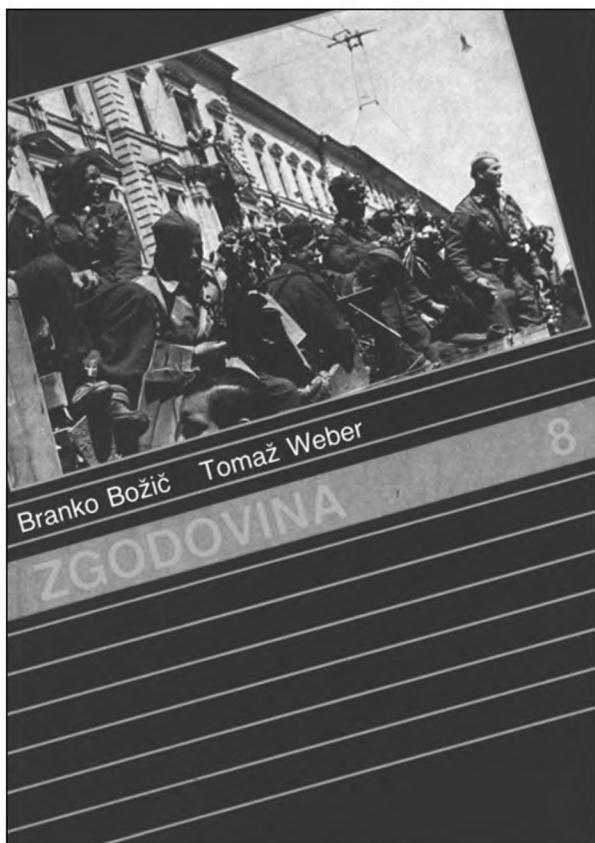
⁵¹ Janša-Zorn, Kastelic, Škraba, *Spoznavajmo zgodovino*, str. 79.

⁵² Gestrin, Melik, *Zgodovina* 7, str. 95.

⁵³ Nešović, Prunk, *20. stoletje*, str. 71.

⁵⁴ Žvanut, Vodopivec, *Vzpon meščanstva*, str. 115.

⁵⁵ Janša-Zorn, Kastelic, Škraba, *Spoznavajmo zgodovino*, str. 74.

Naslovnica učbenika za 8. razred osnovne šole iz leta 1990 (Božič, Weber, Zgodovina 8).

Zaključne ugotovitve

Analiza osnovnošolskih učbenikov za zgodovino, ki so izšli od leta 1945 do 2005 je pokazala, da učbeniki, ki so izšli po letu 1991, vključujejo več vsebin (poglavij in tem), ki se lahko nanašajo na krajevno zgodovino (vsakdanje življenje ljudi, slovenski kraji). Vsi učbeniki vključujejo slikovno gradivo, ki se nanaša na slovenske kraje. Bistveno več je slikovnega gradiva v učbenikih, ki so izšli po letu 1991. Slikovno gradivo se nanaša predvsem na kulturnozgodovinske znamenitosti v glavnih slovenskih krajih. V večini učbenikov se največ slikovnega gradiva nanaša na Ljubljano. Le nekateri učbeniki vključujejo tudi dodatno pisno gradivo, med njimi pa le šest učbenikov vključuje kratke pisne odlomke, ki se navezujejo na slovenske kraje (arheološke najdbe, običaji). Čeprav učbeniki vključujejo različne naloge, pa je nalog, ki se nanašajo na domači kraj malo, izjema je le osnovnošolski učbenik iz leta 1993, ki vključuje največ slikovnega gradiva. Naloge se nanašajo na kulturnozgodovinske spomenike ter na politično, gospodarsko, družbeno in kulturno zgodovino domačega kraja.

Ugotavljamo, da so pisci učbenikov od leta 1945 do leta 2005 poskušali vključevati krajevno zgo-

vino oz. preučevanje domačega kraja v okviru učbeniškega besedila, slikovnega in dodatnega pisnega gradiva ter nalog, vendar pa ti rezultati kažejo, da bo treba v prihodnosti nameniti krajevni zgodovini in preučevanju domačega kraja bistveno več pozornosti tudi v učbenikih. Predlagamo, da bi pisci učbenikov vključili več konkretnih primerov iz različnih slovenskih krajev tako v okviru slikovnega kot dodatnega pisnega gradiva. Ravno tako pa naj bi več nalog v učbenikih usmerjalo učence k preučevanju krajevine zgodovine oz. domačega kraja v skladu z učbeniško vsebino. Vsebine oz. tematike raziskovanja domačega kraja pa bi bile lahko še druge, npr. zgodovina kraja, zgodovina lokalne cerkve, zgodovina podjetja ali tovarne, zgodovina šole, vloga trgov, prevozna sredstva, kraj na razglednicah, kraj v arhivskih virih, komunalne dejavnosti, delavski domovi, javna razsvetljava, pokopališča, turistične prireditve v kraju, oskrba, komunikacije, onesnaženost okolja, naravne nesreče itd.

Vključevanje krajevine zgodovine v učbenike pri naša več pozitivnih elementov pri pouku zgodovine. "Njena neposrednost pri učencih zbuja zanimanje (kraje in ljudi poznajo, za dogodke so že slišali) in preučevanju nacionalne, regionalne in mednarodne zgodovine dodaja novo razsežnost. Lokalna zgodovina ponuja učencem zanimive priložnosti za sodelovanje z lokalnimi zgodovinarji, poleg tega pa lahko sami delajo kot zgodovinarji in si pomagajo s ključnimi zgodovinskimi koncepti, uporabljajo raziskovalne metode in razvijajo svojo lastno sposobnost za interpretiranje."⁵⁶ Poznavanje lokalne zgodovine pomeni razumevanje sedanje situacije domačega kraja, razumevanje drugih krajev in možnost primerjanja določenega prostora.⁵⁷ Razumevanje domačega okolja je tudi razumevanje regionalnega, narodnega, evropskega in svetovnega okolja, zato je krajevna zgodovina še toliko bolj pomembna pri izobraževanju mladih v 21. stoletju.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

- Cencič, Majda: Raziskovanje šolske zgodovine. *Šolska kronika – Zbornik za zgodovino šolstva*, 26, 1993, str. 13–18.
- Demarin, Josip: *Pouk zgodovine v osnovni šoli*. Ljubljana : DZS, 1969.
- Stradling, Robert: *Poučevanje evropske zgodovine 20. stoletja*. Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2004.

⁵⁶ Stradling, *Poučevanje evropske zgodovine 20. stoletja*, str. 162.

⁵⁷ *Theses on the Teaching and Learning of Local Histories*, <http://www.eurocliohistory.org/>.

Theses on the Teaching and Learning of Local Histories by Clio '92, Association of Teachers and Researchers in History Teaching and Learning, Italy, 2003. <http://www.eurocliohistory.org/> (14. 8. 2004).

Trškan, Danijela: Metodična struktura sodobnih srednješolskih učbenikov za zgodovino. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 2–3, str. 465–478.

Weber, Tomaž: *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli*. Ljubljana : DZS, 1981.

Weber, Tomaž: Od tradicionalnega do integralnega učbenika zgodovine na Slovenskem (formalni in vsebinsko-idejni vidiki snovanja). *Sodobna pedagogika*, 38, 1987, št. 2–3, str. 184–190.

Zgonik, Mavricij: *Zgodovina v sodobni šoli*. Ljubljana : DZS, 1968.

OSNOVNOŠOLSKI UČBENIKI

Binter, Bogdan: *Zgodovina južnih Slovanov za šesti razred osnovnih šol*. Ljubljana : DZS, 1959.

Božič, Branko; Weber, Tomaž: *Zgodovina za šesti razred*. Ljubljana : DZS, 1976.

Božič, Branko; Weber, Tomaž: *Zgodovina za osmi razred*. Ljubljana : DZS, 1978.

Božič, Branko; Weber, Tomaž: *Zgodovina 6. Ljubljana*: DZS, 1990.

Božič, Branko; Weber, Tomaž: *Zgodovina 8. 3., delno dopolnjen natis*. Ljubljana : DZS, 1990.

Cvirn, Janez; Hriberšek Balkovec, Elizabeta; Studen, Andrej: *Koraki v času. Novi vek. Zgodovina za 7. razred osemletke*. Ljubljana : DZS, 2000.

Dolenc, Ervin; Gabrič, Aleš; Rode, Marjan: *Koraki v času – 20. stoletje: zgodovina za 8. razred*. Ljubljana : DZS, 1998.

Dolenc, Ervin; Gabrič, Aleš; Rode, Marjan: *Koraki v času. 20. stoletje: zgodovina za 8. razred osemletke in 9. razred devetletke*. Ljubljana : DZS, 2002.

Gestrin, Ferdo; Hainz, Jože; Mikuž, Metod: *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole*. Ljubljana : MK, 1958.

Gestrin, Ferdo; Melik, Vasilij: *Zgodovina 7. Ljubljana* : DZS, 1986.

Grobelnik, Ivan: *Zgodovina za sedmi razred osnovnih šol*. Ljubljana : DZS, 1963.

Janša-Zorn, Olga; Kastelic, Ana; Škraba, Gabrijela: *Spoznavajmo zgodovino. Zgodovina za 6. razred devetletne osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 2004.

Janša-Zorn, Olga; Mihelič, Darja: *Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole*. Ljubljana : DZS, 1994.

Janša-Zorn, Olga; Mihelič, Darja: *Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole*. Četrta popravljena izdaja. Ljubljana : DZS, 2001.

Janša-Zorn, Olga; Mihelič, Darja: *Koraki v času. Od prazgodovine skozi stari in srednji vek. Učbenik za 7. razred devetletke*. Ljubljana : DZS, 2005.

Kern, Ana Nuša; Nečak, Dušan; Repe, Božo: *Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 1997.

Melik, Vasilij; Gestrin, Ferdo: *Zgodovina za sedmi razred*. Ljubljana : DZS, 1973.

Metelko, Antonija: *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*. Ljubljana : DZS, 1963.

Metelko, Antonija: *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*. Druga, predelana izdaja. Ljubljana : DZS, 1971.

Metelko, Antonija: *Zgodovina za šesti razred osnovne šole*. Tretja, predelana izdaja. Ljubljana : DZS, 1974.

Nešović, Branimir; Prunk, Janko: *20. stoletje. Zgodovina za 8. razred osnovne šole*. Ljubljana : DZS, 1993.

Pečnik, Marija; Pogačnik, Janko; Roš, Fran: *Zgodovina za osnovne šole*. Ljubljana : DZS, 1952.

Petauer, Leopold: *Zgodovinska učna snov za šesti razred osnovnih šol*. I. snopič. Ljubljana : DZS, 1960.

Razpotnik, Jelka; Snoj, Damjan: *Raziskujem preteklost 9. Učbenik za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana : Rokus, 2005.

Rode, Marjan; Tawitian, Elissa: *Prvi koraki v preteklost: Zgodovina za 6. razred devetletke*. Ljubljana : DZS, 2004.

Simonič Mervic, Karmen: *Stari svet: zgodovina za 7. razred devetletne osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 2003.

Škerl, France: *Zgodovina za osmi razred osnovnih šol*. Ljubljana : DZS, 1969.

Žvanut, Maja; Vodopivec, Peter: *Vzpon meščanstva: zgodovina za 7. razred osnovne šole*. Ljubljana : Mihelač in Nešović, 1995.

Žvanut, Maja; Vodopivec, Peter: *Vzpon meščanstva: zgodovina za 8. razred devetletne osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 2000.

ZUSAMMENFASSUNG

Ortsgeschichte in den Grundschulbüchern für Geschichte 1945–2005

Hauptzweck der einschlägigen theoretischen Geschichtsforschungsarbeit war es festzustellen, in welchem Maße die Ortsgeschichte (Heimatkunde) in den zwischen 1945 und 2005 erschienenen Grundschullehrbüchern repräsentiert war. Bei der Analyse wurden die Lehrbücher auf folgende Elemente geprüft: Titel der einzelnen Kapitel und Themen in Inhaltsverzeichnissen, Bild- und zusätzliches Schriftmaterial sowie Aufgaben. Bei allen Elementen wurde die Vorkommenshäufigkeit und Präsenz jener Teile festgestellt, die sich auf die Ortsgeschichte bezogen. Die Analyse der Grundschullehrbücher für Geschichte zeigte, dass die Lehrbücher, die nach 1991 bzw. der Unabhängigkeitserklärung Sloweniens erschienen, mehr Kapitel und Themen enthalten, die sich auf die Ortsgeschichte beziehen (Alltagsleben, slowenische Orte), weil auch der Umfang der slowenischen Ge-

schichte größer wurde. Alle Lehrbücher schließen auch das Bildmaterial ein, das sich vor allem auf kulturhistorische Besonderheiten größerer slowenischer Orte, insbesondere auf Ljubljana, beziehen. Nur wenige Lehrwerke enthalten zusätzliches auf die Ortsgeschichte bezogenes Schriftmaterial. Durch verschiedene Aufgaben in Lehrbüchern werden Schüler zur Erforschung ihres Heimatortes angeregt. Die meisten Aufgaben beziehen sich auf kulturhistorische Denkmäler sowie auf die politische, wirtschaftliche, gesellschaftliche und kulturelle Geschichte des Heimatortes. Es kann festgehalten werden, dass Grundschullehrbücher Elemente der Ortsgeschichte einschlossen, jedoch in einem zu geringen Maße. Darum schlagen wir vor, dass Lehrbuchverfasser in Zukunft mehr Material (vor allem Schrift- und Bildmaterial) in Zusammenhang mit verschiedenen Ereignissen aus verschiedenen slowenischen Orten einsetzen. Mit Kenntnis und Verständnis der gegenwärtigen und vergangenen Situation des Heimatortes geht auch ein besseres Verständnis des regionalen, nationalen, europäischen und Weltmilieus einher. Darum nimmt die Ortsgeschichte einen bedeutenden Platz in der Ausbildung der jungen Generation des 21. Jahrhunderts ein.

Po razstavah

Radovljica, naše staro mesto skozi stoletja (16. maj – 31. oktober 2008)

Ob letošnjem *Mednarodnem dnevu muzejev* je *Mestni muzej Radovljica* (ena izmed petih enot Muzejev radovljiške občine) v prenovljenem zakristijskem obrambnem stolpu iz 16. stoletja za župnijsko cerkvijo odprl zanimivo razstavo pod naslovom *Radovljica, naše staro mesto skozi stoletja*. Na ogled je pet panojev s kopijami originalnih študijskih slik avtorjev domačina dr. Cene Avgušтина, enega najboljših poznavalcev razvoja gorenjskih starih mest, in akademske slikarke Andreje Peklar, ki sta se na pobudo direktorice muzeja, prof. zgodovine Verene Štekar-Vidic, in na podlagi študija arheoloških in zgodovinskih virov kar tri leta trudila udejaniti idejo upodobitve urbanističnega razvoja stare Radovljice od 14. do 19. stoletja. Kustosinja razstave je po preučitvi literature dragocene upodobitve opremila s kratkim zgodovinskim kontekstom in dodala legendo, v kateri so zbrane ključne urbanistične novosti v posameznih obdobjih. Na ta način so upodobitve dobile poseben smisel za domačine, ki iz njih prepoznavajo svoja domovanja, zgibanka, ki je prevedena tudi v angleški jezik, pa nadomešča turistični vodnik, nepogrešljiv spremljevalec vseh, ki se v poletnih mesecih radi potepajo po starem mestu.

Pri nastajanju upodobitev urbanističnega razvoja stare Radovljice sta ključnega pomena študij primarnih in primerjalnih virov ter dojemljivost slikarke tako za razmerje prostora kot za izbiro pogleda na mesto. Zlasti slikovni viri v posameznih obdobjih Radovljico prikazujejo enkrat z južne, drugič s severne, zahodne ali vzhodne perspektive. Avtorja sta se nato odločila, da bosta svoj objekt študija v vseh obdobjih upodobila iz jugozahodne perspektive.

Cene Avguštin, dr. umetnostne zgodovine in muzejski svetnik v pokoju, je o urbanističnem razvoju Radovljice in drugih gorenjskih oz. evropskih mest na več mestih pisal že sam,¹ precej literature

pa so prispevali tudi drugi avtorji. Za urbanistični razvoj naselja so ves čas značilni trije kompleksi: razvoj župnijskega (cerkev in pripadajoča poslopja) in graščinskega (od prvotne utrdbe do graščine) kompleksa ter širitev poselitvenega prostora za vsakokratne prebivalce naselbine (prvih koloniziranih priseljencev, tržanov, kasneje meščanov). Zanimiv je tudi razvoj obrambnih naprav (obzidje, jarek, stolpi, obzidna pot) in v pravokoten trg razširjene ceste, ki je v določenem času postala hrbtenica in simetrala naselja, in ločila parcele prebivalcev od graščine in župnijskega dela. Med njimi je najbolj poznan razvoj župnijskega kompleksa,² medtem ko o obnovi graščine še čakamo podrobnejše poročilo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, oz. odgovorne konservatorke mag. Nike Leben. O ostalih hišah vemo še največ o Šivčevi hiši,³ danes preurejeni v galerijo, s katero upravljajo *Muzeji radovljiške občine*, ostale pa poznamo bolj skozi njihove stanovalce, pa še to bolj temeljito skozi tiste iz 18. stoletja.⁴

Trg Radovljica je bil na prvi upodobitvi v obdobju prehoda iz romanike v gotiko, torej okoli leta 1333, območje zemljiške posesti grofov Ortenburških. Plemiška družina, po rodu iz Spittala na avstrijskem Koroškem, si je, potem ko je bila prafara sv. Petra iz bližnjih Roden prenesena na pomol nad sotočjem obeh Sav in v času številnih okoliških medfevdalnih sporov, močno prizadevala za ustanovitev trgovsko-obrtniškega središča svoje gorenj-

dine 17. stoletja. Vsebinsko gradivo za maketo. Dokumentacija Mestnega muzeja Radovljica, 1998; isti: Radovljica v slikarskih in grafičnih upodobitvah 17. in 18. stoletja. V: Barbara Murovec (ur.), *Vis imaginis: baročno slikarstvo in grafika*: jubilejni zbornik za Anico Cevc = Festschrift Anica Cevc, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 401–419.

² Leben, Nika: Stavbni razvoj župnijskega dvorca v Radovljici. V: Jure Sinobad (ur.), *Radovljiški zbornik 1995*, Radovljica, Občina Radovljica, 1995, str. 293–309; Blaž Resman: Skica za umetnostnozgodovinski portret župnijske cerkve v Radovljici. V: Jure Sinobad (ur.), *Radovljiški zbornik 1995*, Radovljica, Občina Radovljica, 1995, str. 271–292.

³ Gartner-Lenac, Nadja: Stanovalci Šivčeve hiše od začetka 18. stoletja do leta 1973. Radovljica : Muzeji radovljiške občine, 2004. Zbirka *Naše mesto in ljudje 2*; Vodnik po restavriranem kulturnem spomeniku – Šivčevi hiši. Kranj: Zavod za spomeniško varstvo v Kranju, 1976.

⁴ Gartner-Lenac, Nadja: Radovljiške družine v 18. stoletju : Radovljica Mesto. Radovljica : Muzeji radovljiške občine, 2007. Zbirka *Naše mesto in ljudje 3*.

¹ Avguštin, Cene: Meščanska hiša v Radovljici. V: Jože Dežman (ur.), *Radovljiški zbornik 1992*, Radovljica, Skupščina občine Radovljica, 1992, str. 74–91; isti: Zgodovinsko-urbanistični značaj starega mestnega jedra Radovljice. V: Jure Sinobad (ur.), *Radovljiški zbornik 1995*, Radovljica, Občina Radovljica, 1995, str. 77–87; isti: *Radovljica do sre-*

ske posesti v *Deželi*.⁵ Hkrati naj bi bilo to tudi obrambno oporišče gospostva na levem in desnem bregu Save. Viri za preučevanje nastanka in naselbinske podobe Radovljice za to obdobje so še sila redki. Ugotovitve slonijo na arheoloških sondažnih raziskavah, redkih arhivskih dokumentih, kot so vizitacijska poročila, in primerjalnih študijah še vidnih ostankov oblike naselbine z drugimi podobnimi alpskimi kraji v Evropi.

*Radovljica leta 1333.*⁶

Župnijski kompleks, ki je bil tedaj še posebej obdan z obzidjem, so sestavljali župnijska cerkev sv. Petra, trške obrambne naprave, župnišče in kostnica s kapelo sv. Janeza in Mihaela. Znotraj župnijskega zidu je bilo tudi pokopališče.

Predhodnica današnje graščine, ki dominira na Linhartovem trgu, je bila v tedanjem času fortifikacija – utrdba Ortenburžanov, prav tako obdana s posebnim obzidjem. Nasproti utrjenega vhoda je stal grajski urad, precej visoka in posebna zgradba blizu tržnega prostora, ki jo lahko prepoznamo še danes.

Pred vhodom v trg s severne strani je stala mitničarska hiša. Med fortifikacijo in nizom hiš prvih tržanov v vrsti grajskega urada je potekala v trg razširjena cesta, na koncu katere je bil pred vhodom v župnijski kompleks tržni prostor. Od tu dalje je popotnik lahko nadaljeval pot za dvorišči in vrtovi trških hiš, obdanih z leseno ograjo, navzdol proti Savi in čeznjo v lipniško dolino.

Po izumrtju Ortenburžanov leta 1418 jih po dedni pogodbi nasledijo grofje Celjski. Od njih Radovljica v tem obdobju dobiva številne privilegije pri trgovanju in sojenju. Po dolгих bojih za celjsko na-

sledstvo je območje pripadlo deželnim knezom Habsburžanom. Radovljica naj bi ob koncu 15. stoletja, najkasneje pa leta 1510, pridobila mestne pravice. K tej odločbi je spadala tudi pravica prisilne poti, kajti Radovljica je nastala nekoliko stran od glavne trgovske osi, ki je potekala od Bohinjskega kota in Zgornjesavske doline proti Kranju. Leta 1515 dobi območje v zakup fevdalna družina Dietrichstein.

Poleg že bolj raznovrstnega arhivskega gradiva so se iz tega obdobja ohranili nekateri ostanki obrambnih naprav. V zvezi z naselbinskim razvojem Radovljice v času med pozno gotiko in renesanso je pomembna določba cesarja Friderika III. iz leta 1478, po kateri se v Radovljico zaradi povečane turške nevarnosti lahko naseljujejo tudi ljudje s podeželja.

Na upodobitvi iz 15. stoletja je tako Radovljica že obdana z zidanim obrambnim zidom, s številnimi obrambnimi stolpiči okrogle oblike. Vrh zidu je potekal zeleni pomol, ob njem pa obzidna pot, kajti mestne hiše se zaradi obrambnih razlogov še niso smele naslanjati na obrambni zid. Tedaj nastane na zahodni strani, pred zgornjimi vhodnimi vrati, mestni obrambni jarek, eden še danes redko ohranjenih celo v Evropi. Spodnja vrata so se ohranila ob poti, ki je vodila v lipniško dolino. Le-to je na jugovzhodu nadziral bastion (kasnejši Varlov stolp), stavba, ki se je prav tako ohranila do danes.

Radovljica okoli leta 1500.

Znotraj obzidja je v župnijskem delu ob župnišču tedaj ustanovljena taverna. Župnišče ni več posebej obzidano, pokopališče so prenesli na bližnje gradišče, kjer je staro radovljiško pokopališče še danes. Nekdanji fortifikaciji Ortenburžanov prizidajo vzhodni stanovanjski del. Precej se poveča tudi število hiš novih meščanov.

⁵ *Dežela* domačini imenujejo severozahodni rob Radovljiške ravnine.

⁶ Avtorja slik sta dr. Cene Avguštin in Andreja Peklar, originala hrani Mestni muzej Radovljica, inv. št. RAD; 14/1-5.

V času renesanse, torej v 16., deloma celo v 17. stoletju ima Radovljica v urbanističnem pogledu tipično srednjeveško, z renesančnimi arhitekturnimi pridobitvami obogateno mestno podobo. Zaradi tega je eno najbolj ohranjenih srednjeveško-renesančnih aglomeracij pri nas in v srednji Evropi. V mesto in radovljiško graščino se v tem obdobju vselijo grofje Thurni, ki bistveno posežejo v graščinski kompleks. Posestvo postane *fidejkomis* – dedno, neprodajno rodbinsko posestvo, ki prehaja iz roda v rod. Z nakupom se prekine fevdalni odnos s Habsburžani. Ko so turški upadi pojenjali, so ljudje pri gradnji pogosto že prenehali upoštevati tudi pravilo, da se mestne hiše ne smejo držati obzidja.

Tudi podobo Radovljice v obdobju renesanse in zgodnejših obdobjih lahko raziskujemo na podlagi poskusnih sond, ki so jih opravili arheologi iz Gorenjskega muzeja in arheologi, umetnostni zgodovinarji ter restavratorji območnega zavoda za varstvo kulturne dediščine Kranj (Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj), redkih upodobitev, primerjav z raziskavami drugih sodobnih evropskih krajev in posameznih ohranjenih arhitekturnih elementov ter objav različnih strokovnjakov v domačih in tujih strokovnih monografijah in zbornikih.⁷

Radovljica v času renesanse.

V župnijskem kompleksu je v 16. stoletju nastal poleg starejših kaplanijskega in mežnarjevega (pred letom 1500) zakristijski stolp. Za današnjo samostansko hišo se je od spodnjih mestnih vrat proti Varlovemu stolpu (nekdanji bastion) razprostiral mestni sadovnjak – *pungart*. Ob cerkvi je stala kapela sv. Barbare.

Med današnjimi hišami so že prepoznavne Fajdigova, Magušarjeva (z renesančnim obokanim dvoriščem), Vidičeva (z značilnim vogalnim stolpičem),

Šivčeva (današnja galerija Muzejev radovljiške občine), Bazuljnekova-Malijska in Mencingerjeva hiša.

Zunaj obzidja so se proti jugu razprostirale mestne pristave. Severno od deželne poti je na območju kasnejšega baročnega parka stala domnevna kapucinska cerkev. Cesta proti Savi ob južnem obzidju je bila obdana z leseno ograjo.

Pozno 17. in 18. stoletje je doba nastopajočega in zrelega baroka, doba razsvetljenstva, reform cesarja Jožefa II. in čas, ki ga je v Radovljici preživel mladi Anton Tomaž Linhart (1756–1766). Radovljica z okoli 400 prebivalci se začne širiti izven mestnega obzidja, z bližnjo okolico spada pod zemljiško posest grofov Thurn-Valsassina. V tem obdobju se s patentom o ukinitvi osebne odvisnosti in možnosti odkupa kmečke posesti začno rahljati tudi fevdalne vezi s podložniki. Radovljica je nekaj časa gospodarsko nazadovala, v mestu se skoraj ne gradi novih stavb.

Podobo Radovljice v zgodnji baročni dobi (konec 17. stoletja) nam s pogledom na mesto iz Predtrga posreduje bakrorez Janeza Vajkarda Valvasorja, objavljen leta 1679 v *Topographia ducatus Carnioliae moderna*. Votivna podoba iz cerkve sv. Florjana na Studenčicah iz leta 1761 nam prikazuje Radovljico s severozahodne strani. Božjepotna podoba oltarja sv. Krvi iz leta 1765 slikarja Marka Layerja v radovljiški župnijski cerkvi pa ponuja pogled na mesto z juga.

Radovljica v baroku.

Znotraj radovljiškega obzidja že prepoznamo nekatere hiše, ki obstajajo še danes: Černetovo, Burceljnovno, Katrinekovo, Muhnikovo in Linhartovo. Nastale so tudi nove hiše v severnem delu mestnega jarka in nad njim (zunanje obzidje na jugu je še vidno kot v času renesanse), z opuščenimi zgornjimi mestnimi vrati je na zunanji strani obzidja

⁷ Glej opombo 1.

nastal nov trgec med Savnikovo, Dralkovo in Bogatajevo hišo. Opuščena so bila tudi spodnja mestna vrata, na mestu, kjer so kasneje zrasle Sartorijeve stopnice, so vidna mala mestna vratca. V župnijskem kompleksu je cerkveni zvonik dobil baročno kapo.

Precej posegov je opaziti na graščini: grofje Thurn-Valsassina so jo odeli v baročno pročelje, kakršno ima še danes. V tem času je nastal tudi baročni graščinski vrt, do katerega so ob severnem obzidju iz graščine zgradili lesen mostovž. Baročni vrt, ki je bil po tlorisu enakovreden površini mestnega jedra, bo predmet ene od naslednjih razstav, sicer pa je bolj podrobno opisan v zbirki *Dnevi kulturne dediščine*⁸ in prisoten v zavesti Občine Radovljica, da ga v prihodnjih letih v skladu s sodobnimi metodami in finančnimi možnostmi obnovi.

Strehe meščanskih hiš in celo cerkve so bile na prelomu 19. stoletja še vedno prekrte s škodlami, z opečnato streho je bila prekrita le graščina. Mnogična uporaba lesa in stisnjenost hiš je bila vzrok, da je leta 1835 velikanski požar skoraj uničil mesto. Na srečo je bila večina hiš že zidana, kar je preprečilo izgubo starejših dragocenih arhitekturnih ostalin. Na upodobitvi že popožarno upodobljene Radovljice so strehe že opečnate.

V 19. stoletju se je Radovljica razširila proti zahodu in postala okrajno središče. Tloris mesta nam je poznan iz Franciscejskega katastra iz leta 1826. Prav tako so za 19. stoletje že na voljo številni arhivski dokumenti (popisi, odločbe...), upodobitve in drugi pisni viri.

Radovljica po letu 1835.

Ob župnijski cerkvi je v tem času nastala kapela sv. Krvi. Varlov obrambni stolp na južni strani ne stoji več samostojno, nanj se navežejo hiše v današnji Gradiški ulici. V mestu so v poslopju ob nekdanjih spodnjih mestnih vratih ustanovili šolo, nekdanja graščinska upravna stavba nasproti vhoda v graščino dobi ime Lahkovca. Ob južnem obzidju zgradijo Sartorijeve stopnice. Na upodobitvi popožarne Radovljice so že označene nekatere hiše izven obzidja, kamor se je začela širiti Radovljica: Komanova hiša, Dorničeva gostilna, nova mestna ubožnica.

S postavitvijo stalne razstave o Antonu Tomažu Linhartu decembra 2007 je *Mestni muzej* v Radovljici z letom 2008 jasneje začrtal svoje poslanstvo in opredelil tri glavne zbirke: nacionalno pomembno zbirko *Linhartiada z 18. stoletjem* (ki jo razvijamo skupaj s Slovenskim gledališkim muzejem), zbirko *Stara Radovljica* in zbirko *Kraji ob levem bregu Save v današnji občini Radovljica*. V okviru vsake od teh treh zbirk smo določili zbiralno politiko in raziskovalno delo. Vire, ki so na voljo za zgodnejša obdobja Radovljice in okolice, poleg dr. Avgušтина dobro poznata tudi mag. zgodovine in bibliotekar v radovljiški knjižnici Jure Sinobad in njegov sodelavec Stane Adam, ki jih objavljata v Linhartovih listih⁹ in v obliki občasnih razstav, zato v Mestnem muzeju na tem področju ne bomo orali ledin. Vendar se zaenkrat študij tovrstnih virov za nas šele začneja, zato so tudi podrobnejše informacije o urbanističnem razvoju mesta za sedaj še brez globljega razumevanja vzrokov, posledic in funkcije posameznih elementov oz. teh še nismo sistematično umestili v zgodovinski koncept. V ta namen že načrtujemo četrti zvezek publikacije *Naše mesto in ljudje*, v katerem želimo objaviti vse vire, na podlagi katerih so nastale dragocene upodobitve, nato pa preko njih navezati stike s kraji, ki imajo podoben urbanistični razvoj kot Radovljica.

Tita Porenta

⁸ Dešnik, Stanka: *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji*. Ljubljana : Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995.

⁹ *Linhartovi listi*, spletni časnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica (ISSN 1580-9641).

Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor. Šest desetletij ljubljanskega študija biotehniške. Razstava Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani (3. 12. 2007 – 23. 11. 2008).

Razstava z naslovom "Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor" je bila postavljena ob šestdeseti obletnici začetka univerzitetnega študija agronomije, ki ga štejemo za matični študij današnje Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Razstava nas z uvodnim delom dr. Jožeta Ciperleta najprej popelje do začetkov študija kmetijstva konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja na jezuitskem filozofskem študiju in ljubljanskem liceju, ko so predavanja študentom, ki so se poleg svojega osnovnega poklica nameravali ukvarjati tudi s kmetijstvom, posredovala osnovna kmetijska znanja. V nadaljevanju Tatjana Dekleva predstavi začetke modernega študija biotehniških znanosti, ki segajo v leto 1947, ko je bila v okviru ljubljanske univerze ustanovljena Agronomska fakulteta, ki je že v istem letu sprejela prve študente. Potrebe po visoko kvalificiranih strokovnih kadrih so bile velike, možnosti za študij na fakultetah v Zagrebu in Beogradu, kjer so Slovenci pridobivali kmetijska znanja pred vojno, pa majhne, saj sta bili obe fakulteti po letu 1945 zelo zasedeni. Po ustanovitvi njenega gozdarskega oddelka sledimo razvoju Agronomske in gozdarske fakultete (1949–1953), ki je po reorganizaciji ljubljanske univerze v letu 1950 dobila status samostojne

fakultete. V letu 1953, ko je bil ustanovljen še veterinarski odderek, se je fakulteta preimenovala v Fakulteto za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo (1953–1961). Po priključitvi oddelka za biologijo, katerega začetki segajo v leto 1919, se je leta 1961 oblikovala Biotehniška fakulteta, ki se je v naslednjih letih z ustanavljanjem novih oddelkov intenzivno razvijala. Razvoj je v letu 1990 pripeljal do izločitve veterinarskega oddelka in njegovo oblikovanje v samostojno fakulteto.

Razstavljeno je arhivsko gradivo, ki ga v svojih fondih in fototečni zbirki hranita univerzitetni arhiv in muzej, razstavno gradivo pa so prispevali tudi dekanat Biotehniške fakultete in njeni oddelki ter študentje prvih generacij agronomov, gozdarjev in veterinarjev.

Ob razstavi je izšel razstavni katalog, v katerem je predgovor napisal dekan Biotehniške fakultete prof. dr. Janez Hribar, uvod pa dr. Jože Ciperle, vodja Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani. Osrednja članka pa sta izpod peresa avtorjev razstave. Jože Ciperle bralca v prispevku z naslovom "Ljubljanski predmoderni visokošolski študij biotehniške (kmetijstva) v 18. in 19. stoletju popelje v dobo, ko so se v evropskem prostoru pojavile prve univerzitetne stolice za kmetijstvo. V avstrijski monarhiji je prvo kmetijsko (ekonomsko) stolicco dobila leta 1752 dunajska terezijanska akademija, leta 1766 je bila ustanovljena na univerzi v Pragi, leta 1771 pa se omenja tudi profesura v Linzu. Ljubljana je bila tedaj še daleč od svoje univerze. Leta 1771 je cesarica Marija Terezija ugodila predlogu "Družbe za poljedelstvo in koristne

Razstava "Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor" v prostorih Univerze v Ljubljani (fototeka ZAMU).

umetnosti", poznejše Kranjske kmetijske družbe, da se ustanovi javna teoretična in praktična učna stolica za poljedelstvo na ljubljanskem jezuitskem visokošolskem študiju. Predavanja so se uradno začela 28. februarja 1776, zaradi nezanimanja študentov pa je bila 23. decembra 1780 ljubljanska kmetijska stolica ukinjena. Ob prehodu iz 18. v 19. stoletje sta kmetijstvo in kmetijska znanost v srednji Evropi doživela velike spremembe. V avstrijski monarhiji je država povečala število učnih stolic za kmetijstvo na univerzah in na filozofskih študijih licejskih višješolskih ustanov. V letu 1815 je od dvorne komisije na Dunaju prišlo obvestilo, da je vladar odobril ustanovitev kmetijske stolice na filozofskem študiju ljubljanskega liceja. Praktična znanja iz poljedelstva je bilo v praksi spet moč pridobivati od decembra 1816, ko je začel predavati dr. Karl Werner. Po reformi visokega šolstva v Avstriji v letu 1848/49 je bil z ukinjenih licejev prenesen pouk kmetijstva na višje gimnazije. Po skoraj stoletnem premoru od ukinitve ljubljanskih kmetijskih predavanj in skoraj 30 let po ustanovitvi univerze v Ljubljani je bila v letu 1947 ustanovljena Agronomska fakulteta.

V prispevku Tatjane Dekleva z naslovom "Bio-

tehniška fakulteta skozi čas in prostor" je prikazan razvoj ljubljanskega univerzitetnega študija biotehniških ved od skromnih začetkov do moderne Biotehniške fakultete. Opisane so pobude in priprave za ustanovitev Agronomske fakultete, zasedba učnih mest, prvi učni načrt in nastanitev fakultete sprva v prostorih kasnejšega Kmetijskega znanstvenega zavoda, v Alojzijevešču in od leta 1951 v lastni stavbi na Krekovem trgu. Fakulteta, ki je bila nenehno v prostorski stiski, si je prizadevala zgraditi fakultetno središče, v katerem bi bili vsi oddelki in bi imelo tudi poskusno posestvo. Ob koncu petdesetih let je bila potrjena lokacija biotehniškega središča pod Rožnikom, v bližini Živalskega vrta, kjer so postopoma gradili paviljone za oddelke, dokler se ni kot zadnji preselil Oddelek za biologijo, katerega prostori so bili uradno odprti v letu 1993. V Biotehniškem središču, na izbrani lokaciji pod Rožnikom, danes deluje šest od njenih sedmih oddelkov.

Razstavo, ki je odprta do konca novembra 2008, je oblikovala Jerneja Muhič, razstavni katalog pa Željka Habl.

Tatjana Dekleva

Jubileji

Prof. dr. Branko Reisp – osemdesetletnik

*Dr. Branko Reisp, april 1972
(Fotodokumentacija Oddelka za zgodovino
in uporabno umetnost NMS).*

Sredi poletja, natančno 17. julija letos, je zgodovinar, muzejski svetnik prof. dr. Branko Reisp, dopolnil 80 let. Glede na dolgoletno bivanje v Ljubljani, živi na Starem trgu, enem najlepših predelov našega glavnega mesta, sodi že med cvet njenih meščanov. Rojen je v Žireh, šolanje pa končal na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani leta 1959.

Branko Reisp sodi med naše "medicince". Na zgodovini in arheologiji je bilo v preteklosti namreč kar nekaj študentov, ki so začeli svojo študijsko kariero na drugih fakultetah, jih pa je kasneje "praljubezen" preselila na zgodovino. Med njimi, takrat je bilo študentov bistveno manj, je bil tudi "medicince" Branko. S seboj je pripeljal tudi kolegico in kasnejšo soprogo, duhovito in simpatično Sonjo, s katero preživljata jesen življenja.* Odločitev za opustitev medicine je bila po svoje težka in lahka. Težka zato, ker je prinašala medicinska stroka bistveno

drugačen položaj v družbi, kjer je veljala zgodovina za politično malo nevaren študij, lahka pa zato, ker je imel oddelek za zgodovino eno najboljših profsorskih skupin na univerzi. V ozadju pa je bila seveda "praljubezen", ki je postala glavno gonilo za strokovno in znanstveno kariero.

Prof. dr. Branko Reisp je svojo službeno kariero začel in končal v Narodnem muzeju Slovenije. Delovno mesto je bilo dokaj ugledno, človeško okolje tudi, manj pa je bila prijetna strokovna politika njegovega vodstva. Sicer izjemni izobraženec, klasični filolog in pesnik dr. Jože Kastelic, je bil bolj kot zgodovini naklonjen arheologiji in je Narodni muzej spreminjal v osrednjo slovensko arheološko strokovno in muzejsko ustanovo. Med drugim je celo podrl stalno postavitev razstave slovenske zgodovine Josipa Mala, ki je kot celote v Narodnem muzeju še vedno ni. Branko Reisp je sodeloval pri razstavi Napoleonove Ilirske province in še nekaterih drugih, sicer pa se je prelevil v knjižničarja Narodnega muzeja. Njeno izjemno bogastvo ga je povsem pre-

* Brankova žena Sonja je umrla konec septembra 2008.

vzelo, predvsem pa je v njem odkril novo torišče svojega strokovnega in znanstvenega delovanja, kar ga je dejansko povzpelo v vrh slovenske kulture. Ta je bila v prejšnjih letih politično zelo zaznamovana, predvsem pa zelo plitvih zgodovinskih korenin. Ljudje so si zelo želeli pogledov nazaj v preteklost, hoteli so se ponovno prepričati o zgodovini in veljavi slovenske kulture. S tem je sovpadalo še nekaj slučajev. Prvi je bil ta, da sta evropski in z manjšo zamudo slovenski knjižni trg dobesedno vsrkavala ponatise stari knjižnih del. Slovenci smo imeli takrat v Münchnu evropsko razgledanega sijajnega kulturnika dr. Rudolfa Trofenika, ki sta mu bili blizu tako vsebina kot tehnika reprintov. Tako je bil Branko Reisp strokovno in znanstveno soudeležen pri vrsti izdaj Valvasorjevih del pa tudi Drabosnjaka, Florjančiča, Wagnerja in drugih. Posredno je njuno sodelovanje vplivalo tudi na posnemanje tovrstne dejavnosti pri drugih založbah.

Ponatisi Valvasorjevih del so Branku Reispu sprožili zamisel o novi temeljiti preučitvi življenja in dela našega polihistorja iz 17. stoletja. V okviru možnosti, tisti časi v finančnem pogledu niso bili naklonjeni znanstvenim raziskavam v tujini, je temeljito raziskal vrsto dotlej nepojasnjenih dejstev in jih združil v disertacijo, ki jo je obranil leta 1982. Hkrati se je specializiral za zgodovino tiskarstva, knjig in knjižničarstva in postal eden vodilnih strokovnjakov svojega časa.

Valvasor, pa tudi povečano zanimanje za starejšo zgodovino, ga je pognalo še na novo raziskovalno področje, to je zgodovino gradov. V izjemni seriji kulturni in naravni spomeniki Slovenije je izšlo kar nekaj njegovih tovrstnih monografij.

Odkritje in razvitje Reispovega strokovnega področja je zelo poglobilo njegovo vlogo v slovenski zgodovinski srenji. Tako so ga leta 1983 povabili na Filozofsko fakulteto univerze v Ljubljani, kjer je v letih 1983–1989 honorarno predaval slovensko splošno in kulturno zgodovino za čas od 16. do 19.

stoletja, od 1992 pa na oddelku za bibliotekarstvo. Leta 1990 je bil izvoljen za rednega profesorja. Kakorkoli mu je univerzitetna kariera godila, pa ga je na drugi strani ovirala. Jemal jo je skrajno resno in odgovorno in zato nekaterih svojih načrtov ni uspel uresničiti. Podpisani posebno obžaluje, da ni ponatisnil "turških glasov".

Ob vsej strokovni in znanstveni karieri pa je bil Branko Reisp vselej aktiven tudi znotraj Narodnega muzeja. Kadarkoli smo potrkali na njegova vrata, nas je prijazno sprejel in pomagal. Ko je поблиže spoznal naravo in nagnjenja raziskovalca, mu je omogočil, da je delal neposredno ob knjigah. To seveda ni bilo povsem dostopno s takratno knjižničarsko filozofijo, ki se je bala prostega pristopa do knjig, dejansko pa je bilo le na ta način možno ob doglednem času priti do rezultata. Pogosto je bilo treba pregledati nekaj deset knjig, na primer statističnih publikacij, kar je pomenilo popolno zasedbo knjižnega manipulanta in onemogočanje delo drugim obiskovalcem knjižnice. Prav tako je rad pomagal s svojim znanjem, usmerjal mlajše na neznane knjige, ni pa se branil tudi funkcij v strokovnih društvih in tako še danes velja njegovo predsednikovanje ljubljanskemu zgodovinskemu društvu za enega najbolj zglednih in uspešnih.

Bibliografija prof. dr. Branka Reispa obsega 160 enot. Te so trajni spomenik njegovega dela in neizbrisen pečat, ki ga je dal slovenski znanosti. Ta, tudi na podlagi njegovih spoznanj, koraka krepko naprej. Vsekakor je tudi v svoji naslednici vodje muzejske knjižnice našel odlično strokovnjakinjo. To nedvomno kaže na prepričanje o pomembnosti stroke in dejanski ljubezni do dela. Seveda pa je veliko njegovega dela tudi v delih drugih raziskovalcev, ki so se mu pogosto tudi nehote, pozabili zahvaliti. Naj bo ta zapis ob častitljivem jubileju tudi izraz javne, iskrene in globoke zahvale.

Stane Granda

Dr. Maja Žvanut – jubilantka

Od te pomladi naprej se lahko cenjena kolegica zgodovinarica dr. Maja Žvanut, po lastnih duhovitih besedah označuje kot *sexagenaria*. Ravno je pripravila še eno svojih imenitnih muzejskih razstav, tokrat v čast petstoti obletnici rojstva Primoža Trubarja.

Jedro njenega preučevanja predstavlja prav širše obdobje iztekajočega se srednjega in nastop novega veka na Slovenskem. Predvsem jo zanima toliko časa v naši historiografiji prezrto domače plemstvo, njegov miselni svet in vsakdanje življenje, pa vraščeno v druge sloje prebivalstva in raba slovenščine. Dr. Žvanutovo še posebno odlikuje edinstveno odkrivanje univerzalnih človeških hrepenenj in stremljenj, ki povezujejo vse čase in kraje. Njena disertacija o kranjskem plemstvu med sredino 15. in sredino 17. stoletja je izšla v standardnem, stalno navajanem delu *Od viteza do gospoda*. V svoji prvi razstavi v Narodnem muzeju Slovenije se je posvetila 16. stoletju, v naslednji je osvetlila obdobje pred njim – gotiko, pred nekaj leti pa še obdobje po njem – 17. stoletje. Njene nekonvencionalne predstavitve so vedno skrbno premišljene strukture, ne zgolj kro-

nološke premice, ampak kot čipke, stkanе iz izbranih tem, ki z odprtimi vprašanji vabijo k dialogu. Vedno si uspešno prizadeva zajeti bistvo dobe, notranje vzgibe in sprejete vrednote, ki so usmerjale dogajanja na družbeni in osebni ravni. Tudi izbrane in izpiljene razprave imajo tako kot razstave skrajno izčiščen koncept in kažejo na izjemen smisel za zgodovinsko sintezo. Po eni strani gradi svoje študije na podlagi raznolikih poklicnih izkušenj v spomeniškem varstvu, arhivih in muzejstvu, po drugi pa iz široke humanistične razgledanosti v kombinaciji s sistematičnim vsakodnevnim delom z muzejskimi predmeti, s slikovnimi in pisnimi viri. Še preden ob jutrih oživijo muzejski hodniki, je Maja že na poti v arhiv, da si privošči kak *sočen fascikel* ali dva.

Dvajset let imam že možnost občudovati Majino pronicljivost, ki vedno zadene bistvo in ne ovinkari, ki se skuša s poglobljenim raziskovanjem vedno kompleksne preteklosti čim bolj približati resnici, torej osvetliti življenje in dogodke s čim več plati. Večkrat se s hvaležnostjo spomni svojih profesorjev, kot vsak iskreni zgodovinar pa omeni, da seveda vsaka generacija hote ali nehotе reinterpretira. Dr.

Maji Žvanut je predvsem blizu preučevanje izobrazbe, vzgoje duha in srca domačega plemstva in pomena Cerkve za oblikovanje slovenskega naroda. Svoja dognanja zna preliti v čudovito preprost jezik in mojstrski slog. Ta izdajata od doma prinešeno veliko spoštovanje do vzgoje, izobrazbe in literature, ki ga deli z brati, predvsem z romanistom dr. Andrejem Capudrom. Vedno piše razumljivo in jedrnato, za vsakogar. Pred naše oči je sposobna pričarati ljudi iz mesa in krvi, z vrlinami in slabostmi. *Nič človeškega mi ni tuje*, pravi vedro.

Dr. Maja Žvanut uživa v raziskovanju in predstavljanju naše preteklosti in pove, kakšen privilegij je opravljati najlepší poklic na svetu in biti za to še plačan. Tudi mlajše kolege spodbuja k resnemu študijskemu delu. Ker jemlje zgodovino kot celoto, ki ji umetna razkosanost po strokah ne more koristiti, skuša povezovati v naših logih tako strastno zagrajene vrtičke, ki lahko sploh še niso bili obdelani ali pa v njih vlada plevel. Mladim in starim rojakom želi približati našo slavno in manj slavno zgodovino in tako že več generacij starejših osnovnošolcev uporablja njene učbenike za zgodovino, bere

napete članke in vzame v roke njeno knjigo iz zbirke *Ilustrirana zgodovina Slovencev za otroke*. Zadnje čase se posveča izobraževanju starejših, zvestih muzejskih prostovoljcev. Samoumevno ji je, da je naš osrednji muzej, tako kot je to običajno drugje po svetu, med vodilnimi izobraževalnimi in raziskovalnimi ustanovami v državi. Zato je sprejela pogosto z nehvaležnimi administrativnimi opravili združeno vlogo nosilke muzejskih raziskovalnih programov. V devetdesetih je bila glavna urednica *Kronike* in je še vedno članica uredništva. V matičnem muzeju si je uspešno prizadevala za uvedbo in prevzela uredniševanje serije publikacij *Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev*, ki je prišla že do sedme knjige. Znanstveno in muzejsko svetnico dr. Majo Žvanut kolegi zgodovinarji spoštujemo kot nesporno znanstveno avtoriteto in iskrivo sogovornico in smo ji dali najvišje stanovsko priznanje Valvasorjevo nagrado.

Še na mnogo sočnih fasciklov, Maja!

Maja Lozar Štamcar

Ob šestdesetletnici Staneta Grande

Ljudje se za zgodovino zanimajo iz zelo različnih pobud: ene žene v njene globine in širjave prvinška radovednost, drugi se trudijo odkriti modrost, ki se (morda) skriva v posamičniških in skupinskih popotovanjih skozi čas in prostor. Tretji so spet prepričani, da nekdanjost ni samo odgovor na vprašanje, od kod prihajajo, ampak jih v polnem pomenu besede omogoča, konstituira in določa. Četrtno je drugo – če ne celo prvo – ime za vse, kar je vredno in potrebno zanikanja. Petim je tempelj spomina, v katerem so sami nekakšni svečeniki. Komu je tudi zgolj neusahljiva zakladnica neponovljivih zgodb, hotenj in domišljije, splet stvarnosti, bolj ali manj realističnih predstav in neuresničenih načrtov, ki pa so vendarle del dejanskosti, saj so ljudje ravnali v skladu z njimi.

Prav raznovrstnost pobud, ki vodijo od kakršno koli vednost omogočajočega spomina k izkušnji in zgodovini, raziskovanje preteklosti razpira do neslutnih dimenzij. *Historia* zato ne more biti preprosto ena izmed strok ali disciplin, ampak je sinonim za brezbrežnost življenja, ki neprestano odteka iz sedanjosti v preteklost. Vse poenostavitve – najpogostejše so tiste v obliki shematizacij – dejansko vodijo k njenemu nerazumevanju. Zgodovina prenese samo celovitost: kot delnost je smešno nebogljen.

Tudi neživljenjska, neprepričljiva in nenavdušujoča. Marc Bloch pač ni brez globljega premisleka poučarjal, da obstaja samo obča zgodovina.

Na drugi strani je historiografija zaradi navezanosti na avtorja in njegovo končnost nekako "obsojena" na tematizacijo posameznih vprašanj in potemtakem na ne celovitost oziroma delnost. Izbira lahko med obravnavo posameznih (ožjih) prostorov v celotnem časovnem loku in ukvarjanjem z določenim obdobjem. Spominjam se, da je Bogo Grafe-nauer pri predavanjih prihajajočim generacijam slovenskih zgodovinarjev polagal na srce, naj si pridobijo izkušnjo obeh tematizacijskih pristopov. Sodil je, da je najbolje, če se vsakdo raziskovalno zaposli tako z določenim krajem oziroma področjem v različnih epohah (od pojava človeka v njem do tako rekoč včerajšnjega večera) kot s katerim od predvsem časovno opredeljenih pojavov, ki seže čez kakršno koli lokalitetno opredeljenost ali vsaj zajame zelo veliko ozemlje. Slovenci bi tako v doglednem času dobili pregled zgodovine vseh (večjih) krajev in obdobj: pogledi na diahroni osi bi se križali z onimi na sinhroni, kar bi nas privedlo k življenjski sliki nekdanjosti.

Stane Grande se je zgodovini posvetil zcela; zanj ni poklic, ki si ga človek izbere, ampak področje, ki

mu je bilo podarjeno s (p)osebno obliko radovednosti. Prav slednja ga je iz novomeške gimnazije jeseni 1967 pripeljala na ljubljansko *Filozofsko fakulteto*, katere profesorji so tedaj še imeli primat pri raziskovanju večine obdobj slovenske zgodovine. Po študiju, ki ga je sklenil leta 1973, je bil zaposlen na *Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja*. Raziskoval je agrarno gospodarstvo in iz nelahke problematike obdavčevanja kmetov v obdobju 1850–1914 tudi magistriral (1978). Leta 1979 je odšel v službo na *Zgodovinski inštitut Milka Kosa*, kjer je sčasoma postal znanstveni svetnik. Na ljubljanski univerzi je bil izvoljen za docenta in izrednega profesorja, na novogoriški pa je pred nedavnim postal še ordinarij.

Stane Granda se je preizkusil tako z raziskovanjem posameznih obdobj kot z obravnavo določenih ožjih področij v velikem časovnem razponu. Prav tako ni zanemaril k celovitosti težečih tematizacij posameznih sektorjev življenja. Od epoh so ga kot problem najbolj vznemirile tiste, ki so jih zaznamovali revolucionarni prelomi oziroma "menjave svetov". Kraji, ki jim namenja svojo kritično, a vseskozi tudi vzpodbudno neravnodušno misel, so posejani po vsem slovenskem ozemlju, še zlasti številni pa so na Dolenjskem.¹ Med področji življenja, ki se jim posveča s posebno skrbjo, sta na prvem mestu gospodarstvo in vera (v povezavi s katoliško cerkvijo).² Odnos do vseh teh tematskih krogov je za Staneta Grandu svojevrstna vzporednica naklonjenosti, ki jo čuti do tako mišljenjsko kot poklicno zelo različnih ljudi v sodobnosti.

Slovenci so v 19. in 20. stoletju doživeli dve revoluciji: narodno 1848 in ljudsko (tj. komunistično) 1941–1945. Prva, ki si je za cilj zastavila sinhronizacijo našega sveta s širšim civilizacijskim okoljem, je od nekdaj veljala za neuspešno, druga, ki je hotela iz zamišljene prihodnosti narediti sedanjost, pa se je v času graditve socializma prikazovala kot zadetek v črno. Brez pretiravanja je mogoče reči, da ima Stane Granda ključno vlogo pri veliki spremembi pogledov na obe prelomni dogajanji. Revolucija 1848 je po njegovi interpretaciji Slovencem zapustila dediščino, ki jih je v doglednem času vsem oviram navkljub vendarle uvrstila v krog modernih (srednje)evropskih narodov. Gibanje za nacionalno zedinjenje – tj. upravno združitev in vzpostavitev skupnega duhovnega imenovalca –, ki se je lahko v javnem prostoru pokazalo ob "izbruhu" skoraj popolne svobode marca 1848, je bilo izraz velikega soglasja intelektualcev in preprostih ljudi. Stane Granda je uspel odkriti del izvirnih peticij v podporo ustanovitvi kraljestva Slovenija in dokazati, da je imela narodna zavednost pri nas že pred sredo 19.

stoletja tako eminentno političnoemancipacijsko dimenzijo kot množično podporo.³ Šlo je za svojevrsten plebiscit, katerega izidi so bili prepričljivo potrjeni s peticijskim gibanjem v začetku ustavne dobe in nazadnje še s tabori.

V nasprotju z revolucijo 1848 je njena komunistična soimenjakinja v letih 1941–1945 v razlagah Staneta Grande izrazito problematičen in nikakor ne enoznačen pojav. Partizansko gibanje, ki je bilo eden od njenih nosilcev, je zanj večplastno: v kolikor si je prizadevalo za uresničitev tradicionalnega nacionalnega programa, tj. oblikovanja Zedinjene Slovenije, nikakor ne zasluži negativne ocene, čeprav se ob tem neogibno zastavlja vprašanje o imenentni ali zgolj mobilizacijski naravi te navezave na slovensko emancipacijsko izročilo. Granda je odločen zagovornik teze Tamare Griesser-Pečar, da je začetek naše največje tragedije – tj. državljanskega spopada – treba videti v monopolizaciji nasprotovanja okupatorju, ki so jo komunisti in njihovi sopotniki dovolj uspešno izvedli že leta 1941.⁴ Nepregledne množice trupel v kraških brezni, opuščenih rudniških jaških in protitankovskih rovih ter tisoči izgnancev in zapornikov so v tej interpretaciji le posledica brezkompromisnega vztrajanja na poti, ki je bila načrtovana v prvih mesecih okupacije. Povojna omejena in skrbno nadzorovana modernizacija socialističnega tipa, ki je nepovratno spremenila slovenski prostor (marksisti so se polastili oblasti, ko je naše ozemlje vstopilo v industrijsko dobo, ob propadu njihovega režima pa so se že nakazovali začetki informacijske epohe), je bila permanentna oblika izrednega stanja in se nikoli ni mogla preobraziti v normalnost. Še več: nekatere manifestacije komunizma v alpsko-jadranskem prostoru – npr. barbarski zažig škofa Vovka v Novem mestu⁵ –, so bile izstopajoče celo v širšem prostoru. Ogolele marksistične sheme, v katere je bila ujeta zavest "odgovornih tovarišev" na ljubljanskem poldnevniku, so vedno znova prihajale v konflikt z življenjsko stvarnostjo. Potreben je bil nov velik prelom – tako s politično ureditvijo kot z dotedanjim državnim okvirom. Stane Granda je v teh dogajanjih tudi osebno sodeloval. Leta 1991 se je aktivno postavil po robu agresiji jugoslovanske vlade in armade na slovensko državo.

Dolenjski ne velja zgolj posebna Grandova pozornost, ampak tudi njegova nikoli skaljena ljubezen. Rodnemu Novemu mestu⁶ ter bližnjim krajem

¹ Prim. S. Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*, Novo mesto 1995.

² Prim. zlasti S. Granda, *Onim pri Bogu, sebi in zanamcem*, v: F. M. Dolinar, S. Granda, Z. Pelko, R. Peskar, Škofija Novo mesto, Ljubljana 2006, str. 30–199.

³ S. Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*. Dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili, Ljubljana 1999.

⁴ S. Granda, *Slovenija*. Pogled na njeno zgodovino, Ljubljana 2008, str. 212.

⁵ O tem tragičnem dogodku je Stane Granda leta 2004 predaval v Rimu.

⁶ S. Granda, J. Grobovšek, B. Radovič, P. Simič, *Novo mesto*, Novo mesto, 1996.

– Šmarjeti in Beli Cerkvi⁷ (pa tudi srednjeveškemu trgu Kronovo⁸) – je posvetil pronicljive, večinoma monografske študije, ki so pripomogle k vzpostavitvi visokega standarda tovrstnih tematizacij na Slovenskem. Prav tako ni mogoče spregledati Grandovega zanimanja za usodo prostora, ki mu danes ne preveč posrečeno pravimo zamejstvo.⁹ Nasploh je treba ugotoviti, da so zgodovine ožjih območij, v katerih lahko pride do polnega izraza enkratnost človeških usod, v preteklih letih dodobra antropologizirale in modernizirale našo historiografijo. Granda sugestivno in iskrivo napisana dela o Dolenjski, ki se odpovedujejo ustvarjanju vedno zaigranega oziroma "uprizorjenega" vtisa objektivnosti (subjekt preprosto nikoli ne more ukiniti samega sebe; celo posamezne svoje lastnosti, kot npr. pristranskost, le stežka dá v oklepaj), nagovarjajo vse in vsakogar – od raziskovalnih kolegov do domačinov, ki iščejo sledove postav in senc svojih prednikov. Zagotovo predstavljajo spomenik, ki je trdnjši in trajnejši od bronu.

Granda nikoli ni skrival, da mu je pri raziskovalnem delu vzor Fran Zwitter. Zato je tudi razumljiva njegova težnja h konciznim sintezam. Pred nedavnim je objavil študijo o celotni slovenski zgodovini, ki je bila izdana tako v slovenščini kot v angleščini in pomeni obetavno napoved prihodnosti naše historiografije.¹⁰ V njej ni najti za naš čas tako značilne težnje po šokiranju, ki se izgublja v lansiranju izzivalnih tez, slonečih na zapoznelem importiranju majavih interpretativnih shem iz "velikega sveta". Zato ni čudno, da se Granda niti za trenutek ni dal zapeljati v zadnjih letih agresivno vsiljevani teoriji etnogeneze,¹¹ ki je bila k nam uvožena v ab-

surdno simplificirani obliki – brez svojega bistvenega elementa, tj. tradicijskega jedra (tako sploh ni pojasnjeno, kako so posamezna plemena v dobi najširše razprostranjene nepismenosti lahko obstajala skozi več generacij).¹² Ideologija proletarskega internacionalizma, ki se sedaj hlastno poskuša prestilizirati v najbolj ekstravagantne kvazikozmopolitske narative, zares kritičnih raziskovalcev naše preteklosti pač ne more zadovoljiti (je pa nekaterim zagotovila sedež v tej ali oni učeni družbi). Univerzalno veljavni modeli se doslej v zgodovini še niso pojavili.¹³

Stane Granda, ki prav nič ne skriva, da se upira vsem pritlehnim poskusom razslovenjanja naše preteklosti, je trn v peti vsem konjunkturističnim "opinion makerjem" na ljubljanskem poldnevniku. Mnogi od njih ga srdito – tudi skrajno poniglavo in primitivno – napadajo v medijih, ki poskušajo zaneti sovraštvo (ali vsaj nergaštvo) do slehernega vzgiba človeške veličine pri nas. Tu gre že za pravcati delirij bolesto nestrpne ambicioznosti. Nekateri dobijo peno na usta in izbuljene rdeče oči, če se govori o Slovencih v srednjem veku – medtem ko jih oznaka Slovan za ta čas ne moti, čeprav se v prostoru med Vzhodnimi Alpami in Jadranom prvič pojavi šele v 19. stoletju! Razcvet takšne zveržene in pokvečene miselnosti je tudi zakrivil, da je v naših gimnazijskih učbenikih le 23,4% prostora (tematskega besedila) namenjenega nacionalni zgodovini, medtem ko je v mnogih drugih evropskih državah ta odstotek približno dvakrat višji.¹⁴ Te nepoetične številke pričujejo, da jublantu, ki je enako kot njegov vzornik Zwitter občutljiv za bistvena vprašanja slovenstva, dela zlepa ne bo zmanjkalo. Priznanj za svoja prizadevanja, seveda – kakor že doslej –, ne bo deležen, spremljala pa ga bo trajna hvaležnost tistih, ki jih bo odrešil podedovanih anomalij. Ko se bodo stvari spremenile, bodo cenjeni rezultati dela, ne pa priimki, kraji zaposlitve in podobne "spremenljive konstante". Takrat ne bodo mogoče takšne nenavadnosti, kot so sedaj, ko je npr. Rajko Bratož s komaj 965 točkami po metodologiji *ARRS* in z ne posebej impresivnimi 287 bibliografskimi enotami postavljan višje (celo v SAZU!) kot Stane Granda z več kot 1200 točkami in 700 bibliografskimi enotami (prišel je le v ZRC SAZU, kjer kot "javni uslužbenec" prejema zgolj

⁷ F. Cvelbar, S. Granda (ur.), Šmarjeta in Bela Cerkva skozi stoletja, Vršenje časa okrog zgodovinskega Vinjega vrha v občini Šmarješke toplice, Šmarjeta, Novo mesto, 2007.

⁸ S. Granda, Srednjeveški trg Kronovo, v: V. Rajšp (ur.), Grafenauerjev zbornik, Ljubljana–Maribor 1996, str. 323–330. Kljub temu da je Grandova interpretacija dostopnih virov zelo prepričljiva, se Mihi Kosiju njegovega rezultata ni zdelo vredno upoštevati na zemljevidu trgov, ki ga je pripravil za 13. zvezek Enciklopedije Slovenije, Ljubljana 1999, str. 327. Nekateri medievisti pri nas očitno sploh ne upoštevajo dognanj kolegov, ki se pretežno ukvarjajo z drugimi obdobji!

⁹ Prim. S. Granda, Koroški Slovenci v letu 1848/49, v: A. Moritsch, T. Bahovec (ur.), Pomlad narodov/Völkerfrühling, Celovec–Ljubljana–Dunaj 1999, str. 157–217.

¹⁰ S. Granda, Slovenija. Pogled na njeno zgodovino; isti, Slovenia. An Historical Overview, Ljubljana 2008.

¹¹ Spiritus rector uvoza teorije etnogeneze je slej ko prej Rajko Bratož, ki je imel glavno besedo pri pripravi troknjižnega zbornika Slovenija in sosednje dežele med antiko in karoliško dobo. Začetki slovenske etnogeneze, Ljubljana 2000–2002. Na njegovih straneh pa se najdejo naravnost nebolgljeni poskusi friziranja zgodovinske stvarnosti; tako je npr. grof Salaho razglašen (str. 409 prvega zvezka) celo za karniolskega kneza, za kar v virih ni mogoče najti nobene osnove. Sredstva za naknadno ustvarjanje teoriji etnogeneze ustrezajoče slike nekdanjosti se torej ne izbirajo; gre za propagando z dobesedno vsemi sredstvi.

¹² Teoriji etnogeneze, ki se k nam uvaja kot velik novum, v velikem svetu že poteka »rok trajanja«; prim. M. Kulikowski, Rome's Gothic Wars, Cambridge 2007, zlasti 52 in sledeče.

¹³ Stane Granda je razvil samosvojo interpretacijo prvih poglavij slovenske zgodovine, ki doslej, žal, še ni vzbudila dovolj širše pozornosti. Prim. S. Granda, Zgodovina Šmarjete in Bele Cerkve, v: F. Cvelbar, S. Granda (ur.), n. d., str. 55.

¹⁴ Analizo o zastopanosti nacionalnih in drugih vsebin v slovenskih gimnazijskih učbenikih in njihovo primerjavo z istovrstnimi deli v drugih evropskih državah je pripravila mag. Andreja Valič, ki se ji za posredovane podatke najlepše zahvaljujem.

plačo za pošteno opravljeno delo, ne pa tudi kakšne neofevdalne apanaže)!¹⁵

Marsikaj je danes na slovenski zgodovinski sceni narobe. Mnogokaj je demoralizirajočega. V oči npr. pade, da naš slavljeneč kljub izjemni delavnosti večine odgovornih funkcij ne opravlja več.¹⁶ Toda tudi babilonska sedanost slovenske historiografije, ki se je še predobro naučila zaupati dvomljivemu

hrupu in zaničevati nevpadljivo realnost, bo lepega dne postala preteklost. Čas ji bo neizprosen sodnik. Takrat bo tudi delo Staneta Grande deležno zasluženega priznanja, drugi, ki se nam na tak ali drugačen način ponujajo za večne sopotnike, pa bodo končno pravično stehtani – in najdeni prelahki.

Igor Grdina

Opomba urednika:

V besedilu avtor izraža svoja osebna mnenja, ne mnenja uredništva.

¹⁵ Primerjava med obema zgodovinarjema je posebej kričeča zato, ker je akademik prof. dr. Rajko Bratož doslej vrsto let povsem neuspešno vodil ustvarjanje sintetične študije o slovenski zgodovini, medtem ko je Stane Granda uspel napisati in izdati njen pregled tako v materinščini kot v angleškem prevodu!

¹⁶ Prim. F. Kresal, Stane Granda – šestdesetletnik, Prispevki za novejšo zgodovino XLVIII, 2008, št. 1, str. 180–182.

In memoriam

Olga Janša – Zorn
(5. julij 1938 – 28. januar 2008)

Olga Janša sem – kot večina zgodovinarjev moje in nekoliko mlajše generacije – spoznal na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, kjer je leta 1968 prevzela mesto bibliotekarke. Knjižnica je kmalu po njenem prihodu postala srce – središče Oddelka, prostor, kjer smo se dnevno srečevali študentje in profesorji, si izposojali knjige in ogledovali nove knjižne pridobitve, se pogovarjali o študijskih in oddelčnih zadevah in delali načrte za družabna srečanja in ekskurzije. Olga nas je povezovala in je "kot dobri duh Oddelka"¹ skrbela, da smo bili o vsem, kar se je na Oddelku, na fakulteti ter na področju zgodovinopisja dogajalo, dobro in tekoče obveščeni. Več kot enajst let (od leta 1968 do leta 1980), ko je opravljala delo bibliotekarke in zvečine

tudi oddelčne strokovne tajnice, je bila študentom v neprecenljivo oporo v njihovih študijskih zadregah in težavah, hkrati pa je s svojo delovno zavzetostjo, nekoliko zadržano, vendar občutljivo naravo in toplim posluhom za sogovornika tankočutno prispevala k ozračju kolegialne komunikacije in sodelovanja med oddelčnimi učitelji, sodelavci in študenti.

Olga je prišla na Oddelek za zgodovino po dveh letih učiteljskega dela na osnovnih šolah v Predvoru in Predosljah in štirih letih poučevanja na kranjski gimnaziji, na kateri je leta 1957 tudi sama maturirala. Kar nekaj svojih osnovnošolskih učencev in gimnazijskih dijakov je navdušila za študij zgodovine in ti so vedeli o njenih pedagoških sposobnostih povedati vse najboljše. Na Kranj in Gorenjsko, kjer je s starši in bratom živela od leta 1953, ko je začela obiskovati višjo gimnazijo, je bila posebej navezana, zaradi česar smo jo prijatelji imeli za

¹ Stane Granda: Življenjski jubilej prof. dr. Olge Janša Zorn. *Kronika*, 46, 1998, št. 3, str. 117.

Kranjčanko. Toda v resnici ni bila samo Kranjčanka, saj je otroštvo in zgodnjo mladostno dobo preživel v Dolenjem Logatcu, kjer je bila leta 1938 rojena, in v Ormožu na Štajerskem, kjer je obiskovala osnovno šolo in nižjo gimnazijo. Na življenje v obeh krajih – v Logatcu in Ormožu – je (kot je večkrat omenila) prav tako ohranila lepe spomine.

Olga se je na študij zgodovine v Ljubljani vpisala leta 1957, ko je ta še potekal v stavbi Narodne in univerzitetne knjižnice v Turjaški ulici, diplomske izpite pa je že opravila v novi zgradbi Filozofske fakultete v Aškerčevi ulici, kjer je septembra 1962 diplomirala. Istega leta je objavila svoj prvi znanstveni članek, ki je izšel v Kroniki in je obravnaval Bleiweisova prizadevanja sredi šestdesetih let 19. stoletja, da bi vse bolj množičen izseljenski tok s slovenskega podeželja na tuje preusmeril v kneževino Srbijo in s Srbi poseljene predele habsburške monarhije. Tri leta pozneje je v Zgodovinskem časopisu za leto 1964 izšla njena razprava o agrarni reformi v Sloveniji med obema vojnama, ki je vse do danes temeljna študija o tej temi. K vprašanju o agrarni reformi v času jugoslovanske kraljevine se je še večkrat vrnila. Konec sedemdesetih let (1979) je v Kroniki prikazala uresničevanje agrarne reforme med obema vojnama na primeru veleposestva Jablje baronov Lichtenberg, leta 1987 je članek o agrarni reformi v slovenskem delu prve jugoslovanske države prispevala v prvi zvezek Enciklopedije Slovenije, leta 1999 in leta 2005 pa je razpravi o tej temi objavila v Mikuževem in Stiplovškovem zborniku.

Po zaposlitvi na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete se je intenzivno posvetila bibliotekarskemu in bibliografskemu delu. Knjige je imela nadvse rada in je knjižnico Oddelka že po nekaj letih zaposlitve natančno poznala in obvladala. V sedemdesetih letih se je skupaj z Vasilijem Melikom (in nekaj časa tudi Mirkom Stiplovškom) z vso vnemo lotila oblikovanja tekočih zgodovinopisnih bibliografij, ki jih je objavljala Zgodovinski časopis in zato v osemdesetih iskreno obžalovala, da je to delo zastalo. Pripravila je tudi več osebnih bibliografij slovenskih zgodovinarjev in ob petindvajsetletnici izhajanja Zgodovinskega časopisa bibliografsko kazalo izdanih letnikov, sredi devetdesetih let pa je skupaj z Evo Holz in Natašo Kandus sodelovala še pri pripravi bibliografske publikacije o slovenskih zgodovinopisnih objavah v tujih jezikih za kongres mednarodnega komiteja za historične vede v Montrealu (1995), ki jo je spodbudil profesor Sergij Vilfan.

Olga je od prihoda na Oddelek za zgodovino aktivno delovala tudi v Zgodovinskem društvu za Slovenijo. Od leta 1968 do leta 1972 je opravljala delo društvenega tajnika, od leta 1972 pa je bila članica odbora in glavna in odgovorna urednica Kronike. Leta 1977 je na simpoziju o krajevni zgodovini v Domžalah odmevno razpravljala o razisko-

vanju krajevne zgodovine na Slovenskem, hkrati pa na isto temo napisala pregleden članek za Kroniko. Kronika je v času njenega uredništva opazno razširila krog sodelavcev in bralcev in mnogi zgodovinarji tedanje mlajše generacije, vključno s podpisanim, so na njenih straneh objavili prve strokovne članke in razprave. Olga je bila pri tajniškem delu v Zgodovinskem društvu in urejevanju Kronike – kot pri delu na Oddelku – zelo skrbna in natančna, kar sem se lahko nazorno prav tako prepričal podpisani, ko sem leta 1972 iz njenih rok prevzel najprej društvene tajniške posle, osem let pozneje (1980) pa še uredništvo Kronike.

Proti koncu sedemdesetih let so se odnosi na Oddelku za zgodovino in v oddelčni knjižnici na žalost zapletli in Olga se je po daljšem omahovanju odločila, da bo Oddelek zapustila. Z Oddelka je odhajala težko in nerada, toda na Pedagoški akademiji (od leta 1987 Pedagoški fakulteti) v Ljubljani, kjer se je – najprej kot višja predavateljica – vrnila k pedagoškemu poklicu, so jo lepo sprejeli. Ob rednem pedagoškem delu se je v z občudovanja vredno energijo in disciplino lotila pisanja disertacije o delovanju zgodovinskih društev v Ljubljani in Historičnem društvu na Kranjskem v 19. stoletju, ki jo je obrnila decembra leta 1988. V disertaciji, ki je leta 1996 izšla v knjižni obliki, je prepričljivo razkrila, da so bile dolgoletne odklonilne ocene kranjskega deželnege zgodovinopisja v 19. stoletju preveč kritične in stroge, strokovna in izdajateljska dejavnost Historičnega društva za Kranjsko in njegovih aktivnih članov pa pomembnejša in kvalitetnejša, kot so bili dotlej pripravljeni priznati ugledni raziskovalci slovenske zgodovine. Po opravljeni disertaciji je bila izvoljena za docentko in leta 1994 za izredno profesorico, pri čemer je na Pedagoški fakulteti v Ljubljani predavala slovensko zgodovino (sprva na Oddelku za zgodovino in geografijo in od leta 1987 na Oddelku za razredni pouk), na podružnici ljubljanske Pedagoške fakultete v Kopru in na Pedagoški fakulteti v Mariboru pa Uvod v zgodovino in zgodovino zgodovinopisja. Upokojila se je leta 1997.

Toda upokojitev ni upočasnila ali prekinila njene strokovne in znanstveno-raziskovalnega dela. Devetdeseta leta preteklega stoletja so bila po številu strokovnih in znanstvenih objav ter njihovi raznolikosti najplodnejša leta Olginega življenja. V obsežnih in podrobnih razpravah, posvečenih kranjskemu deželnemu zgodovinopisju 19. stoletja, njegovim glasilom in njegovim najpomembnejšim predstavnikom (Vincencu F. Klunu, Henriku Costi in Petru Pavlu Radicsu) je razširila in poglobila analize v disertaciji obravnavane problematike, hkrati pa v sintetičnih študijah predstavila obravnavanje Slovencev in slovenske zgodovine v sočasnih avstrijskih zgodovinopisnih revijah in knjižnih izdajah. Ob različnih priložnostih (v krajevno-zgodo-

vinskih publikacijah, na 28. zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Bledu leta 1996, v Žürichu izhajajoči reviji, namenjeni zgodovini Alp ter v raznih monografskih in jubilejnih zbornikih) je pisala o zgodovini turizma na Slovenskem in v posameznih slovenskih krajih. To je bila tematika, h kateri se je vse od leta 1968, ko je v Turističnem vestniku izšla njena prva pregledna zgodovinska študija o slovenskem turizmu, vedno znova in rada vračala. Kako zanesljivo in odgovorno je izpolnjevala sprejete obveznosti, med drugim kaže njen članek o razvoju slovenskega pomorstva po drugi svetovni vojni, objavljen leta 1992 v koprskih *Annales*, ki je nastal v okviru nikoli dokončanega projekta zgodovine prometa, pri čemer je Olga svoj del raziskave opravila tako temeljito, da se je lahko Ferdo Gestrin pri pisanju gesla Pomorski promet za Enciklopedijo Slovenije oprl na njene izsledke.² Na področje zgodovine šolstva je prvič segla že v sedemdesetih letih, ko je za Kranjski zbornik pripravila oris razvoja "svoje", kranjske gimnazije do leta 1918 (1970) in med obema vojnama (1975), drugič pa, ko je sredi devetdesetih let s sodelavci uredila in z obširnimi lastnim prispevkom pripravila za tisk zbornik ob petdeseti obletnici študija na predhodnicah pedagoške fakultete in Pedagoški fakulteti v Ljubljani. Ob raziskovanju zgodovine Historičnega društva na Kranjskem je raziskala še nastanek in dejavnost Juridičnega društva v šestdesetih letih 19. stoletja, o katerem je napisala članek za Vilfanov zbornik (1999), v Melikov zbornik (2001) pa je prispevala razpravo o vprašanju razkosanja kmetij na Kranjskem in v slovenskih deželah v 19. stoletju, s katero je znova razkrila svoje zanimanje za raziskovanje posestnih razmerij na podeželju.

Olga je v devetdesetih letih – v spremenjenih političnih razmerah in po sprejemu novih učnih načrtov, ki jih je pomagala oblikovati – pedagoško delo na fakulteti uspešno povezala tudi s pisanjem osnovnošolskih učbenikov in učnih gradiv. S sodelavkama s Pedagoške fakultete je pripravila učbenika za Spoznavanje družbe za 4. in 5. razred osemletke, ki so ju po uveljavitvi devetletne osnovne šole leta 2003 v ustrezni in dopolnjeni izdaji uporabljali tudi v devetletki. Hkrati je bila soavtorica leta 1995 izdanega Atlasa za spoznavanje družbe, ki je prav tako doživel več izdaj. Med učitelji in učenci je bil posebno lepo sprejet učbenik zgodovine za 6. razred osemletke (Stari in srednji vek), ki sta ga leta 1994 zasnovali in napisali z Darjo Mihelič in je bil podobno večkrat ponatisnjen (zadnjič leta 2007). Po uvedbi devetletke je skupaj z Ano Kastelic in Gabrijelo Škraba izdala še učbenik Spoznavajmo zgodovino za šesti razred devetletne osnovne šole. Pri tem je ostala tudi po upokojitvi zvesta pedagoškemu delu. Vse dokler ji je dopuščalo zdravje, je poučevala na Univerzi za tretje življenjsko obdobje in za svoje tamkajšnje slušatelje prirejala skrbno načrtovane strokovne ekskurzije.

Olga je bila ljubezniva in vedra, v prijateljski družbi se je znala od srca nasmejati. Toda življenje ji ni prizaneslo. Leta 1981 je v komaj 47. letu starosti po težki in kruti bolezni umrl njen soproj dr. Tone Zorn, dobro desetletje pozneje je prvič sama hudo in nevarno zbolela, nova, mukotrpna bolezen, ki jo je izčrpavala zadnja leta, pa jo je strla tik pred sedemdesetletnico. A vendar je vse do zadnjega nista zapustila misel na vrnitev k delu in veselje do srečanj s prijatelji. Takšna – polna volje do dela in življenja in vesela prijazne prijateljske družbe – naj nam ostane v trajnem spominu.

Peter Vodopivec

² Darja Mihelič: Olga Janša Zorn. *Zgodovinski časopis*, 62, 2008, št. 1–2, str. 231.

Božo Otorepec
(24. december 1924 – 28. februar 2008)

Profesor Božo Otorepec¹ je bil rojen v času prve Jugoslavije, na božični večer 1924 v Orehovcu pri Križevcih na Hrvaškem, njegov rod pa izvira iz sv. Eme pri Podčetrtku na slovenskem Štajerskem. Njegovi stari starši so se kasneje preselili v Braslovče. V rosnih Božovih letih so njegovega očeta orožnika, ki je služboval po raznih krajih, premestili na jug države: v albansko okolje Suve reke pri Prizrenu (in Orahovcu) in nato v makedonsko Skopje. Božo je v Suvi reki zbolel za – tedaj dokaj pogosto boleznijo zaostalih okolij – otroško paralizo, ki mu je prizadela desno roko in sluh. V Suvi reki je začel hoditi v albansko osnovno šolo in se tudi naučil

osnov albanščine. Da se ne bi odtujil slovenskemu okolju, je čas od Velike noči do jeseni vsako leto preživel v Braslovčah pri starih starših in zadnje mesece šolskega leta obiskoval slovensko šolo.

V gimnazijo je hodil v Celju, ki je po 1941 spadalo v nemško okupacijsko območje. Tam so uvedli izključno nemške šole, ki jih je dotedanji slovenski učni kader v glavnem zapustil. Božo je razmeram navkljub odraščal v zavednega in zagnanega Slovenca, hkrati pa se je izvrstno naučil nemščine. Začasno zaposlitev je dobil pri živilskih nakaznicah, s katerimi so prebivalci okupiranega ozemlja dvigovali mesečne obroke hrane. Njegova podjetnost in radoživost sta se pokazali pri iznajdljivem zbiranju plošč jazzovske glasbe, ki jih je poslušal s celjskimi prijatelji. Za nakaznice je nabavil cigarete, té pa je zamenjaval za plošče.

Po osvoboditvi se je 1945 vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani na smer zgodovina–geografija. Njegov profesor za zgodovino srednjega veka in pomožne zgodovinske vede, za katere je Božo kazal živahno zanimanje, je bil Milko Kos. Ta usmeritev je mladega Otorepca – še študenta – vodila v Dubrovnik, kjer je od januarja do avgusta 1950

¹ Prispevki o profesorju Otorepcu: Sergij Vilfan, Božo Otorepec – sedemdesetletnik, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 48/1994, str. 559–564; Ema Umek, Dr. Božo Otorepec – sedemdesetletnik, *Arhivi* (Ljubljana), 17/1994, str. 184–185; Stane Granda, Božo Otorepec – 70 let, *Kronika* (Ljubljana), 42/1994, str. 82–84; Stane Granda, Osemdeset let prof. dr. Boža Otorepca, *Kronika* (Ljubljana), 52/2004, str. 439–441; Darja Mihelič, Božo Otorepec – življenje in delo, veselje in otožnost, v: Darja Mihelič (ur.). *Ad fontes, Otorepčev zbornik*, Ljubljana 2005, str. 11–26; Nataša Stergar, Drago Samec, *Bibliografija prof. dr. Boža Otorepca*, v: Darja Mihelič (ur.). *Ad fontes, Otorepčev zbornik*, Ljubljana 2005, str. 31–42.

obiskoval in pri tedanjih vrhunskih jugoslovanskih strokovnjakih Viktorju Novaku, Milku Kosu, Iliji Sindiku in Miroslavu Brandtu izvrstno opravil arhivistični tečaj. Študij v Ljubljani je z visokimi ocenami zaključil leto kasneje.

Službeno pot po diplomu je začel 1951 v Mestnem arhivu Ljubljane, kjer je bil upravnik oz. ravnatelj Sergij Vilfan. Vilfan je znal Boža Otorepca kot prijatelja in sodelavca, nekajkrat tudi soavtorja, usmerjati na strokovni poti evidentiranja in objavljanja virov ter poglobljanja v pomožne zgodovinske vede in arhivistiko. Omogočil mu je, da se je 1954/55 izpopolnjeval na dunajskem Inštitutu za zgodovinske raziskave (Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Universität Wien).

Otorepčev "arhivsko obdobje" je zaznamovalo neposredno delo z viri in njihovo preučevanje. Pri tem je dozorel v izjemnega strokovnjaka za razbiranje starih pisav in pečatov. Uredil in popisal je obsežno zbirko kodeksov in listin v ljubljanskem arhivu. Za zbirko kodeksov: zapisnike sej ljubljanskega mestnega sveta in računske knjige Ljubljane iz 16. in 17. stoletja je pripravil kazala. Kot eden redkih izvedencev, ki je tedaj pri nas obvladal srednjeveške rokopise, je popisal listine in notarske knjige piranskega mestnega arhiva.

Zaradi odličnega poznavanja arhivskega gradiva v Državnem arhivu na Dunaju in Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu so ga kot izvedenca pritegnili v komisijo za vračanje arhivskega gradiva iz Avstrije na podlagi arhivskega sporazuma iz 1923 med Avstrijo in prvo Jugoslavijo za vračilo arhivalij, ki so izvirale od poslovanja ustanov s sedežem na jugoslovanskih tleh. Med 1958 in 1960 je sestavil obsežen popis gradiva iz avstrijskih arhivov, ki bi prišlo v poštev za vrnitev iz Avstrije v Slovenijo.

Arhivov in arhivistike se je dotaknil tudi v nekaterih objavah. Skupaj z Vilfanom je v začetku šestdesetih let objavil dva prispevka v francoski reviji *Archivum*: o notarskih arhivih v Jugoslaviji (1962) in o mestnih arhivih v Sloveniji (1963). Sodeloval je pri publikaciji 60 let Mestnega arhiva Ljubljanskega (1958) ter pisal o arhivskih skladiščnih prostorih (1972).

Na Vilfanovo pobudo je Otorepec od 1956 do 1968 z eno samo izjemo letno objavljajal srednjeveške listine in prepise nekaterih srednjeveških knjig, povezanih z zgodovino Ljubljane. Gradivo za zgodovino Ljubljane je izšlo v dvanajstih mapah z nevezanimi, na ciklostil razmnoženimi listi, na katerih so bili *in extenso* prepisani izvorniki; niso si sledili v kronološkem in tematskem zaporedju, ampak naj bi nevezana oblika objave dopuščala vsakemu imetniku publikacije, da si jo preuredi po svoje. Zgodovinski arhiv Ljubljana je Otorepcu 1989 podelil priznanje "za posebne dosežke pri objavljanju virov za zgodovino Ljubljane".

Kot izvrsten poznavalec je Otorepec sodeloval

pri pisanju in redakciji zgodovine Ljubljane, Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine, ki je izšla tudi v italijanščini in nemščini (1962, 1965). Ob Ljubljani se je v razpravah posvečal tudi zgodovini drugih krajev, zlasti Kamnika (z objavo njegove privilegijske knjige) in Mengša. Lotil se je zgodovine gradov (Dragomelj, Smlednik).

Objavil je več posameznih pomembnih listin. Njegovo pozornost so pritegovali zlasti pečati in grbi na njih. Za Enciklopedijo Jugoslavije je pripravljajal gesla za zgodovino posameznih krajev in za področje temeljnih zgodovinskih ved.

Dejaven je bil tudi v Arhivskem društvu: bil je med njegovimi ustanovnimi člani (1954), mu od 1954 do 1958 predsedoval ter ga od 1961 do 1968 predstavljal v izvršnem odboru Zveze društev arhivistov Jugoslavije. Njegovo zanimanje in predanost krajevni zgodovini sta se izkazovala v njegovem zavzetem, polstoletnem sodelovanju v uredniškem odboru *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, od njene prve številke (1953) dalje.

Otorepec je v ljubljanskem mestnem arhivu ostal dobrih 20 let, do konca decembra 1971, potem pa se je zaposlil v tedaj maloštevilno zasedeni Sekciji za občo in narodno zgodovino Inštituta za zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Za slabih deset let je prevzel naloge tajnika oz. administrativnega vodje sekcije, ki se je še istega leta 1972, po razdelitvi Inštituta za zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti na tri samostojne inštitute, oblikovala kot samostojni Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ki se je 1976 preimenoval v Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

Otorepčev dolgoročno zastavljeno raziskovalno delo na inštitutu je zajemalo pripravo centralne kartoteke slovenskih komentiranih prepisov srednjeveških listin, s katero je želel nadaljevati projekt izdajanja *Gradiva* za zgodovino Slovencev v srednjem veku, ki sta ga v prvih desetletjih 20. stoletja zastavila Franc in Milko Kos.

S svojim poznavanjem arhivskega gradiva, njegovih nahajališč in objav je bil Otorepec dragocen in nepogrešljiv sodelavec pri pripravi slovarja srednjeveške latinščine na tleh druge Jugoslavije (*Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*). Prispeval je številne podatke k srednjeveški historični topografiji – gre za zaznamke najstarejših omemb krajevnih imen in njihovo ubikacijo – za ozemlje Slovenije do 1500.

Izrednega pomena pa je bilo zlasti njegovo sodelovanje na sestankih avstrijsko-jugoslovanske komisije za vračanje arhivskega gradiva iz Avstrije od 1975 do 1989. Veliko je prispeval, da je bilo Sloveniji vrnjenih okrog 4000 srednjeveških spisov, med drugim listine Celjskih in nekaj rokopisnih knjig. Zaradi njegove prizadevnosti so številne arhivalije našle pot v slovenske arhive. To je bil tudi

poglavitni razlog, da ga je Arhivsko društvo Slovenije februarja 1985 imenovalo za častnega člana "zaradi zasluga pri vračanju naših arhivov iz tujine".

Temeljna raziskava, s katero je pomembno prispeval v zakladnico slovenske in širše zgodovinske stroke in jo je opravil na inštitutu, pa je njegovo doktorsko delo *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Tema mu je bila pisana na kožo. Širokih sintetičnih vsebin z enovito mislijo ni bil več; bolj so mu ustrezale ožje, ki jih je s svojim načinom pisnega izražanja, ki je bilo prej skopo kot gostobesedno, znal razčleniti do potankosti. Disertacija, ki jo je zaradi samokritičnosti zaključil in zagovarjal šele 1986, je bila zasnovana kot sestavljena iz podrobno dokumentiranih poglavij za 37 mestnih naselbin na v srednjem veku pretežno slovansko-slovenskem prostoru. Za vsako od njih je Otorepec zbral, prikazal in razčlenil vse gradivo o njihovih srednjeveških pečatih in grbih, na katerega je naletel v literaturi, arhivih in muzejih. V zaključku je tabelarično in tipološko sintetiziral izbrano snov. Disertacija, ki je 1988 izšla pri Slovenski matici v Ljubljani, je najbolj temeljito in temeljno delo o sfragistiki v slovenski zgodovinski literaturi in postaja klasični priročnik za tovrste raziskave, vendar je publikacija že dolgo razprodana. Na osnovi doktorskega dela je Otorepec 1987 napredoval v znanstvenega svetnika, 1988 pa je bil izvoljen neposredno v rednega profesorja za pomožne zgodovinske vede Univerze v Ljubljani.

Otorepec je na inštitutu izpopolnjeval svoj bibliografski opus z objavami, ki so nadaljevale njegove usmeritve iz arhiva, delno pa jih nadgrajevale. Še vedno se je intenzivno posvečal evidentiranju in objavljanju virov. Evidentiral je gradivo za zgodovino Ljubljane v nekaterih italijanskih in avstrijskih arhivih (1979) in popisal gradivo za slovensko zgodovino v videmskih arhivih in bibliotekah (1270–1405) (1995), bil je soavtor (ob Walterju Brunnerju) razprave o listinskem arhivu Gallenbergov (1995).

Na pobudo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani je objavil več virov iz zgodovine gozdarstva: *Ortenburški gozdni red iz 1406* (1985), *Gozdni red za Istro, Furlanijo in Kras iz 1541* (1989) in *Izbrano gradivo za zgodovino gozdarstva na Slovenskem v srednjem veku* (1995).

Še nadalje je bil nepogrešljiv pri objavi arhivskih rokopisov in pisanju študij iz zgodovine Ljubljane. Na osnovi izvirnega gradiva je napisal imenitno razpravo o rokodelstvu in obrti v srednjeveški Ljubljani (1972) (razprave Ivana Slokarja in Vlada Valenčiča so pregled nadaljevale do sredje 19. stoletja). V sodelovanju z nekdanjima sodelavcema v ljubljanskem mestnem arhivu, Sergijem Vilfanom in Vladom Valenčičem, je Otorepec pripravil za objavo Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja (1986); publikacija je zgled komentirane znanstvenokritične objave zgodnjenovoveškega vira

poslovne vsebine. Bil je soavtor brošure *Zgodovina grba mesta Ljubljane* (1995). Sodeloval je pri izdaji *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljane (1320–1782)* (1998).

Objavljal je tudi zanimivo gradivo in njihove povzetke za druga okolja. Priobčil je povzetke listin za koroški kmečki upor 1478 (1973), s povzetki samostanskih listin in študijo o srednjeveških samostanskih pečatih na Slovenskem je sodeloval pri publikaciji *Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem* (1993). Prispeval je objave povzetkov virov za zgodovino Kamnika (1985), Radovljice (1995), del prepisov virov za publikacijo *Zbirka listin in diplom celjskega arhiva* (1998), gradiva za zgodovino Medna (2003), Mokronoga (2003). Vrsta njegovih objav zadeva grbe, pečate in pečatnike. Tudi Valvasorjeva grbovna knjiga *Opus insignium armorumque...* (1993) ni izšla brez njegovega sodelovanja.

Pisal je prispevke in objavljal samostojne brošure iz zgodovine posameznih krajev (npr. Kamnik, Novo mesto) in gradov Bogenšperk, Turjak, Brdo pri Kranju, Snežnik, Stari grad pri Novem mestu, Mala Loka pri Trebnjem. Iz evidentiranih in pregledanih virov je izluščil tudi snov za članke z gospodarsko, pravnozgodovinsko, vsakdanježivljenjsko vsebino. Nadaljeval je s pisanjem gesel za *Enciklopedijo Jugoslavije* in *Enciklopedijo Slovenije*, kjer je bil tudi član uredništva za zgodovinski del.

V času, ko so si občine omišljale nove grbovne simbole, so profesorja Otorepca kot poznavalca redno spraševale za nasvet za oblikovanje sodobnih grbov. Po osamosvojitvi Slovenije so ga pritegnili v komisijo, ki je pripravljala predloge za nove državne simbole. Zagovarjal je tradicionalne barve zastave in grba, češ da so del naše zgodovine, ki ni "od včeraj". Pri grbu je vztrajal pri heraldičnih pravilih. Njegovo znanje in nasveti so bili na žalost premalo upoštevani. Njegova mnenja so preglasovali razni kvazistrokovnjaki, ki so Otorepčev članstvo v komisiji izrabili predvsem za to, da so pridobili verodostojnost.

Otorepec je po Milku Kosu od 1967 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani do 1994/95 najprej kot višji predavatelj, od 1988 pa kot redni profesor, predaval pomožne zgodovinske vede, paleografijo in kronologijo z diplomatiko. Za zvedave študente je bil dostopen in razpoložljiv tudi v arhivu ali kasneje na inštitutu. Rad jim pomagal tako z nasveti kot z razbiranjem in prevajanjem zapisov ali napisov.

Mlajši sodelavci na inštitutu so Otorepca dojemali s precejšnjim strahospoštovanjem, ki pa ni bilo na mestu. Za strogim pogledom, ki je bliskal izza debelih naočnikov, se je namreč skrivala vedra narava. "A tistega že veste?" – so bile besede, s katerimi je hudomušno, namesto običajnega pozdrava, vsako jutro nagovoril sodelavce. "Tisti" je pomenil

novo šalo, vic, ki ga je vsakodnevno pripravil – kot se nam je dozdevalo – prav za nas. Kot pri svojem raziskovalnem delu je bil sistematičen tudi pri svojem hobiju – zbiranju in tipološkem razvrščanju šal. Upokojil se je 1993, a je še skoraj celo desetletje hodil delat na inštitut.

V osebnem življenju se je zelo zanimal za tehniko in imel veselje z urami in tranzistorji – pa tudi s fotoaparati in drugimi tehničnimi pripomočki. Nikoli ni zavrzel ničesar: ne starega kladiva, ne klešč – zato je bil tudi edini raziskovalec v ustanovi, pri komer se je dalo izposoditi kakšno orodje. V prostem času je pogosto obiskoval trgovine s tehničnim blagom, rad se je udeleževal raznovrstnih razprodaj. V tem pogledu ni obvladal le Ljubljane, ampak vsak kraj, kjer se je mudil: bil je "doma" tako v Ljubljani kot v Celju, Mariboru, Gradcu ali na Dunaju.

Profesor Otorepec je imel številne zunajinštitutske prijatelje in obiskovalce. Nekatere je poznal

še iz študentskih let ali pa jih je z njim družil arhivarski poklic. V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je ovdovel, kar ga je hudo prizadelo. K temu je v naslednjih letih vrste zgodovinarjev zapustilo vse več njegovih znancev, ki so prihajali na inštitut in s katerimi ga je družilo medsebojno spoštovanje in kolegialna navezanost. Leta so prišla do živega tudi drugim njegovim kolegom in prijateljem, ki so vse redkeje trkali na njegova vrata. Najbrž se je poslej med sodelavci, ki smo bili vsi precej mlajši, večkrat počutil osamljenega. Njegovi obiski na inštitutu so postajali vse bolj redki, dokler niso izostali.

Zdaj ga ni več. Nič več nas ne bo pozdravil s svojim vedrim: "A tistega že veste?" – Spomin nanj pa je in ostaja živ. Hvaležni smo mu za znanje, izkušnje in vedrino, ki nam jo je posredoval. Želimo in upamo, da je našel svoj mir.

Darja Mihelič

Ocene in poročila

Laški zbornik 2007 (ur. Jože Maček). Laško : Knjižnica Laško, 2007, 349 str.

Krajevni zborniki so po pravi poplavi v 70. in 80. letih preteklega stoletja postali precej redko blago. Nekaj je k temu prispevalo množenje specializiranih časopisov in revij (zlasti tistih z zgodovinsko tematiko), ki objavljajo tudi prispevke s področja krajevne zgodovine, še več pa usihanje nujno potrebnih sredstev zanje, saj je nova družba prinesla nove vrednote in izrazito pridobitniško miselnost, ki je ustvarjanju tovrstne "nepotrebne" in netržne knjižne produkcije vse prej kot naklonjena. Če je moč tak zbornik "na etični pogon" (zastonj oziroma za božji lon!) še spraviti do tiskarne, se stvar ustavi pri oblikovanju in tiskanju. Država je pripravljena podpirati le edicije s stalnim ritmom izhajanja, kamor sodijo le redki zborniki, občine s težavo zberejo sredstva že za plače "svojih" kulturnih zavodov, redke pisane ptice gospodarstva (uspešna podjetja) pa vlagajo v žogobrc ali drugačno "kulturo". Vse to je treba vedeti, da znamo ceniti dela, ki neugodni klimi navkljub ugledajo luč sveta.

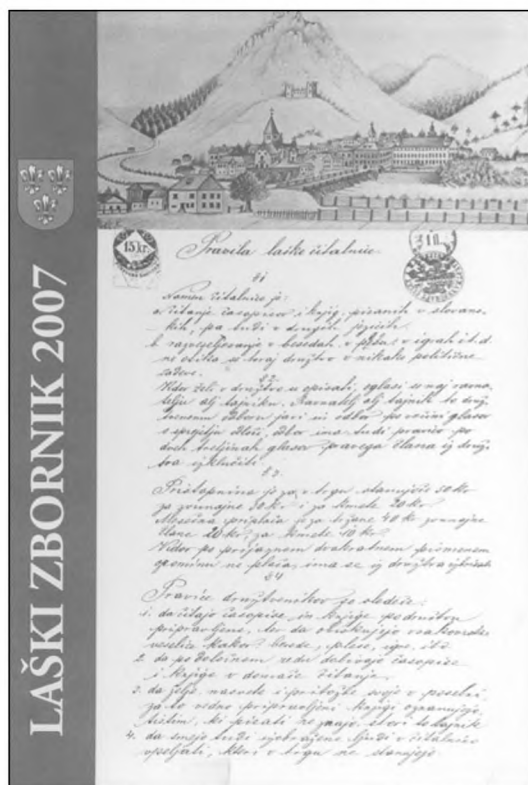
Sveži Laški zbornik z letnico 2007 je tretji zvezek te publikacije in obenem prvi "pravi" (samostojni) Laški zbornik, ki ga je na pobudo svojega Sveta za domoznanstvo in s pomočjo občine izdala Knjižnica Laško. Prva dva zvezka sta zajemala v glavnem gradivo iz simpozija ob 750-letnici Laškega, ki so ga izvedli že "davnega" leta 1976 (tedaj je kot poseben zvezek ČZN izšel prvi sklop referatov, medtem ko je bilo na drugega – resda dopolnjenega z nekaterimi svežimi prispevki, treba čakati polnih 25 let).

Skladno s prakso oblikovanja tovrstnih edicij je tudi pri Laškem zborniku težišče na objavljanju razprav s področja domoznanstva. Uvodoma župana Franca Zdolška in urednika akad. ddr. Jožeta Mačka pa sledi "zgodovinski sklop".

Urednik Jože Maček je v ta sklop uvrstil štiri razprave – tri svoje in eno izpod peresa Anke Vidovič Miklavčič. Maček se je v razpravi z naslovom *Privilegiji trga Laško* lotil predstavitve 8 privilegijev, ki so jih Laščanom podeljevali in potrjevali cesarji in deželni knezi med letoma 1490 in 1809. V naslednji razpravi (*Zemljiška posest (nad)župnijske nadarbine Laško, pravice do podložniških dajatev in njeno gospodarjenje ter dohodki laške nadžupnijske cerkve skozi stoletja*) nas isti avtor najprej seznanj s strukturo in opisom posameznih podložniških dajatev, nato pa

preide na analizo zemljiške posesti laške cerkve ter njenih dohodkov. *Dijaki in maturanti na celjski gimnaziji iz Laškega in okolice od leta 1864 do 1916* je tekst, ki skuša v začetku poiskati vzroke (gimnazija kot trdnjava nemštva, izobrazba kot "nepotreben" strošek) za precejšnje "nezanimanje" laških tržanov in okoličanov za vpis na bližnjo celjsko gimnazijo, ki je z uspešno opravljeno maturo mladeniču vendarle omogočala bleščečo poklicno pot. Članek končuje pregled Laščanov, ki so se na celjsko gimnazijo vendarle vpisali (in jo večinoma tudi uspešno zaključili). Podatke je avtor poiskal v gimnazijskih izveštjih, SBL in ostali literaturi. Anka Vidovič Miklavčič je v razpravi z naslovom *Iz preteklosti okraja Laško v letih 1929–1941* poskrbela za strnjen prerez vseh plasti preteklosti Laškega v zadnjem desetletju pred 2. svetovno vojno, v katerem uvodni del o politični in upravni razdelitvi dopolni s preglednim opisom političnega življenja, društev, gospodarstva, kulture in turizma.

Umetnostnozgodovinski sklop začenja tekst pokojnega Miloša Rybářja z naslovom *Zgodovinski in umetniški spomeniki v Laškem in bližnji okolici*, ki ga je skoraj pol stoletja po nastanku pripravil za objavo urednik Jože Maček. Rybář je izčrpno popisal zlasti

sakralne objekte (župnijsko in podružnične cerkve), dotaknil pa se je tudi nekaterih profanih zgradb in spominskih obeležij v Laškem.

Anica Cevc s pomočjo fotografij in izčrpnih opisov predstavlja poslikave dveh kapel župnijske cerkve Sv. Martina v Laškem in njihovega avtorja (*Johann Chrysostomus Vogl, freskant dveh kapel v župnijski cerkvi Sv. Martina v Laškem*).

Na povsem drugo področje nas v nadaljevanju povedeta Tomo Korošec in Zinka Zorko, ki v svojih dialektoloških razpravah (*Govor mesta Laško in Štajerski govor v Šentrupertu nad Laškim*) teoretično in z zanimivimi praktičnimi primeri analizirata in iščeta ločnice med "urbano" "laščino" in jezikom laškega zaledja.

Zelo zanimiva je objava "vira prve roke" – dela vojnega dnevnika Laščana Ivana Korošca (*Izseljeniški dnevnik 1941–1945*), ki ga je ta pisal od začetka vojne (6. aprila 1941) do povratka iz izgnanstva v Šidu (5. julija 1945). Dnevnik (objavljen je prvi del do odhoda v izgnanstvo 12. septembra 1941) je pretresljivo pričevanje o soočenju z vojno, strahom, bombami, okupacijo, terorjem in izdajstvom) – dragocen zlasti zato, ker ni bil pisan za objavo, ampak v spomin in opomin avtorjevima sinovoma.

Dve razpravi sta posvečeni rojaku s Senožet pri Rimskih Toplicah, Antonu Aškercu oziroma 150-letnici njegovega rojstva (2006). Božena Orožen (*Spomeniki, obeležja in poimenovanja po Antonu Aškercu*) z opisi počastitev (spominskih plošč, kipov in poimenovanj ulic, trgov in nagrad) sledi življenjski in poklicni poti pesnika od rojstnih Senožet, preko Podsrede, Mozirja, Velenja, Celja, Šmarja pri Jelšah, Rimskih Toplic, Laškega in Ljubljane. Tatjana Šenk v svojem tekstu (*Anton Aškerc, mestni arhivar in knjižničar*) osvetljuje pionirsko delo, ki ga je Aškerc, naveličan dušnopastirske službe in predvsem ozkosrčnih nadrejenih, opravil v arhivu ljubljanskega magistrata ter argumentirano zavrne tezo Marje Boršnik o pogubnem vplivu tega dela na Aškerčevo pesniško moč.

Tudi naslednja prispevka sta "prigodna" – Metka Kovačič (*Iz preteklosti knjižničarstva s poudarkom na zgodovini splošnih knjižnic laške občine*) spomni na 30-letnico rednega dela knjižnice v Laškem. Prva slovenska cerkev, posvečena blaženemu Antonu Martinu Slomšku v Rečici pri Laškem (namenjena mu je bila že ob dograditvi in posvetitvi 1939), pa je vsaj malo tudi Plečnikovo dete (leta 2007 je minilo 50 let od njegove smrti), saj jo je projektiral njegov asistent Janez Valentinčič. Članek Bože Herek (*Nekaj dejstev o cerkvi Blaženega Antona Martina Slomška v Rečici pri Laškem*) pa je zanimiv tudi zaradi domiselno uporabljenega pričevanja iniciatorja gradnje, ključarja Nikolaja Šergana.

Andreja Gobec Vidali v razpravi *Vodni mlini v porečju Lahomnice* z geografskega in etnološkega vidika opiše in oceni pomen mlinov in mlinarstva,

pri svojem terenskem delu pa ji je uspelo tudi oteti pozabi pričevanja o tej izginuli obrti.

Prispevkoma Jožeta Mačka (*O vinogradništvu v laški okolici v preteklosti*) in Vlada Marota (*Vinogradi in zidanice v Gori pod Šentrupertom*) je sicer skupen izbor raziskovalnega problema, loči pa ju pristop k tematiki – v prvem primeru dobimo na pisanih virih pregledno in razumljivo predstavljeno zgodovino vinogradništva, v drugi razpravi pa se je avtor – legitimno, ker ne gre za tako odmaknjena obdobja, odločil za kombinacijo (lastnega in tujih) pričevanj ter terensko delo.

Jože Benedek v članku *O razvoju lovstva na območju Lovske družine Laško* najprej poseže daleč v zgodovino in nas seznani z regulacijo lova v preteklosti, v nadaljevanju pa s pomočjo Valentinčičeve krajevne kronike, arhiva LD in slikovnega materiala z več vidikov obdela lovstvo in njegov pomen v laški okolici.

Zbornik zaključijo trije zapisi o Humu. Prvi prispevek (*Kako je nastal Hum, Geologov pogled na hrib nad mestom*) je pripravil Tomaž Majcen, ki nas popelje v geološko zgodovino Zemlje, v drugem biolog Peter Skoberne (*Hum*) obuja spomine na Hum kot učilnico terenskega raziskovanja, v zadnjem (*Gorel je Hum*) pa Lojze Oberžan pojasnjuje skrivnost požara na Humu leta 1957, ki so ga (z najboljšimi nameni sicer) zakrivali štirje laški pobiči.

Laški zbornik je knjiga, ki bo pritegnila tako domačine kot tudi bralce in raziskovalce od drugod – prve bo verjetno bolj zanimal pripovedno-spominski del, druge pa obilica skrbno zbranih podatkov o celi vrsti raziskovalnih problemov. Tovrstni zborniki so namreč pogosto skriti dragulji – v njih najdemo zanimive, a pogosto prezrte razprave in objave. Za lajšanje dela bodočim uporabnikom predlagam uredništvu bibliografsko obdelavo posameznih razprav ter prevode povzetkov (nekateri razprave jih že imajo, kot tudi urejeno bibliografijo na koncu!) in morda celo krajših sinopsisov v angleški jezik. Predvsem pa ustvarjalce velja opogumiti za vztrajanje na dobri poti!

Aleksander Žižek

Šmarjeta in Bela Cerkev skozi stoletja : vršenje časa okrog zgodovinskega Vinjega Vrha v občini Šmarješke Toplice (ur. France Cvelbar in Stane Granda). Šmarjeta pri Novem mestu : Domoznansko društvo, Novo mesto : Goga, 2007, 447 str.

Pri knjigi Šmarjeta in Bela Cerkev skozi stoletja je sodelovalo več piscev. Poudarek je na arheološ-

kem, zgodovinskem in umetnostnozgodovinskem dogajanju na obravnavanem območju. Navedenim poglavjem so dodani večinoma krajši prispevki različnih vsebin in načinov pisanja.

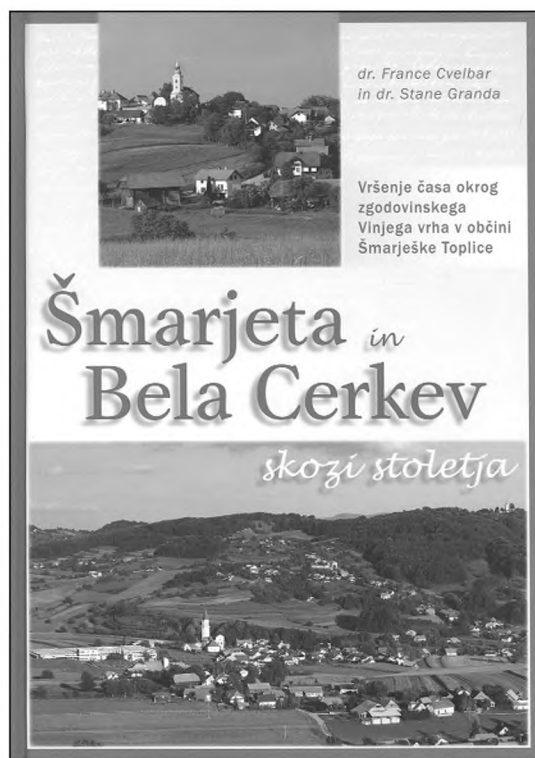
Eno izmed pomembnejših arheoloških nahajališč na Dolenjskem je predstavila Anja Dular v preglednem in zanimivem članku. Najprej je predstavila zgodovino raziskovanj v teh krajih, v nadaljevanju pa namenila največjo pozornost dogajanju v starejši železni dobi na Vinjem Vrh, kjer je s pomočjo dosedanjih raziskovanj in najnovejših metod podala mnenje o vsakdanjem življenju ljudi. Prispevek je zaključila s pregledom dogajanja vse do zgodnjega srednjega veka. Po mnenju urednikov je knjiga v prvi vrsti namenjena domačinom, zato se mi zdi prispevek Anje Dular zelo pomemben. Obravnavano območje, sploh pa Vinji Vrh, je vinogradniško območje, kjer je poleg obdelovalnih površin tudi veliko vikendov. Prav zato pogosto prihaja do nenaklonjenosti domačinov do arheoloških raziskovanj, ker za njih pomenijo le zakasnitev ali prepoved gradnje. Zato se vsaj nekateri v velikem loku izogibajo pristojnih služb. Ta članek bo gotovo pripomogel k večjemu razumevanju in strpnosti do arheoloških raziskovanj, saj jasno pokaže, kako arheologi s pomočjo sorazmerno skopih ostankov rekonstruirajo konkretno življenje ljudi. Kako so živeli naši predhodniki prav v naši vasi, pa je tisto, kar ljudi bistveno bolj pritegne kot npr. analize oblik najdenih posod, ki so domena specifičnih strokovnih raziskovanj.

Jedro knjige predstavlja prispevek Staneta Grande o zgodovini Šmarjeta in Bele Cerkve. Napisan je po časovnem zaporedju s posameznimi poudarjenimi vsebinami. V uvodnem delu nas pisec seznani z upravno in cerkveno razdelitvijo Dolenjske v srednjem in novem veku. Sledi predstavitev trga Gutenwerth in Kronovo ter opis fevdalizma s podrobnejšo razlago jožefinskih reform in katastra. Dotaknil se je turških vpadov, kmečkih uporov in reformacije. Izpostavil je tudi leto 1848 in domačina Janeza Zalokarja. Nadaljuje z opisom življenja konec 19. stoletja, med prvo in drugo svetovno vojno ter v novi Jugoslaviji. Vsebinsko zaključenem poglavju sledi opis razmer, ki so botrovali nastanku tukajšnjih gradov Klevevž, Zbure, Štrlek, Šuta in Čretež. Posebno pozornost namenja zgodovini dolenjskega vinogradništva in cvičku. Vse obravnavane vsebine so konkretizirane s številnimi podatki, ki se nanašajo na tukaj ležeče kraje. Večinoma so prvič objavljeni in zelo zanimivi za domačine, ki v knjigi iščejo natančnejše sledi svojih prednikov. Kot v uvodu pove sam, je ravno množica konkretnih podatkov včasih težje berljiva. Večino podatkov avtor prispevka pospremi s komentarjem, ki da bralcu vedeti, da je poznavalec teh krajev in ljudi. Avtor med tekstom sicer občasno navaja vire in literaturo, vendar pa pogrešamo zbirni seznam virov in literature, ki bi še

povečal vrednost zgodovinskega dela o Šmarjeti in Beli Cerkvi. Gotovo bi olajšal delo raziskovalcem gospodarske in politične zgodovine vsega slovenskega podeželja, ne le konkretnih krajev.

Največji umetnostni spomeniki na obravnavanem območju so vsekakor cerkve in njihova oprava. Avtorica Marinka Dražumerič jih je predstavila ločeno po obstoječih župnijah Šmarjeta in Bela Cerkve. Na začetku poglavja je zgodovinski pregled župnije, nakar sledijo temeljiti opisi cerkva v posamezni župniji. Pri opisu cerkva avtorica najprej predstavi zgodovinski in umetnostnozgodovinski pregled, arhitekturo, opravo in morebitne posebnosti (ljudsko izročilo, pokopališča). Podatkovno bogat tekst dopolnjujejo slikovite risbe Mirka Brezarja, ki močno povečajo grafično privlačnost tega dela knjige. Pa tudi sicer je pričujoči prispevek opremljen s številnimi barvnimi fotografijami cerkvene oprave. Avtorica je v tekst vključila izsledke raziskovanj vse do današnjih dni in ga pospremila še s slovarčkom strokovnih izrazov. Bralci najdejo v tekstu dovolj razumljivih podatkov o posamezni cerkvi, istočasno pa lahko strokovna javnost poteši svoje zanimanje v delih, ki so razvidna v seznamu literature in virov. Glede na to, da so zlasti podružnice večino leta zaklenjene, je prispevek dragocen vodič za vse, ki se potepajo po teh krajih in jih ta tematika zanima.

Domačin in poznavalec obravnavanih krajev Jože Perše je predstavil osnovne geografske in geološke značilnosti, ki so v preteklosti pogojevale naselitev prvih prebivalcev in oblikovanje kulturne krajine. Kratek seznam uporabljene literature bi obogatil

njegov prispevek tudi kot pomoč bralcem, ki bi si želeli razširiti vedenje s tega področja. V prispevku o prebivalstvu, gospodarstvu in kulturi sta se mu pridružila tudi urednika. Predvsem zaradi term je turizem prioriteta naloge novo nastale občine Šmarješke Toplice. Tu je trenutno največ gostov in v glavnem njim je namenjen opis pešpoti in izletov po bližnji okolici. Vsekakor pa niso odveč podrobna navodila z zemljevidi sprehajalnih poti tudi veliki večini domačinov, kajti kaj rado se zgodi, da ne poznamo tistega, kar imamo vsak dan na dosegu roke.

Podatke in slikovne priloge o pomembnih Šmarječanih je prispevala Jožica Dolensek, za pomembne osebnosti iz Bele Cerkev pa so te podatke zbrali Ivan Kaplan, M. Maver in Stane Granda. Peter Repovž je s sodelavci zbral podatke o žrtvah prve in druge svetovne vojne v Šmarjeti, Ivan Kaplan pa podatke žrtev obeh vojn v Beli Cerkv. Slednji je tudi avtor prispevka, kjer je opisal lastno doživljanje druge svetovne vojne v Beli Cerkv in zanimivosti iz tamkajšnje župnijske kronike. France Cvelbar je avtor prispevka Mladostni utrinki iz vojnih let 1941–1945 in zgodbe o povodnem možu Daldetu. Knjiga je nastajala ravno med osamosvajanjem občine Šmarješke Toplice in se zato zaključuje z objavo nekaterih dokumentov iz tega časa. Na koncu je indeks izbranih gesel in oseb ter logotipi sponzorjev.

Že neštetokrat smo prebrali misel, da je dobro poznavanje preteklosti vsakega posameznega kraja predpogoj za celovito, sintetično poznavanje širšega geografskega oziroma političnega okolja. Ta knjiga je gotovo ena izmed del, ki bo pripomogla k boljšemu razumevanju razvoja ne le Šmarjete in Bele Cerkev, ampak tudi širše pokrajine. Vsekakor pa je prava dragocenost za tukaj živeče ljudi, saj jim odgovarja na številna konkretna vprašanja v zvezi s preteklostjo in sedanostjo. Sama pa upam, da bo vsaj pri nekaterih domačinih vzbudila tudi večje zavedanje odgovornega vsakodnevnega ravnanja z naravno in kulturno dediščino, ki je v tem geografsko majhnem področju izredno bogata in morda zato prebivalcem sama po sebi umevna.

Majda Pungerčar

Župnija Šentvid nad Ljubljano skozi prostor in čas (ur. Stane Granda). Ljubljana : Župnija Šentvid, 2007, 662 + XVI strani.

Dve leti potem, ko je leta 2005 ob svoji stoletnici zagledal luč sveta 708 strani velikega formata obsegajoči "megazbornik" prve slovenske gimnazije v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano, je samo malo manjšega in malo tanjšega dobila tudi njegova matična župnija. Tako kot škofijski ima tudi

župnijski zbornik svojega predhodnika z naslovom 900 let župnije Ljubljana Šentvid, ki jga je ob 900-letnici te župnije izdal takratni župnik in sedanji ljubljanski nadškof in metropolit msgr. Alojz Uran. Zato je vsekakor zelo primerno, da je prav msgr. Uran pospremil tudi novi zbornik z obsežnim in duhovitim opisom svojega župnikovanja v omenjeni župniji.

Podrobna predstavitev tako obsežnega in vsebinsko tako izredno bogatega zbornika je seveda resnično "titanska" naloga, ki daleč presega namen pisca teh vrstic. Na tem mestu bo zato strnil le kratek sprehod skozi vse stotine strani, bogatih tako s teksti kot z ilustracijami med tekstom in 16 stranmi barvne priloge na koncu zbornika.

Zbornik je vsebinsko razdeljen na uvod ter deset poglavij: Okolje in ljudje, Iz starejše preteklosti, Cerkev, Šolstvo, Zdravstvo, Gasilstvo, Društveno in družabno življenje, Obrt in industrija, Še čutimo posledice in Spomini bledijo. V njih je 37 avtorjev objavilo več kot 80 daljših ali krajših prispevkov. Med avtorji so krepko zastopani šentviški župljani, od katerih so nekateri napisali po več prispevkov v različnih poglavjih.

Poleg msgr. Urana sta v uvodu zbornika svoja razmišljanja o življenju v Šentvidu prispevala akademika brata dr. France in Janez Bernik, kot dva izmed najuglednejših slovenskih osebosti z družinskimi koreninami v tem kraju. Takoj za njima je svoje upravičeno mesto našel prispevek prof. dr. Milčka Komelja o velikem slovenskem slikarju Stanetu Kregarju, tudi župljanu Šentvida.

V prvem poglavju so avtorji izčrpno predstavili geološke značilnosti šentviške prafare, geografski oris, lovstvo in ribištvo, demografski razvoj ter znanje šentviške osebnosti od kulturne delavke in zaslužne učiteljice Marije Žirovnik in v mojih mladih letih zelo priljubljene "tete s cekarjem", samorasle pisateljice in pesnice Manice Komanove, do legendarnega klasičnega vaškega posebneža Franceta Jame, vsem (tudi piscu tega poročila) znanega kot Baharjevega Franceta. Med prispevki velja še posebej opozoriti na obsežno, do zadnje "duše" in zaselka podrobno objavo popisa prebivalstva Šentvida iz leta 1754, ki jo je pripravil dr. Jurij Silc, po stroki sicer dipl. ing. elektrotehnik. Poleg njega so avtorji v tem poglavju še prof. dr. Anton Ramovš, Andreja Bečan, Marko Koračin, Fanči Šarf, Majda Rotar, Danijel Malenšek, Ana Erman, dr. France Vrevc in Jože Arhar (3).

Prispevki v drugem poglavju segajo od prikaza arheološke preteklosti Šentvida pred prihodom Slovanov, življenja duhovnikov do časa Jožefa II., zelo obsežnega prikaza posesti in podložnikov predjožefinske župnije Šentvid (spet delo dr. Šilca), upravne preteklosti Šentvida, obsežne predstavitve življenjske poti duhovnika, tamkajšnjega župnika, glasbenika in vsestranskega slovenskega preporodnega delavca Blaža Potočnika, prikaza življenja člana prvega avstrijskega parlamenta gruntarja in župana Janeza Severja, in krščansko socialističnega politika Josipa Gostinčarja do znamenitega tabora v Vižmarjah leta 1869. Poleg že omenjenega so prispevke napisali akademika prof. dr. Vasilij Melik in prof. dr. Stane Gabrovec, dr. Lilijana Žnidaršič Golec, prof. dr. Stane Granda, Jože Poje in prim. dr. France Vrevc.

Tretje poglavje je posvečeno predstavitvi cerkva v župniji, od župne cerkve sv. Vida, podružnične cerkve sv. Jakoba v Stanežičah, šentviškega podobarstva 19. stoletja, objave popisa cerkva in cerkvenih znamenitosti iz leta 1954, ki ga je zapisal takratni župnik Franc Jeglič, restavriranje župne cerkve in podružnice sv. Jakoba, prikaza zgodovine orgel in organistov v farni cerkvi ter zvonov v farni cerkvi in podružnicah ter sodelovanja fare z Zavodom sv. Stanislava. Prispevke so napisali Jani Pirnat (2), Jože Arhar (5), Tone Krampač, Jože Perčič in dr. Edo Škulj.

O začetkih šolstva v Šentvidu, predzgodovini "naselitve" Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu in šentviški državni gimnaziji so prispevali tehtne prikaze mag. Stanko Okoliš, Robert A. Jernejčič in Vida Šifrer, o razvoju zdravstva in zdravstvenih delavcih pa prim. dr. France Vrevc. Obsežen in izčrpen pregled organiziranosti in delovanja gasilcev v župniji Šentvid je prispeval Janez Škrbinc, dolgoletni načelnik Prostovoljnega gasilskega društva Vižmarje-Brod.

V obsežnem poglavju o društvenem in družabnem življenju je pozornost posvečena delovanju Družbe sv. Mohorja oziroma po 1955 Mohorjeve

družbe, cerkvenim bratovščinam, čitalništvu in knjižnicam, gledališkim igram in športu skozi različna zgodovinska obdobja. Prispevke so napisali Jože Arhar (3), Majda Rotar in Frane Erman.

O obrti v Šentvidu v začetku 20. stoletja, posebej o lesni in njenem preraščanju v industrijo, o Orglarstvu Jenko, tekstilni obrti in industriji, modni trgovini Jožefa Ketteja, elektrarni Česenj na Brodu, delavnici poljedelskih strojev Anton Kemžar, Livarnah Pajk-Božič, in Franc Smole, Tvrcki Jugoidus, Tovarni športnega orodja B. Kolb in o avtobusnem prometu Šentvid-Ljubljana so pisali prof. dr. Stane Granda, Vilma Brodnik, Andrej Žnidaršič, Janez Smole ter Marjan in Marko Magister, Jože Arhar in France Vrevc, slednja dva po več prispevkov.

Drugo (za nekaj strani) najobsežnejše poglavje zbornika (za nekaj strani ga je prehitelo poglavje o okolju in ljudeh) je posvečeno predstavitvi tragične zgodovine Šentvida v času prve in druge svetovne vojne. Medtem ko so se med prvo svetovno vojno vojaki iz šentviške fare borili in umirali po bojiščih vzhodne in soške fronte, pa je druga svetovna vojna obilno posegla v faro samo. Širšo in ožjo tematiko prve svetovne vojne je predstavila doc. dr. Petra Švoljšak, Jože Arhar pa je prispeval seznam 91 padlih iz šentviške fare. Najbolj obsežen (kar 68 strani) in tudi najbolj pretresljiv prispevek tega zbornika je pripravil Jože Dežman in mu nadel pomenljiv naslov *Meje zgodovine 1941–1945 v občini Šentvid*, med drugim izčrpen seznam vseh šentviških žrtev in problematiko zelo dvomljive legende "dneva vstaje" 22. julija 1941 (starojugoslovanski orožnik v italijanski službi Franc Žnidaršič kot "povod" za ta dan je preživel napad, vojno in brez posledic celo povojni čas). Usode mobilizirancev v nemško vojsko, zlasti na vzhodno fronto (za razliko od ostalih delov Ljubljane sta Šentvid in Črnuče sodila v nemško okupacijsko cono) ter osebna pričevanja svojcev in znancev med vojno in takoj po njej pobitih Šentvidčanov kot tudi dogajanje po vojni predstavljajo Jože Arhar, Miloš Briški in France Vrevc. Na to poglavje se navezuje tudi naslednje, spomini Marije Gros na vojni in povojni čas, ki pa obsega samo dobre 3 strani in bi ga brez škode lahko vključili v prejšnjega.

Hvalevredno dejstvo je, da je v slovenskem prostoru izšlo že veliko število zbornikov s področja krajevne, cerkvene, šolske, kulturne in sorodne zgodovine. Predstavitev krajevne zgodovine je tisto področje, ki praviloma doseže največji pozitiven odmev tako med strokovno oziroma znanstveno kot tudi širšo zainteresirano publiko. Tovrstni zborniki so praviloma "bestsellerji", ki ob ustreznih oblikah spodbujanja zanimanja zanje najdejo pot v tako rekoč vse družine posameznega kraja. Med tovrstnimi zborniki zavzema zbornik župnije Šentvid nad Ljubljano nedvomno zelo visoko mesto, tako po številu in znanstveni teži avtorjev, obsegu, kvaliteti,

ki je seveda od prispevka do prispevka različna, kot nenazadnje po obilju zbranih podatkov, brez katerih v bodoče ne bo mogel nihče, ki se bo ukvarjal z zgodovino tega nekoč samostojnega kraja s častljivo tradicijo.

Andrej Vovko

Meta Matijević: Novomeške hiše in ljudje s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja (Gradivo in razprave 31). Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 2007, 364 str.

Naslov "Novomeške hiše in ljudje", ki mu je avtorica zavoljo sebi lastne natančnosti dodala še "s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja", kaže na obravnavo ožje, lokalne problematike. Naslov kot tak, dokler ne spoznamo vsebine, bi mogli pripisati poljudnemu, strokovnemu, znanstvenemu, dokumentarnemu, publicističnemu pisanju ali tudi kateri drugi zvrsti ubeseditve. Pravzaprav gre v posrečeni kombinaciji za vse naštetu. Pred nami je znanstvena monografija, vendar znanstveno delo v "žlahtnem" pomenu besede. Takšno, ki ni uporabno zgolj za ozke kroge strokovnjakov niti namenjeno samo lokalni srenji ali ljubiteljem tega ali onega področja. Knjiga je namreč napisana in opremljena tako, da bo lahko nagovorila široko

bralstvo, začeni že pri starejših osnovnošolcih, prek generacij Novomeščanov vse do strokovnjakov zelo različnih ved.

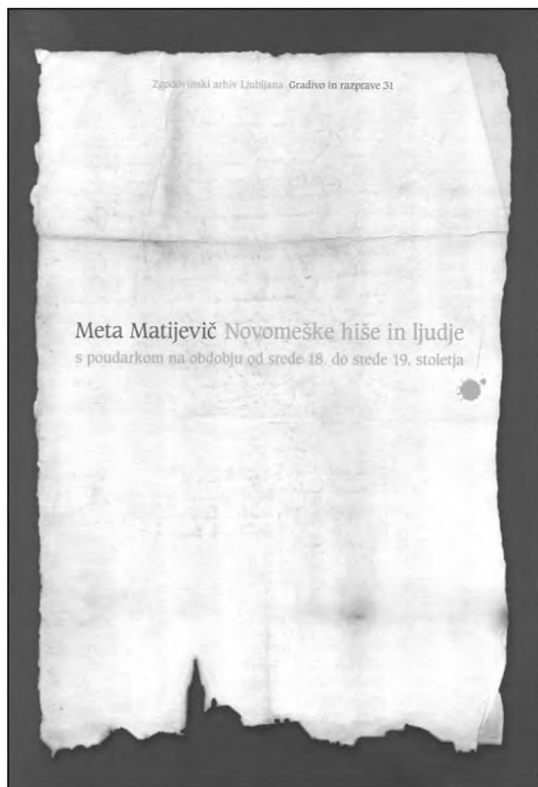
Naj v potrditev podmene spregovorijo naslovi poglavij: Viri, Številke in oštevilčenja, Samouprava in uprava Novega mesta, O hišah pred letom 1750, Gradbeni ostanki srednjeveškega mesta, Gozdovi in oskrba z lesom, Ulice, Stari most, Predmestje Kandija, Število in struktura prebivalstva okoli leta 1800, Menjave lastništva, Obrtniki, Trgovci, končno zajeten Katalog hiš, ki obsega več kakor polovico monografije. Vrh tega vsebuje delo številne slikovne priloge od skicnih upodobitev, načrtov stavb, vedut, slikarskih portretov, fotografij in posnetkov arhivskih dokumentov vse do praktičnega orientacijskega pripomočka v zložljivi prilogi – mestnega načrta z vrisanimi hišnimi številkami.

Knjiga je pravzaprav razdeljena na dva komplementarna dela. Prvo polovico sestavljajo zaokrožena, pregledna in temu primerno kratka tematska poglavja s podpoglavji, ki bralca uvedejo v metodologijo dela in pregled pisane palete uporabljenih virov ter v skrivnosti posameznih poklicev, ulic in njihovih imen, pomembnejših javnih stavb itd.

Druga polovica je katalog, ali bolje rečeno, zgodovina 272 hiš, kolikor jih je Novo mesto štelu ob preštevilčenju v začetku 19. stoletja. Slehera novomeška hiša je temeljito obdelana na dva načina, ki bi ju lahko poimenovali: prvi za hitre in drugi za počasne bralce. Na robu srečamo "osebno izkaznico" hiše s podatki o stavbi kot taki. Lahko bi rekli, da je v njej vsaka hiša premerjena od temeljev do strehe, saj si podatki tako fizično kakor kronološko sledijo od spodaj navzgor: od parcelne in urbarske številke prek vseh uličnih preimenovanj in preštevilčenj do hišnega imena in zadnjega, "krovnega" podatka, kakšna je bila leta 1897 kritina stavbe.

Vsebinski del predstavitve posamezne hiše je posvečen življenju, saj bomo v njem našli predvsem usode lastnikov in drugih prebivalcev v kronološkem dvestoletnem loku, začeni s sredo 18. stoletja do srede minulega, 20. stoletja. Kot je avtorica nakazala v naslovu knjige, je osrednja pozornost namenjena prvemu stoletju, do srede 19. stoletja. Obravnava zadnjih sto let se, nasprotno, od one za prvo stoletje razlikuje že vizualno, po velikosti in tipu črk, predvsem pa po načinu ubeseditve. Podane so namreč samo vse posestne spremembe in imena lastnikov, kar predstavlja nekakšen torzo in spodbudo za nadaljnjo obravnavo na način in v slogu prvega dela.

Tako kot je čar mesta v raznolikosti njegovih domov in stanovalcev, daje knjigi Mete Matijević poseben okus spoznanje, da njena predstavitev novomeških hiš ni klišejska. Četudi se na prvi pogled morda zdi, da se hiše nizajo po enaki logiki in kronološkem zaporedju, vsakokrat od srede 18. stoletja naprej, ima vendar vsaka še povsem svojo

zgodbo, ali bolje rečeno, pri sleherni hiši je nekaj drugače kot pri ostalih. Tudi tam, kjer razen golih dejstev ni bilo mogoče povedati česa otipljivega, bomo našli nekaj, čemur bi lahko rekli "življenjsko". Mimogrede je, denimo, navrženo, kako sramotnega videza je bila stavba konec 18. stoletja, kakšno telesno hibo je imel njen lastnik, katerega tujega naglasa se nikakor ni mogel znebiti, kako nenavadno se je spreminjal zapis hišnega priimka ali kaj sta svojčas zakrivila najemnik in njegov hlapec.

Že na pogled veliko delo ni veliko le po formatu in obsegu 364 strani. Vanj je vtkano predvsem zelo veliko potrpljenja, miselnih naporov, prebliskov, ne nazadnje iskanja in najdevanja kar najboljših rešitev, kako iz suhoparnih števil, datumov, letnic, imen in priimkov pričarati že davno minulo polnost življenja nekega mesta. Čar mestnega organizma namreč niso številke in imena, temveč njegova živahnost, gibljivost in neponovljivost. Če mesto primerjamo s podeželjem, so vasi skoraj statične, medtem ko mestni utrip zaznamuje neprimerno pestrejša paleta socialnih skupin, osebnih usod in medsebojnih vplivov. V mesto, kakršno je bilo Novo mesto, se je poleg tega od blizu in daleč zgrinjalo veliko ljudi, ki so mu s svojo navzočnostjo puščali še dodaten pečat razgibanosti. V čem se je torej nekdaj Novo mesto razlikovalo od sedanjega? V današnjih mestih je življenje že zaradi njihove velikosti postalo nepregledno. Nekoč pa je bilo vse manjše, stisnjeno, vse bližje in povezano, za vse in vsakogar več časa in zanimanja. Čeprav je v Novo mesto dnevno prihajalo veliko ljudi, so domačini vsakega novega tujca, ki se je ustavil, brž prepoznali in ko se je tu ustalil, vsi prav kmalu tudi dobro poznali. Ob prebiranju knjige Mete Matijevič sem dobil vtis, da sem tudi sam eden teh radovednih opazovalcev izpred sto-petdesetih ali dvesto let, ki se sprehaja med novimi-starimi znanci, saj avtorica plastično niza ljudi, njihova imena in fizične opise, vzdevke in z njimi povezane dogodke.

Knjiga je neke vrste kulturnozgodovinski vodnik, hkrati napeta pripoved o vsakdanjem življenju in praktični vodnik za obiskovalca Novega mesta, ki bi imel moč potovati skozi čas. Pred tovrstnim futurističnim potovanjem se bo lahko poučil, kje bi pred dvesto leti lahko popil dobro kavo, katerega peka se mu je zaradi netočne tehtnice izogibati, h kateri ženski menda trumoma zahajajo moški, kadar je njen mož zdoma, ali kateremu mestnemu stražniku ni dobro brez razloga prekrizati poti.

Delo na drugi strani odlikujeta znanstvena teža ugotovitev ter odpiranje cele vrste zgodovinskih in kulturnozgodovinskih vprašanj. Omenim naj le nekatere, bolj ali manj naključno izbrane primere iz mestne topografije. Avtorica po skrbni analizi razpoložljivih virov ugotavlja, da so imela zgornja mestna vrata v nasprotju z uveljavljenimi predstavami en sam stolp in ne dveh, sosednji špital je

šele precej pozneje, kot je veljalo doslej, postal sedež okrožnega glavarja, nasprotno pa je bila cerkev sv. Katarine vsaj šestdeset let starejša od dosedanjih trditev o njenem nastanku. Nadalje je argumentirano problematizirana "urbana legenda", kako naj bi leta 1720 pri gradnji rotovža namesto vode uporabili slabo vino, avtorica pa ponuja tudi razlage nenavadnih uličnih imen, kot je npr. Uskoška ulica za virih omenjeno "Poskokengasse".

Prenekatera ponavljajoča se zmoti se bo morala poslej umakniti pred tehtnimi utemeljitvami nasprotnega, na drugi strani pa knjiga Mete Matijevič odpira vrsto novih parcialnih vprašanj. Pozornost pritegne ugotovitev o cezuri v strukturi priseljencev, ki je nastopila nekako z dobo francoske zasedbe 1809–1813. Potem ko je Novo mesto konec 18. stoletja izkazovalo narodnostno pisanost ali, kot pravi avtorica, "morda že kar internacionalno podobno", je postala slika čez nekaj let zelo drugačna. Namesto Nemcev, Avstrijcev, Čehov, Italijanov in drugih so se v Novo mesto zdaj priseljevali le še ljudje iz okolice in domače dežele, podložniki okoliških gospodstev, uradniki, obrtniški in trgovski pomočniki ter drugi.

Pred nami je, skratka, delo, mimo katerega ne bo mogel nihče, ki se bo želel samo malce bolj poglobljeno pozanimati o preteklosti Novega mesta. Tako kot se še danes po pomoč in nasvet vsi zatekamo k Zgodovini Novega mesta, ki jo je pred skoraj 120 leti spisal Ivan Vrhovec, lahko knjigi Mete Matijevič napovemo podobno svetlo prihodnost in ji že zdaj voščimo na mnoga leta. Upati je, da bo avtorica našla dovolj moči in volje za nadaljevanje dela. Da bi prihranila učenje in privajanje mlajšim, morda takim, ki jih sploh še ni na svetu, bo najbolje, če bo to storila sama. V nasprotnem se namreč kaj lahko zgodi, da bomo na izid knjige njenega naslednika ali naslednice čakali predolgo. Zgodovina nas uči, da je to zelo mogoče, saj je od Vrhovčeve Zgodovine Novega mesta do knjige o novomeških hišah preteklo kar 116 let. Naslednjih sto in več let pa bi bilo za še tako potrpežljive med nami absolutno predolgih.

Boris Golec

Jože Prinčič: Tovarna vijakov Plamen Kro-pa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997). Kro-pa : Muzeji radovljiške občine, 2007, 208 str.

Dr. Jožeta Prinčiča z Inštituta za novejšo zgodovino poznamo kot vodilnega gospodarskega zgodovinarja za obdobje po drugi svetovni vojni v

Sloveniji. Zadnjih 20 let se je posvečal predvsem preučevanju širših gospodarskih gibanj, prelomnic, dogodkov ter osebnosti, ki so v letih od 1945 do 1991 odločilno zaznamovali naše gospodarsko življenje. Po končani knjigi *Iz reforme v reformo* (Slovensko gospodarstvo 1970–1991) se je posvetil raziskovanju socialističnega gospodarstva na lokalni ravni. Posamično podjetje, osnovna enota socialistične družbeno-ekonomske ureditve, predstavlja idealen raziskovalni predmet za ugotavljanje, v kolikšni meri so se gospodarski načrti in politične zapovedi udeležale v konkretnem gospodarskem življenju. Cilj Prinčičeve nove raziskave je torej bil rekonstruirati, kako se je posamezno slovensko podjetje prilagajalo spremembam v gospodarski ureditvi in razvojni politiki.

Avtor je tako s svojo novo knjigo zajadral na področje zgodovine podjetij tj. "business history", veje gospodarske zgodovine, ki ima v zahodnem zgodovinsko pisju že dolgo tradicijo, pri nas pa se je v preteklosti prakticirala le sporadično, danes pa je precej zapostavljena. Dosedanje študije posameznih podjetij so se omejevale le na obdobje do konca druge svetovne vojne, zato prinaša obravnavo socialističnega podjetja zanimivo novost. Raziskava o Plamenu si je za glavni cilj zadala ugotoviti in prikazati mehanizme poslovanja državne oz. družbene enote ekonomske organizacije na mikrozgodovinski ravni.

Osrednji predmet Prinčičevega raziskovanja predstavlja podjetje kovinarske stroke Plamen iz Kroke. Avtor si ga je izbral iz več razlogov: tovarna vijakov je bila med redkimi slovenskimi podjetji z dolgo in bogato, več kot stoletno zgodovino, ki se

lahko pohvali, da je uspešno prestalo težak prehod iz obrtniške v industrijsko proizvodnjo, preživelo preobrazbo iz zasebnega v državno podjetje socialističnega tipa in se nato uveljavilo kot relativno uspešna in izvozno usmerjena delovna organizacija združenega dela; ohranil pa se je tudi velik del gradiva, nastalega v letih 1945–1998, ki ga je že prevzela pristojna arhivska ustanova, enota Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Kranju.

Raziskava v prvi vrsti temelji na virih, tako pisnih (predvsem bogatem arhivu podjetja) kot tudi ustnih. Arhivsko gradivo se večinoma nahaja v kranjski izpostavi Zgodovinskega arhiva Ljubljana, njegov del, predvsem za prva poveljna leta, pa tudi v kovaškem muzeju v Kropi. Slednji je avtorju omogočil tudi razgovore z različnimi akterji, ki so nekoč v Plamenu zasedali pomembne položaje in odločali o njegovi usodi, kot npr. bivši direktorji, člani delavskega sveta ipd. Razen arhivskih virov je avtor preučil tudi časopise in revije, od osrednjih slovenskih do tovarniškega glasila Plamen, objavljene vire ter statistična poročila in preglede. Izredno razvejana uporaba virov daje delu pečat temeljitosti in izčrpnosti.

Zgodbo o Plamenu sestavlja 13 poglavij. Vsebinsko lahko knjigo razdelimo na dva dela. Prvi je zasnovan kronološko in obravnava temeljne razvojne smernice podjetja od konca druge svetovne vojne do stečaja v drugi polovici 90. let. Vsako poglavje predstavlja zaokroženo celoto in zajema določeno obdobje v razvoju podjetja, v čigar okviru avtor obravnava nekaj tematskih sklopov: vpliv političnih smernic na poslovanje podjetja, tehnološki razvoj, uvajanje sprememb in posodobitev, večanje oz. upadanje produkcije, plasiranje izdelkov na domačem in tujem trgu, vprašanje delavstva, zlasti njegova fluktuacija, nedisciplina, premajhna kvalificiranost itd.

Kroparski Plamen se je moral prilagajati družbeno-ekonomskim ciljem, zahtevam in vrednotam, ki so se v letih 1945 do 1997 večkrat spremenile. Z druga, ki je pred drugo svetovno vojno izvedla preobrazbo podjetja iz obrtnega v industrijsko, je med vojno doživela hude izgube, po njej pa se je znašla v razmerah, sovražnih zasebnemu kapitalu. Zato so morali zadružniki pristati na lastninsko preobrazbo in se vključiti v centralni planski sistem. Vendar pa so se gospodarske smernice spremenile že v začetku 50. let, ko se je začelo odstopanje od togega planskega modela. Večjo vlogo sta dobila trg in konkurenčni boj med podjetji. Te okoliščine so Plamen prisilile v posodobitev zastarele tehnologije in zamenjavo dotrajanih delovnih prostorov. Rekonstrukcija pa ni potekala po načrtih in leta 1963 je bila v podjetju uvedena prisilna uprava.

Po letu 1963 so za Plamen nastopili svetlejši časi. V naslednjem desetletju se je uspel uvrstiti med najboljša podjetja vijačne industrije v Jugoslaviji. Izvoz je postal njegova temeljna usmeritev. Podjetje

je uspešno gospodarilo vse do leta 1977, v osemdesetih pa se je moralo, kot druga slovenska podjetja, soočiti z nelikvidnostjo, omejeno in neredno oskrbo s surovinami, naraščanjem stroškov in drugimi posledicami splošne gospodarske krize.

Politične in gospodarske spremembe na začetku 90. let so bile še ena ločnica v razvoju Plamena, saj se je moral prilagoditi novi podjetniški organiziranosti. Kratek čas je deloval kot družbeno podjetje, potem pa je njegov lastnik postala slovenska država. Ta je med podjetji, ki so sestavljali koncern Slovenske železarne, hotela ohraniti le tehnološko in tržno perspektivna podjetja, tj. železarne, preostalih podjetij, med katerimi je bil tudi Plamen, pa se je hotela čim prej odkrižati.

V tranzicijskem obdobju je poslovna politika Plamena zasledovala le en cilj: preživetje. Za ta čas je značilna hitra menjava direktorjev, ki niso bili kos številnim težavam, od zastarele tehnologije, prevelikega števila zaposlenih, napačnih podjetniških odločitev, do sindikata, ki je sabotiral njihove ukrepe. Po zadnjem brezupnem poskusu sanacije, kateremu je odrekla podporo glavna upnica podjetja, Gorenjska banka, je moral Plamen leta 1997 v stečaj. Stečajni upravitelj je del premičnega in nepremičnega premoženja prodal uspešni nemški družbi Möhling, ki se je izkazala za najboljšega kupca. Kmalu je ustanovila družbo Novi Plamen, ki je zaposlila nekaj več kot 50 delavcev, kar se zdi smešno malo v primerjavi s 560 delavci, zaposlenimi v tovarni v letih vzpona.

Prvi del zavzema večino knjige, drugi del pa je posvečen Plamenu kot t. i. univerzalnemu socialističnemu podjetju, ki prebivalcem Kroepe in okoliških krajev ni zagotavljal le rednega dela in plačila, temveč je del svojega dohodka namesto za svoj nadaljnji razvoj namenil za izboljšanje njihove življenjske ravni, hitrejši razvoj kraja in okolice ter ohranjanje tradicij revolucije in narodnoosvobodilne vojne. Za to, da se je Plamen prilagajal družbenim potrebam in zahtevam, ki jih je predpisovala komunistična partija, so v podjetju skrbele osnovne organizacije Komunistične partije Slovenije oz. Zveze komunistov Slovenije, Zveze slovenskih sindikatov in Zveze socialistične mladine Slovenije.

Življenjsko raven zaposlenih je Plamen izboljšal z investicijami v zdravstveno zaščito, stanovanjsko gradnjo, gradnjo šolskih in drugih infrastrukturnih objektov, s skrbjo za kvalitetno preživljanje prostega časa (nakup počitniškega doma na morju, podpora športnemu društvu Plamen) in z zadovoljevanjem kulturnih potreb delavstva.

Na koncu opozorimo še na slikovno prilogo, ki jo je moč najti na sredini knjige. Priloga je obsežna in vsebuje fotografije tovarniških prostorov, strojev, proslav ob obletnicah podjetja in praznikih, bralec pa si lahko ogleda tudi izdelke, ki so jih v Plamenu skozi leta proizvajali. Obilica fotografij je rezultat avtorjeve želje s pomočjo interdisciplinarnosti pre-

seči okvir klasičnega zgodovinskega dela. Zato knjiga nudi tudi muzealsko interpretacijo Plamenove zgodovine. Njena avtorica je Saša Florjančič, ki nam v kombinaciji s tekstovnim delom s skrbno izbranimi in tematsko razvrščenimi fotografijami pred očmi obudi pestro zgodovino tovarne, njenih zaposlenih in celotne povojne Kroepe.

Monografija "Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997)" je izšla leta 2007 v okviru sedme številke Vigenjca, glasila Kovaškega muzeja v Kropi, ki ga od leta 2001 izdajajo Muzeji radovljiške občine, pri izdaji knjige pa je sodeloval tudi Inštitut za novejšo zgodovino iz Ljubljane. Knjigo na pot pospremi uvod izpod peresa dr. Jožeta Mencingerja.

Za konec povejmo, da je novo delo dr. Jožeta Prinčiča kvalitetna, temeljita in poglobljena zgodovina socialističnega podjetja, opirajoča se v prvi vrsti na do sedaj še neraziskane arhivske vire in opremljena z izčrpnim znanstvenim aparatom. V okolju, kjer nam manjkajo zgodovine podjetij, še zlasti za povojno obdobje, je zato monografija o kroparskem Plamenu dragoceno, dobrodošlo in inovativno delo.

Mitja Suncič

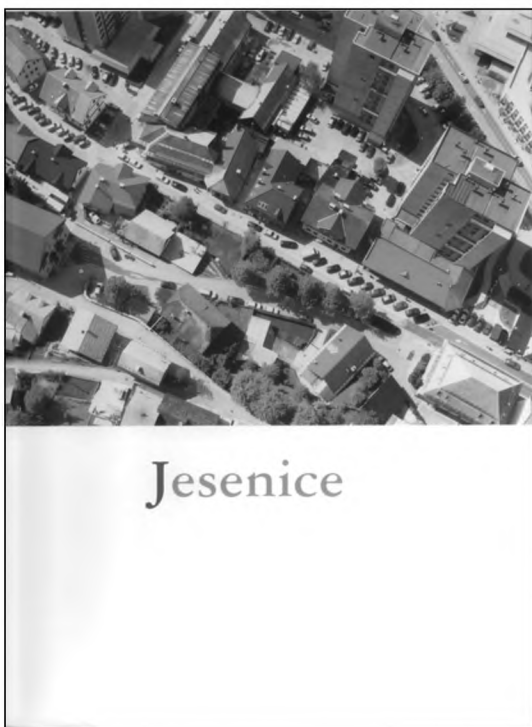

Jesenice: mesto jekla in cvetja (ur. Tone Konobelj). Jesenice : Gornjesavski muzej Jesenice, 2007, 149 str.

Konec leta 2006 je, z letnico izida 2007, izšla dolgo načrtovana in pričakovana monografija mesta Jesenice. Knjigo je založila Občina Jesenice, izdal pa Gornjesavski muzej Jesenice. Na skoraj stopetdesetih straneh prinaša zanimivo branje z različnih področij, od zgodovine mesta in različnih dejavnosti do kulturne in naravne dediščine.

Jesenice so mlado mesto, nastalo z združevanjem različnih naselij, ki sta jih novozgrajena železnica in razvoj industrije v preteklem stoletju povezala v mesto. O enotnem razvoju mesta je tako mogoče govoriti šele od začetka 20. stoletja dalje, pred tem pa govorimo o zgodovinskem razvoju nekdanjih samostojnih naselij: kmečko-obrtniške Murove, železarske Save, Javornika in Plavža, kmečkih Koroške Bele, Blejske Dobrave, Javorniškega Rovta in Planine pod Golico ter Hrušice. Ta heterogeni mestni razvoj je v veliki meri narekoval tudi vsebino monografije, v kateri je svoje prispevke objavilo osemnajst avtorjev, strokovnjakov z različnih področij, ki so se tako ali drugače že kdaj ukvarjali z Jesenicami.

Uvodni prispevek Maje Topole in Matija Zorna (Geografija Jesenic in Gornjesavske doline, str. 9–12) nas seznani z geografsko lego in razvojem mesta ter Gornjesavske doline, v kateri leži.

Janez Mlinar nas popelje v daljno zgodovino tega območja in nas seznani z arheološkimi najdbami ter pisnimi omembami iz zgodovinskih virov (Nekoč davno je bilo, str. 13–18). Arheološke najdbe na tem območju kažejo na že zgodnjo prisotnost naseljencev (3. in 4. tisočletje pred našim štetjem), čeprav jim narava ni bila kaj dosti naklonjena. Kasnejše najdbe spominjajo "na obstoj stare karavanske poti, ki je prek Posočja, Bohinja, Pokljuke, Bleda, Javorniškega Rovta in Medjega Dola povezovala sredozemsko območje severne Italije z alpskim prostorom" (str. 13). Materialni ostanki staroselcev za čas pred prihodom Rimljanov so dokaj redki. Najbolj obsežna in znana arheološka izkopavanja poznoantične oz. zgodnesrednjeveške kulture (5. in 6. stoletje) na tem koncu so bila seveda izvedena na Ajdnu nad Potoki. Naslednja stoletja, skoraj pol tisočletja, materialni viri molčijo. V 11. stoletju se pojavijo prvi listinski viri, ki omogočajo vsaj grobi oris dogajanja na tem prostoru. Pričajo o prisotnosti zemljiških gospodov briksenskih škofov in Ortenburških grofov, za njimi grofov Celjskih in Habsburžanov. O življenju v posameznih naseljih v srednjem veku poročajo ohranjeni urbarji.

Smiselno se na prejšnji prispevek navezuje tudi Cene Avguštin, ki nam v nadaljevanju predstavi naselbinski razvoj naselij, ki danes tvorijo Jesenice (Naselbinski razvoj, str. 19–32). Tudi on začenja v 11. stoletju, vendar kot prvi najpomembnejši poseg v naselbinsko strukturo Gornjesavske doline omenja ortenburško kolonizacijo v 14. stoletju. Temeljila je na rudarjenju in fužinarstvu, iz katerih se je z razvojem tehnologije razvilo železarstvo, poglavitna

značilnost jeseniške doline. Podobe Jesenic v posameznih obdobjih bogato ilustrirajo Valvasorjevi bakrorezi, katastrske mapne kopije in druge karte (avstrijski vojaški zemljevidi iz 18. stoletja, karte regulacije Save iz 19. stoletja) in Ortenburški rudarski red iz leta 1381. Na novejšo urbanizacijske procese sta vplivali leta 1869 ustanovljena *Kranjska industrijska družba*, "ko se Jesenice v novih pogojih in ob preoblikovanju tradicionalnega železarstva začnejo razvijati v moderno industrijsko središče, največje in najpomembnejše na tedanjem Kranjskem" (str. 30), in leto kasneje zgrajena železniška proga Ljubljana–Trbiž. Kasneje na vzpostavitvi urbanističnega reda skušajo vplivati razni regulacijski načrti, vendar tok časa s svojimi nenehnimi novimi potrebami ponavadi teče mimo njih.

O vlogi Cerkve (Cerkev v preteklih stoletjih, str. 33–42) in političnih razmerah (Politične razmere od 1848–1941, 43–52) piše v svojih prispevkih zgodovinar Marko Mugerli, ki nam predstavi tudi čas okoli leta 1929, ko so Jesenice dobile mestne pravice. Zanimivo je, da so na območju Jesenic, ki so v 16. stoletju še spadale v okvir radovljanske župnije, pa do 20. stoletja tu verjetno zaradi velikega porasta prebivalstva nastale kar tri samostojne župnije. Najprej so dobili svojo župnijo v 16. stoletju, kljub temu pa je v virih omenjeno, da je bilo tedaj pri savski fužini zaposlenih tudi okoli 30 luterancev (med njimi je bil menda najbolj goreč privrženec reformacije Andrej Nastran, oskrbnik belopeškega gospostva). Pri preganjanju heretikov in blagoslavljanju treh novih cerkva v 17. stoletju (na Savi, Plavžu in Planini pod Golico) je imel veliko vlogo ljubljanski škof Tomaž Hren, največ zaslug za gradnjo pa ima rodbina Bucellini, ki jo je ravno zaradi teh zaslug doletela tudi grofovska plemiška čast. Konec 19. stoletja sta iz prvotne jeseniške župnije nastali še župnija sv. Križa nad Jesenicami in Koroška Bela.

V drugem prispevku Marko Mugerli piše o političnih razmerah od pomladi narodov do začetka druge svetovne vojne (1848–1941). V prvi fazi političnega prebujenja zgodovina ne beleži večjih dogodkov. Na bolj živahno politično udejstvovanje na Jesenicah so vplivale uvedba splošne, enake in tajne volilne pravice leta 1907, gradnja nove tovarne in bohinjske železniške trase. Nacionalno obarvan politični boj izpred prve vojne je po ustanovitvi jugoslovanske države prerasel v sindikalni boj. Osrednji dogodek v obdobju med obema vojnoma pa je bil imenovanje Jesenic za mesto.

Področje razvoja uprave sestavljajo trije krajši prispevki: kratki uvodni, bolj statistični pregled upravnega razvoja Jesenic pred drugo svetovno vojno, ki ga je napisal Janez Kopč (Uprava in ljudje, str. 53), dogajanje pod nemško okupacijo pa sta obdelala Natalija Štular in Tone Konobelj (Prišla je vojna, str. 54–57). Jesenice so za okupatorja pome-

nile pomembno prometno in industrijsko središče. Domačini so podobno kot drugod po Sloveniji organizirali protinacistične oblike delovanja, tako partizanske vojaške enote (Gorenjski odred) kot ilegalne organizacije (Okrožni odbor OF). Jeseniška železarna KID je v vojnem času proizvajala jeklo za nemško vojno industrijo. Druga svetovna vojna je Jesenicam prizadejala velik krvni davek (okoli 840 žrtev, med njimi tudi dva narodna heroja Jože Gregorič-Gorenjc in Matija Verdnik-Tomaž), in ogromno materialno škodo (dobra dva meseca pred koncem vojne so zavezniška letala močno bombardirala območje okoli železniške postaje).

Sledi prispevek Janeza Kopača o poveljni obnovi mesta in njegovem živahnem upravnem socialističnem razvoju do današnjih dni, ko si občina še vedno prizadeva za pridobitev statusa mestne občine (Obnova, str. 58–61).

V poglavju o razvoju železarstva, avtoric Irene Lačen Benedičič in Katje Praprotnik (Mesto v sožitju z razvojem železarstva, str. 63–74) sledimo vzponom in padcem te prevladujoče industrije, ki je odločilno vplivala na nastanek in razvoj Jesenic. Železarstvo se je sprva razvijalo na strmih pobočjih Karavank, bogatih z železovo rudo, lesom za oglje ter potoki. Tam so nastala prva rudarska naselja Planina pod Golico, Sv. Križ, kasneje in nižje pa Sava, Slovenski Javornik in Koroška Bela. Velik gospodarski pomen železa je botroval tudi zgodnjemu in intenzivnemu razvoju rudarskega prava (prvi iz 14. stoletja, ohranjeni prepisi iz 16. stoletja). V 16. stoletju se je gozdno železarjenje preselilo v dolino in zaradi nove tehnologije so začeli izkoriščati Savo (od tod tudi ime nekdanjega samostojnega naselja Sava, ki je danes delno obnovljen kot kulturni spomenik). Od tedaj naprej se pojavljajo v zgodovini Jesenic znana imena, kot so Buccelliniji in Ruardi. V 19. stoletju se zaradi potrebe po združevanju manjših zastarelih fužin pojavi *Kranjska industrijska družba*, ki je s svojim prvim tehničnim direktorjem, kemikom Lambertom Pantzem, pridobila zlitino železa in mangana – *feromangan*. Železarna se je morala ves čas prilagajati raznim krizam v železarstvu, spreminjati svoje proizvode in razvijati tehnologije (predelava jekla v valjarnah, ulivanje zvonov, rekonstrukcije, posodobitve), se reorganizirati (*Združeno podjetje slovenskih železarn* leta 1969, ukinitev obratov primarnega železarstva po letu 1987, razdelitev na 13 samostojnih podjetij leta 1992, nastanek *Acronija*). Družbene podobe železarstva so se kazale v delavskem samoupravljanju (str. 68–69), stanovanjski problematiki (str. 69), množičnem prihodu kadrov iz drugih republik in pokrajin nekdanje Jugoslavije (str. 70).

Poleg železarstva je imel pomembno vlogo tudi razvoj prometnic, ki je predstavljen v posebnem poglavju (Katja Praprotnik, O železni in asfaltni cesti, str. 79–82). Sledijo prispevki o razvoju zdrav-

stvene dejavnosti (Katja Praprotnik, Po zdravstvenih poteh, 75–78), šolstva (Majda Malenšek, Stoji učilna zidana, str. 83–88), kulturne in športne dejavnosti (Tone Konobelj, Kulturna in športna prizadevanja, str. 89–98) ter pregled bogate likovne dediščine jeseniških cerkva in graščin dr. Ferda Šerbelja (Slike iz naše preteklosti, str. 99–104).

S prispevkoma nekdanjega načelnika *Upravne enote Jesenice* Vitomirja Pretnarja o osamosvojitvi (Na poti do osamosvojitve, str. 105–110) in tedanjega župana Borisa Breganta (Danes, str. 111–118) zaključimo sprehod skozi zgodovino in spoznamo Jesenice danes. Jože Šifrer je prispeval poglavje o pomembnih Jeseničanih (Pomembni kulturniški ljudje, str. 119–124), ki so se s svojim delom na področju kulture zapisali v zgodovino. Knjigo sklenejo tri poglavja o naravnih znamenitostih tega prostora, ki so jih napisali Tomaž Budkovič (Kamnine jeseniškega področja, str. 125–130), dr. Nada Praprotnik (Rastlinske posebnosti, str. 131–138) in Janez Gregori (Živalski svet, str. 139–145). Dodana sta še seznama avtorjev fotografij ter krajev in imen.

Ob prebiranju monografije si bralec nedvomno ustvari predstav o nastanku in razvoju mesta ter živahnem zgodovinskem in družbenem dogajanju na Jesenicah do danes, ki ga ilustrira pester izbor fotografij. Žal se ne moremo znebiti vtisa, da gre v bistvu vendarle za neke vrste zbornik prispevkov, ob prebiranju katerih pa manj poučeni bralci mestoma izgubijo rdečo nit zgodbe.

Knjiga je ob dobrem oblikovanju in tisku lep izdelek, ki ga je vredno vzeti v roke. Vsekakor velja uredniku in avtorjem priznanje za veliko delo, ki so ga opravili. Jesenice so se tako po njihovi zaslugi in ob podpori založnika uvrstile na seznam mest, ki se lahko pohvalijo z osebno izkaznico v knjižni obliki.

Tita Porenta

Hubert Adolph: Geschichte der Familie Ursini Grafen von Blagay. Wien/Graz: Neuer Wissenschaftlicher Verlag, 2007, ISBN 978-3-7083-0474-8, 152 str.

Monografije, ki bi se ukvarjale s plemiškimi rodbinami v slovenskem prostoru, zlasti tistimi na Kranjskem, so bolj kot ne redke. Ozemlje nekdanje Kranjske je namreč v celoti del današnje Slovenije in ni bilo praktično nikoli razdeljeno med več držav, kot se je to zgodilo vsem ostalim slovenskim deželam pod habsburškim žezlom. Zato je tudi zgodovina nekdanje vojvodine Kranjske v pretežni meri domena zgolj slovenskih zgodovinarjev in le redko kateri tuji zgodovinar se loti raziskovanja njene

preteklosti. Zlasti to velja tudi za raziskovanje kranjskega plemstva, ki ga tuji raziskovalci praktično ne poznajo. Tako so kranjske plemiške rodbine v različnih (tujih) genealoških pregledih (tudi sodobnih) velikokrat izpuščene ali pa obravnavane zgolj sumarno in s številnimi napakami. Znanstvene obdelave kranjskih plemičev pa so praktično brez izjeme prepuščene zgolj slovenskim zgodovinarjem.

Zato je toliko bolj dobrodošla knjiga avstrijskega avtorja Huberta Adolpha o rodbini grofov Blagajev, ki so do svojega izumrtja konec 19. stoletja sodili med najuglednejše kranjske plemiške rodbine. Avtor, po svoji prababici tudi sam potomec Blagajev, je knjigo ustvaril na podlagi družinskega arhivskega gradiva, ki ga je začel intenzivno zbirati že njegov oče Hugo Adolph, ter jo obogatil z zanimivim slikovnim in fotografskim gradivom, prav tako pretežno iz zasebnih in širši javnosti nedostopnih zbirk. Ravno slikovni del knjige je še posebej dragocen, saj se je v zvezi z Blagaji do danes ohranilo le malo tovrstnega gradiva. Grad Boštanj pri Grosupljem, več kot dvesto let središče Blagajev na Kranjskem, je bil med drugo svetovno vojno praktično uničen, z njim pa tudi vse, kar je na gradu še ostalo za zadnjimi lastniki, baroni Lazariniji. Da pa ima tudi usoda smisel za ironijo, nam pove naslednja zgodba. Pred in med drugo svetovno vojno je dal Ludvik Lazarini v strahu pred uničenjem velik del grajskega inventarja z Boštanja prepeljati na svoj spodnjeavstrijski grad Rosenau blizu Zwettla. Vendar je po vojni ta del Avstrije zasedla sovjetska vojska, sovjetski vojaki, ki so se nastanili v gradu, pa so iz objestnosti uničili vse tisto, kar je Lazarini uspel obvarovati pred partizansko vojsko v Jugoslaviji.

Prvotni avtorjev namen ni bil izdaja knjige, ampak je bil v svojem raziskovanju skromnejši. Za

sorodnike je želel zgolj izdelati rodovnik grofov Blagajev in zbrati njihove biografske podatke, da bi tako vsaj delno ohranil vedenje o njihovih skupnih prednikih, ki se je v 20. stoletju v veliki meri izgubilo. V ta namen je tudi osebno obiskal in dokumentiral številne kraje, povezane z Blagaji, ne le v Sloveniji, temveč tudi tiste na Hrvaškem in v Bosni, kjer so Blagaji kot rodbina Baboničev v srednjem veku tudi začeli svoj družbeni vzpon. Zbral je tudi lepo število literature, ki je do sedaj že obravnavala rodbino Blagaj – ne le nemške, temveč tudi madžarske in latinske, pogumno pa se je spopadel tudi s slovenščino in hrvaščino. Ob koncu raziskovanja se je nato ravno na pobudo sorodnikov odločil za knjižno izdajo, ki je poleti 2007 izšla pri Neuer Wissenschaftlicher Verlag na Dunaju. Kot se je izkazalo, je knjiga izšla "v zadnjem trenutku", saj je avtor le nekaj dni po izidu svojega dolgoletnega dela umrl.

Knjiga Huberta Adolpha se osredotoča na obdobje med 16. in 19. stoletjem, torej na čas od prihoda Blagajev na Kranjsko do njihovega izumrtja. V nekem smislu tako predstavlja nadaljevanje Thallóczyjeve "Die Geschichte der Grafen von Blagay" iz leta 1897, ki obravnava predvsem srednjeveške začetke Blagajev v Slavoniji in se konča z njihovo odselitvijo v habsburške dežele. Vendar je med obema knjigama opazna razlika. Medtem ko je Thallóczyjeva knjiga znanstveno delo, opremljeno z vsem potrebnim znanstvenim aparatom in napisana s kritično znanstveno distanco, pa Adolphova knjiga po drugi strani teh ambicij nima. Predvsem je škoda, da avtor ni delal opomb in da ni navajal virov, po katerih je raziskoval. Tako žal ne vemo, ali je vse podatke našel v svojem družinskem arhivu ali pa ga je pot vendarle zanesla tudi v kakšen javni arhiv. To bi bil namreč koristen in uporaben napotek za prihodnje raziskovalce Blagajev.

Knjiga bralcu v uvodnih poglavjih razkrije avtorjevo povezavo z Blagaji, na kratko predstavi njihove začetke v Slavoniji in Bosni, oriše razmere na Ogrskem in Hrvaškem ob koncu srednjega veka, obdobja, ko so se začeli sistematični turški vpadi, v katerih so se kot branilci krščanstva izkazali tudi Blagaji. Ta, uvodni del je tudi najbolj problematičen, saj se je vanj prikradlo nekaj napak. Najbolj moteča je morda zgodba o povezavi Blagajev z (danes italijansko) Gorico. Avtor namreč nekritično prevzame domneve nekaterih drugih avtorjev o sorodstveni povezavi med Blagaji in goriškimi grofi ter jih poveže z dvema ponarejenima listinama iz domnevno začetka 13. stoletja, s katerima so Blagaji dokazovali svoje poreklo od rodbine rimskih Orsinijev. Tako naj bi Štefan Ursini, ki naj bi pribežal iz Rima, postal upravitelj kraljevske ogrske posesti v Gorici! Te navedbe avtor še podkrepi s fotografijami goriškega gradu in tako ne pušča dvoma, da gre dejansko za današnjo Gorico. Ta napačna

avtorjeva izvajanja so nekoliko nerazumljiva, saj je očitno dobro poznal Thallóczyjevo delo, v katerem je ta sicer iskal povezave z goriškimi grofi, a se je vzdržal trdnih zaključkov in je tudi v listinah omenjeno Gorico pravilno prepoznal kot komitat Gorica na Hrvaškem, ki je v 13. stoletju zajemal ozemlje med rekami Glino, Korano, Kolpo in Trepč, njegovo središče pa je bil grad Gorica, kasneje imenovan Budački.

Najzanimivejši del Adolphove knjige so nedvomno biografije posameznih članov, zlasti tistih iz 19. stoletja, saj vsebujejo podatke in zgodbe, ki so se ohranili v družinski tradiciji in bi jih v arhivskih virih našli le s težavo (če sploh). Tako npr. izvemo za nesrečni zakon Franca Blagaja (1797–1874), ki se je ločil, potem ko ga je žena prevarala in rodila hčerko, ki je Blagaj ni hotel priznati. Razkrije se tudi zgodba zadnjega moškega člana rodbine Blagaj, Ludvika (1830–1897), katerega zakon z baronico Matildo Lazarini je ostal brez otrok, je pa imel zato grof po drugi strani štiri nezakonske otroke z neko "Frau Skerjan" (verjetno Škerjanc). Zanimiv pa je tudi podatek o tem, da ime Ursini-Blagaj vseeno ni povsem izginilo. Sestra Ludvika Blagaja, Matilda, poročena baronica Lauer, sicer zadnja iz rodu Blagajev, je namreč v želji, da bi ime Ursini-Blagaj živelo še naprej, prosila cesarja Franca Jožefa, naj dovoli njenemu sinu Ludviku baronu Lauerju in njegovim potomcem združiti obe rodbinski imeni. Cesar je to dovolil in Ludvik Lauer se je lahko tudi uradno imenoval baron Lauer Ursini Blagaj. Tik pred koncem prve svetovne vojne in posledično koncem Habsburške monarhije je Matilda poskusila še z eno prošnjo na cesarja. Tokrat je želela, da bi se poleg imena Ursini-Blagaj na njenega sina prenesel še grofovski naziv, torej da bi bil iz barona povišan v grofa. Tej prošnji cesar oz. notranje ministrstvo ni ugodilo. Ludvik Lauer Ursini Blagaj je ostal baron, z letom 1919 pa so bili plemiški nazivi tako ali tako tudi uradno ukinjeni. Ime Lauer Ursini Blagaj pa z Ludvikovimi potomci živi še dandanes.

Če odmislimo še nekaj drugih, manjših napak (npr. pri pisanju osebnih imen ali navajanju slovenske literature) in nedoslednosti (npr. razhajanja med podatki v tekstu in tistimi v rodovniku ob koncu knjige), lahko rečemo, da je Hubertu Adolphu uspelo kljub pomanjkljivemu zgodovinarskemu znanju ustvariti zanimivo, berljivo in tudi na pogled privlačno knjigo o eni najpomembnejših kranjskih plemiških rodbin, ki bo kljub svoji poljudnosti nedvomno pomagala nadaljnjim, tudi profesionalnim raziskovalcem plemiške zgodovine na Slovenskem.

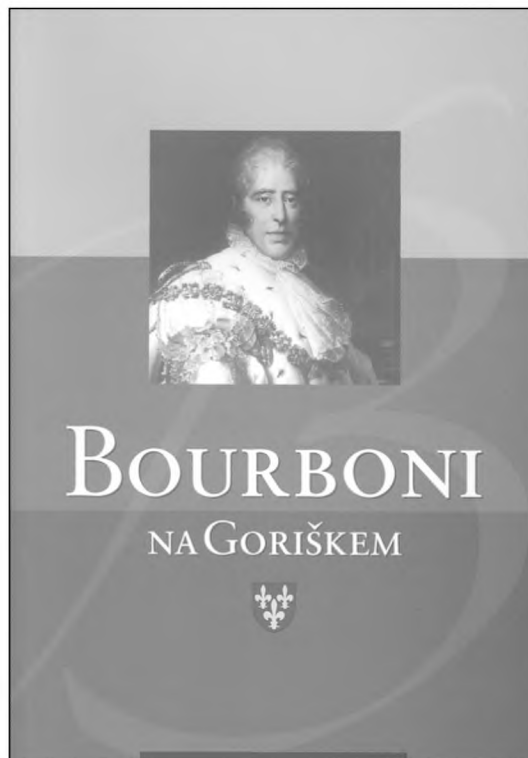
Miha Preinfalk

Bourboni na Goriškem: zbornik s posveta na Kostanjevici ob 170. letnici prihoda Bourbonov v Gorico in smrti kralja Karla X. (ur. Drago Trpin in Renato Podbersič). Nova Gorica : Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko, 2007, 95 str.

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko je v letu 2006 počastilo 170. obletnico prihoda Bourbonov v Gorico in smrti kralja Karla X. z enodnevnim simpozijem, ki je potekal 28. oktobra 2006 na Kostanjevici, prav tam, kjer so našli zadnji počitek nekateri člani družine francoskih Bourbonov. V letu 2007 pa je izšel zbornik, ki prinaša prispevke na simpoziju sodelujočih zgodovinarjev tako iz Slovenije kot Italije. Zbornik je zato dvojezičen (prispevki v izvirnem jeziku avtorja) s povzetki v prevodu.

Branko Marušič nas v svojem prispevku seznani z Gorico ter širšo Goriško v predmarčnem času, ko je v svoje zavetje sprejela "francoskega ubežnega kralja", ki je po francoski julijski revoluciji leta 1830 v pregnanstvu iskal zase in za svoj dvor stalno prebivališče. Leta 1836, po smrti avstrijskega cesarja Franca, ki je kraljevo družino nekaj let gostil v Pragi, so Bourboni prišli v Gorico. Tu so najeli več palač in hiš za družino in spremstvo. Karlov prihod v mesto v lokalnem časopisju ni vzbudil večjega zanimanja, silovit napad kolere, ki je skrajšal kraljevo bivanje na dobrih 16 dni bivanja v sicer klimatsko

blagem mestu, kjer je kralj tudi umrl, pa je postal vest, o kateri so poročali številni časopisi. Avtor nas v svojem prispevku seznani z natančnim prihodom Karla X. v mesto, prispevek pa zaokroži z nazornim prikazom gospodarskega, upravnega, socialnega, kulturnega in političnega življenja v tedanjem Goriškem okrožju, ki je bilo del Avstrijskega primorja.

Prispevek Petra Vodopivca govori o različnih zgodovinskih pogledih na kralja Karla X., zadnjega Bourbona na francoskem prestolu. Prispevek nas seznani z otroštvom in mladostjo Charlesa Philippa grofa D'Artoisa, kot se je Karel X. imenoval, ter z njegovim vstopom na politično prizorišče ob koncu osemdesetih let 18. stoletja. Prispevek oriše delovanje grofa med francosko revolucijo in po njej, vse do devetdesetih let, ko postane vodilna osebnost francoske plemiške emigracije, prepričan, da bodo evropski vladarji sodelovali pri obnovi oslabiljene kraljeve francoske oblasti po revoluciji. Avtor opiše grofov propadli poskus vkrcanja v Bretaniji, kjer naj bi se s pomočjo Angležev postavil na čelo rojalističnih upornikov, dejansko pa grof preživi v Angliji vso napoleonsko dobo do leta 1814, vse do tedaj, ko se zmagoviti francoski zavezniki odločijo, da bodo francoski prestol ponovno prepustili Bourbonom. Vse do leta 1820, ko vlada novi francoski kralj, Ludvik (Louis) XVIII., se tudi mlajši brat Charles aktivno vrne v politiko, vse bolj naklonjen skrajno rojalistični politični drži, in leta 1821 prevzame vladno krmilo. Leta 1824, po smrti Ludvika XVIII. se grof d'Artois okrona za Karla X., kralja Francije in Navare. S svojo absolutistično držo pa naredi leta 1830 usodno napako ter s štirimi odloki proti ustavnemu redu sproži julijsko revolucijo, ki ga izrine s prestola.

Stanislav Južnič nas s svojim obširnimi tekstom popelje v čas dveletnega gostovanja matematika in fizika Augustina Louisa barona Cauchyja v Gorici, ki je tedaj močno zaznamoval razvoj italijanske, slovenske, češke in avstrijske matematike in optike. Avtor predstavi matematično-fizikalno okolje Gorice, v katerega je znameniti Cauchy prišel skupaj z ostalimi dvorjani, ki so spremljali kraljevo družino v Gorici, hkrati pa je kralj matematikov poučeval Karlovega naslednika, vnuka Henrika V. Avtor v nadaljevanju poda temeljit pregled pomembnejših matematikov in fizikov, ki so v Gorici delovali predvsem v okviru jezuitskega liceja, omenjena so tudi temeljna dela s področja fizike in matematike, ki so pomembno vplivala na študij omenjenih predmetov in bila v nekdanji jezuitski knjižnici dostopna učenjakom tistega časa.

Povabilu na simpozij o Bourbonih se je odzval tudi italijanski zgodovinar, duhovnik, soustanovitelj goriškega Inštituta za družbeno in versko zgodovino (Istituto di Storia Sociale e Religiosa) Luigi Tavano. Svoj prispevek je posvetil pomenu Kostanjevice v verskem in socialnem življenju Gorice od začetkov leta 1623, ko je bil na griču, posajenem s kostanji

postavljen manjši sakralni objekt, imenovan kapela, kamor so se kasneje vselili karmeličani, ki so kmalu poskrbeli, da je kostanjeviški grič postal pomembna referenčna točka tako ljudstvu kor goriškemu plemstvu. Povezava z mestom se je v kasnejših letih vedno bolj utrjevala. Po reformah Jožefa II. 1785 je bil kostanjeviški samostan ukinjen, cerkev pa zaprta vse do obdobja francoske revolucije, ko je Kostanjevica gostila pobegle francoske redovnike. V začetku 19. stoletja so samostanski kompleks prepustili frančiškanom, ki so vplivali na pravi razcvet verskega življenja tudi z interno šolsko ustanovo, ki je omogočala nadaljevanje teološkega študija na goriškem semenišču. Verski obredi so bili na Kostanjevici dobro obiskani, še posebej ob večjih procesijah. S pokopom Karla X. leta 1836 v cerkevno kripto, ki so mu do leta 1886 sledili še ostali Bourboni, pa je postala Kostanjevica prepoznavnejša točka na zemljevidu Evrope. To središče je zaznamovalo tudi nekaj pomembnih osebnosti (p. Chiaro Vascotti, p. Stanislav Škrabec). Tako prva kot druga vojna sta pomembno zaznamovali delovanje Kostanjevice. Leta 1947 pa je bila Kostanjevica z državno mejo ločena od svojega mestnega zaledja in je izgubila velik delež svojih vernikov.

Iz dnevnika baronice Clementine de Grazia, rojene grofice Coronini (1770–1860), ki ga je pisala kot del družinske kronike med letoma 1831 in 1855, izvemo nekaj zanimivih podrobnosti o prihodu Bourbonov in njihovega dvora v Gorico, obenem pa zapisi odslikavajo okolje vsakdanjega življenja goriškega plemstva v obdobju restavracije. Slikovit prispevek, ki ga je na podlagi omenjenih dnevniških zapisov napisala arhivistka Pokrajinskega arhiva v Gorici Donatella Porcedda Mitidieri, ne pozabi omeniti niti zanimivih podrobnosti iz zasebnega življenja kraljeve družine (od izbire portretistov do načrtov za potovanja, številnih visokih obiskov, ki so jih bili Bourboni deležni v Gorici), hkrati pa iz pisanja izvemo, da je bilo kraljevo spremstvo zelo dovzetno za navezovanje stikov z goriškim plemstvom, kar se je zagotovo poznalo tudi pri vključevanju francoskih plemičev v ritem vsakdanjega goriškega življenja.

Tudi druga avtorica, arhivistka Pokrajinskega muzeja v Gorici Alessandra Martina Tassin predstavlja Bourbone, kot jih je v svojem obsežnem dnevniku opisal goriški erudit, sodnik, domoznanski pisec, literat in prevajalec Francesco Leopoldo Savio (1801–1847), ki je bil tudi kritičen opazovalec tedanje goriške družbe, predvsem plemstva, ki je v prvi polovici 19. stoletja že izgubljalo svojo srednjeveško stanovsko vlogo. Zanimiva je zgodba kraljevega ministra grofa Blacasa d'Aulpsa, ki je bil strasten ljubitelj umetnosti; njegova osebna zbirka se je ponašala s številnimi deli znanih umetnikov (Tintoretto, Reni, Giorgione itd.). Kasneje je grof postal lastnik graščine in posesti v Kanalu.

Zadnji prispevek Staneta Grande analizira vesti, ki jih je prinašalo osrednje ljubljansko, dunajsko in celovško časopisje v zvezi s prihodom Karla X. v Gorico in o njegovi smrti samo šestnajst dni za tem. Ljubljanska časnikarja Laibacher Zeitung kot Illyrisches Blatt o dogodkih nista poročala, zato pa je bil mnogo bolj ažuren celovski Klagensfurter Zeitung. Za oba osrednja dunajska časopisa Oesterreichischer Beobachter in Wiener Zeitung pa smrt Karla X. v Gorici ni pomenila takega velikega dogodka, kot da bi bil francoski kralj le del tiste preteklosti, kateri ni bilo potrebno nameniti veliko pozornosti. Avtor pa nas v svojem tekstu opozori na zanimivo knjižnico, ki jo je leta 1837 na Dunaju tiskal znan ljubljanski domoznanski pisec dr. Henrik Costa, in se v prevodu glasi *Smrt, pogreb in grob nekdanjega veličanstva Karla X. kralja Francije in Navare*. Pisec je na šestnajstih straneh želel podrobno predstaviti prihod Bourbonov v Gorico, nastanitev ter zadnje dni življenja kralja, opisal njegovo smrt, celoten postopek priprave na pogreb (balzamiranje trupla, odstranitev srca) in pogreb, ki mu je prisostvovalo 120 duhovnikov, mestna straža z godbo, vojska in plemstvo.

Nedvomno je zbornik *Bourboni na Goriškem* prispevek k večjemu poznavanju in razumevanju nekaterih dogodkov, ki so pripeljali do izгона francoske kraljeve družine, ki je prek Škotske in habsburške Prage svoje zadnje zatočišče našla v Gorici. Poznavanje bourbonske rodbine, časa francoske julijske revolucije, goriške stvarnosti ob njihovem prihodu je z omenjenim zbornikom dobilo nove, poglobljene vsebine in nenazadnje spodbudo za marsikateri premislek o pomembnosti bourbonske rodbine in njihove grobnice na Kostanjevici pri Novi Gorici, na katero je potrebno opozoriti tudi zavoljo dejstva, da je to edina vladarska grobnica v Sloveniji.

Petra Kolenc

Varstvo arhivske in muzejske kulturne dediščine Univerze v Ljubljani (ur. Jože Ciperle). Univerza v Ljubljani : Arhivsko muzejska služba, 2007, 173 str.

Arhivsko muzejska služba pri Univerzi v Ljubljani že štiri desetletja skrbi za varovanje arhivskega in muzejskega gradiva Univerze. Pravni temelj njenega osnovanja je omogočila takratna arhivska zakonodaja in sporazum med Univerzo Edvarda Kardelja v Ljubljani in Arhivom Republike Slovenije, njen današnji pravno formalni obstoj pa zagotavlja licenčno dovoljenje Ministrstva za kulturo Repub-

like Slovenije, ki ga je Univerza v Ljubljani pridobila v letu 1997. Univerzitetni arhiv kot posebni arhiv v slovenski arhivski mreži že od začetka sodeluje z Arhivom Republike Slovenije, ki je tudi njegov nadzorni arhiv. Plod sodelovanja obeh ustanov je bil 1. strokovni posvet o varovanju arhivske in muzejske kulturne dediščine 5. oktobra 2006 v Zbornični dvorani Univerze v Ljubljani, ki je bil zamišljen kot oblika dopolnilnega strokovnega usposabljanja delavcev, ki na Univerzi delajo oziroma se srečujejo z arhivsko in muzejsko kulturno dediščino, predvsem pa naj bi izpostavil skrbnejše ravnanje z univerzitetno arhivsko in muzejsko dokumentacijo ter prispeval k utrditvi zavesti, da sta skupni univerzitetni arhiv in muzej nepogrešljiva univerzitetna ustanova. Dobro leto po posvetovanju je ob Tednu univerze v Ljubljani izšel tudi zbornik referatov s posvetovanja kot 1. zvezek v knjižnici arhiva in muzeja Univerze.

V prvem od treh vsebinskih sklopov zbornika z naslovom "Varovanje in arhiviranje zapisov" so zbrani prispevki strokovnjakov Arhiva Republike Slovenije. Besedilo Suzane Felicijan Bratož "Upravljanje dokumentarnega in arhivskega gradiva", ki predstavlja referat Aleksandre Mrdavič, uvodoma navaja vso veljavno zakonodajo o upravljanju z dokumentarnim in arhivskim gradivom, v nadaljevanju pa opredeljuje naloge glavne pisarne, pojem pošte in ravnanje z njo od sprejemanja, odpiranja in pregledovanja, razlaga uporabo prejemne štampljke, signiranje, dodeljevanje zadev in dokumentov v reševanje, načrt signirnih znakov, klasificiranje – vse-

binsko razvrščanje zadev, evidentiranje in evidenco dokumentarnega gradiva, evidentiranje prejetih (vhodnih), izhodnih in lastnih dokumentov, evidentiranje zadev, dosjejev in dokumentnih seznamov, hrambo dokumentarnega gradiva v tekoči in stalni zbirki ter izločanje in odbiranje dokumentarnega gradiva. Vladimir Žumer v prispevku z naslovom "Roki hranjenja dokumentarnega gradiva Univerze in njenih članic" navaja predpise, ki določajo roke hranjenja dokumentarnega gradiva javne uprave in določajo arhivsko gradivo ter predpise o načinu in postopku vrednotenja (valorizacije) dokumentarnega gradiva, določanju rokov hranjenja gradiva, izločanju nepotrebnega dokumentarnega gradiva, ko mu potečejo roki hranjenja, ter odbiranju in izločanju arhivskega gradiva pristojnim arhivom. V nadaljevanju povzema metodologijo za neposredno določanje rokov hranjenja in konkretne roke hranjenja zapisov javne uprave, kot so navedeni v posebnem Navodilu za določanje rokov hranjenja dokumentarnega gradiva organov javne uprave. To navodilo je glede rokov hranjenja po mnenju avtorja neposredno uporabno tudi za univerzo, njene članice ter druge visokošolske ustanove. V nadaljevanju avtor navaja predpise, ki določajo roke hranjenja v Republiki Sloveniji in izbor splošnih predpisov ter predpisov po dejavnostih: uprava, finančno poslovanje, davčno poslovanje, gospodarstvo, gradbeništvo, delovna razmerja, zaposlovanje, pokojninsko in invalidsko zavarovanje, socialna varnost, šolstvo in v okviru slednjega ponudi tudi tipski seznam dokumentacije visokih šol z minimalnimi roki hranjenja. Posebno poglavje je posvečeno še izločanju oziroma uničevanju dokumentarnega gradiva po preteku rokov hranjenja oziroma po pretvorbi v digitalno obliko. Marija Grabnar v prispevku "Ugotavljanje, odbiranje in prevzemanje arhivskega gradiva" pojasnjuje temeljna strokovna opravila, ki jih je dolžna izvajati sleherna arhivska ustanova (za Univerzo v Ljubljani Zgodovinski arhiv in muzej Univerze), in obveznosti, ki naj jih izpolnjujejo javnopravne osebe – izročitelji arhivskega gradiva. Jedert Vodopivec je na posvetovanju in v zborniku predstavila članek "Materialno varovanje arhivskega in dokumentarnega gradiva na papirju", ki ostaja tudi v dobi elektronskih zapisov še vedno nenadomestljiv za trajno hranjenje. Referat Marjana Zupančiča "Varstvo arhivskega in dokumentarnega gradiva v elektronski obliki" v zborniku predstavlja besedilo Tatjane

Hajtnik, v katerem avtorica navaja, da je hiter razvoj elektronskega poslovanja prinesel razvoj elektronskih arhivov, ki omogočajo lažje obvladovanje obsežne dokumentacije, hkrati pa porajajo nova vprašanja in izzive. Avtorica je v svojem prispevku spregovorila o arhiviranju elektronskega gradiva v luči slovenskih predpisov, Arhivu RS kot regulatornemu organu na področju elektronske hrambe dokumentarnega in arhivskega gradiva, načinih zajema, pretvorbe in hrambe dokumentarnega gradiva v digitalni obliki.

Drugi vsebinski sklop zbornika, ki nosi naslov "Varovanje premične (muzejske) kulturne dediščine", predstavlja prispevek Jerneje Batič. Avtorica, ki je sodelovala pri pripravi izhodišč novega zakona za področje premične kulturne dediščine in muzejev, je v svojem prispevku z naslovom "Muzejska premična dediščina v zasnovi novega zakona o varstvu kulturne dediščine" predstavila dokument, v nadaljevanju pa navedla tudi predpise Republike Slovenije in drugih držav, ki urejajo varstvo kulturne dediščine.

V zadnjem vsebinskem delu zbornika z naslovom "Arhiv in muzej Univerze ter varstvo kulturne dediščine" Jože Ciperle v članku z naslovom "Evropski univerzitetni arhivi ter arhiv in muzej Univerze v Ljubljani" predstavlja nastanek in razvoj evropskih univerzitetnih arhivov, ki danes služijo v enaki meri univerzitetnim upravam pri tekočem poslovanju kakor tudi znanstvenemu raziskovanju in pouku ter tako zavzemajo trdno mesto v okviru univerz in visokih šol. V nadaljevanju prispevka je avtor predstavil Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, njegov nastanek in razvoj, gradivo, ki ga hrani ter projekte, ki so v pripravi. V prispevku "Upravljanje z arhivskim gradivom Univerze v Ljubljani" Tatjana Dekleva predstavlja dejavnost univerzitetnega arhiva v zadnjem desetletju in arhivske fonde, ki jih hrani. Članek Tee Anžur "Upravljanje s fotografskim gradivom arhiva Univerze v Ljubljani" pa predstavlja dejavnost zadnjega desetletja na tem področju in pomembnejše tematske sklope, ki jih hrani univerzitetna fototeka.

Knjigo, ki je izšla v nakladi 1000 izvodov, je oblikoval Zmago Rus, njena predstavitev je potekala v sklopu prireditev Teden Univerze v Ljubljani, predstavil pa jo je recenzent dr. Boris Golec.

Tatjana Dekleva